

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)

Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),

Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz), Stanisław Kołodziejki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),

Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),

Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),

Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),

Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),

Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),

Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 11,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w marcu 2019 r., druk ukończono

w czerwcu 2019 r.

Ewa Wólkiewicz

The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa*

Key words: Church history, history of Silesia, clergy, Late Middle Ages
Słowa kluczowe: historia Kościoła, historia Śląska, duchowieństwo, późne średniowiecze

In German historiography of the 19th and first half of the 20th century, lower clergy was often referred to as “the ecclesiastical proletariat” (“das klerikale Proletariat”). This resulted from the belief that the large group of poorly paid clergy created, at the end of the Middle Ages, the social base of the Reformation movement, which was quickly spreading all over Central Europe, from the third decade of the 16th century onward. In support of this concept were just a few examples of poorly salaried benefices and some complaints from priests about their devastating financial situation in late 15th century literature. The validity of this perspective was critiqued by later historians, who set out to determine what clergymen really earned. “Were priests actually poor?” asked Enno Bünz¹ in his article on the clergy of Thuringia. His detailed research, based on the register of the so-called *subsidium caritativum*, paid by the clergy of the Mainz diocese, provides a much more varied picture of the material situation of this social group. The scope of their earnings spanned from several to around fifty marks². A similar result was obtained by Eugeniusz Wiśniowski, who studied the income of clergy recorded in the *Liber retaxationum* of the Cracow diocese³.

Both studies are of indisputable importance for the presentation of the general state of clerical finances, yet they do not exhaust this complex issue. An unavoidable drawback of the fiscal registers upon which both abovementioned researchers based their studies is the recording only of an estimated sum of earnings. The actual amounts which the clergymen obtained remain to a large extent elusive. Calculations based upon the data from foundation acts are tainted with an even larger scale of imprecision. The only source which allows for a truly precise appraisal of income from prebends remain personal bills. These sources are rare and are hitherto known only to the owners of parish benefices⁴. In this context, the accounting book of the altar of St. Martin in the Nysa parish church is quite exceptional. This source allows us, like no other, to discover the real proceeds from altar stipends at the end of the Middle Ages. This is not the only valuable information with which this hitherto unexploited material provides us. The Nysa

---

* This article is an effect of the National Science Centre research project “Lesser clergy in medieval Silesia. Prosopographical analysis of Clerics in Nysa 1250–1550”, No. 2014/13/B/HS3/04932.

¹ Bünz E. 2004, pp. 57–58.

² Ibidem, pp. 58–60. Also: Bünz E. 2000, pp. 67–86.

³ Wiśniowski E. 2004, p. 109.

⁴ See: Bünz E. 2017, pp. 19–20.

accounts also provide information on the ways of executing provisions, the system of cash transfers and the costs associated with the handling of altar benefices. It is in many ways a sort of useful peephole through which we can observe the microcosm of the lower clergy.

Before we commence with the analysis of our source, a brief description of the material situation of the lower clergy of Nysa is called for. The appointment of the first altar benefices in the end of the 13th century made it necessary for the founders to secure material assets for the clergymen serving them. Initially, particular estates, market stalls or tithes were foreordained for this end. This is illustrated by the example of the oldest Nysa foundation from 1282, the salary for which was to be provided by an island on the Nysa Kłodzka, a market stall and three gardens near the town⁵. The wages of the chantry priest of the first ministry founded in the church of St. James were to come from two *mansi* in the village of Strobice, a parcel with a house and one tenth of the mayor's revenue from the mill in Nysa. The priest also obtained the right to the free grinding of flour in the abovementioned mill⁶. The founder, Nysa advocate Jan, was also allotted to cede to the chantry the tithes from his own property in Głębinów as well as from the meadows around Nysa⁷. The funds of the prebend in the chapel of St. Michael from around 1307 were similarly organized, drawing on the proceeds from land in the village of Regulice and tithes from two villages belonging to the founder⁸. Only with the development of the credit market did it become possible to base a salary on cash rents. The first foundation of this type was made by Bertold Fulschussil in 1326, allocating for the chantry priest of the Corpus Christi chapel seven marks of rent from his own estate⁹. However, we can still find examples of the old practise of ceding the income from land as late as the second half of the 14th century. A farm in Sękowice was to provide the endowment for the altar of the Holy Trinity (1360), and the founder of the chantry in the Old Town church left its owner his farm including pigs and other animals (1378)¹⁰. The hassle of managing this sort of property spurred clergymen to attempt to exchange them for cash incomes fairly quickly. Still, some income from property is recorded as late as the 15th century¹¹, and the purchase of pensions in kind also sporadically appears¹². A similar system, comprising the securing of foundations from the beginning of the 14th century by property in land is confirmed also in other Central European towns¹³.

The Nysa examples clearly present the evolutionary character of changes in the financing system. Initially, founders secured pensions with their own estates¹⁴, and only in the last quarter of the 14th century did the acquisition of rents on the open market, typical for the late Middle Ages, become common. This last procedure delayed the foundation process, as it required the slow collection of particular payments. For example, Margaret, widow of Gunderam, submitting

⁵ SUB 5, nr 479.

⁶ SUB 6, nr 358.

⁷ SR 3821.

⁸ SR 2604, 2724, 2809, 2924, 3024; AAW, DL, sg. X. 29.

⁹ APWr, Rep. 102, nr 21.

¹⁰ APOp, Akta m. Nysy, nr 40; regest: CDS 36, nr 47.

¹¹ For example: in 1437 Francis Czegenbeyn gave the priests of the chantry of St. Michael in the parish church half a *mansus* in the village Konradowa, NU, nr 119.

¹² In some cases the clergy themselves decided to purchase a provision in kind, for example John Koemil, chantry priest of the Corpus Christi altar at the church of St. James payed for a deputy including a measure of grain and the right to keep pigs in a nearby village (1392), *ibidem*, nr 29.

¹³ E.g., Graf S. 1998, pp. 249–250.

¹⁴ This was the way the endowment of the abovementioned foundation of Bertold Fulschussil from 1326 was secured, as was that of Heza, widow of Herdan (1361). In the latter case, the progressing commercialization of financial relations is even more visible. Heza bequeathed to the holder of the new prebend income from two mills and ponds in Sękowice and Regulice, adding a clause stating that her descendants had the right to exchange that provision for 8 marks of rent, NL, nr 45.

a request to found an altar in the church of St. James in 1361, possessed a rent list for 5 marks as well as 50 marks in cash, which were to serve the purchase of the rest of the salary¹⁵. Since borrowers usually needed a loan of 5–10 marks, less often 15–20 marks, the completion of the altar fund usually consisted of several payments. The management of these payments was troublesome for the owners. In the event of the repurchase of the debt by the payer, money had to be invested in a new pension. Founders sometimes made the stipulation that such a transaction should only be made by the clergyman in agreement with the patron of the altar¹⁶. The new resources should be also incorporated into the goods of the benefice, which required a new Episcopal document¹⁷. In the second half of the 15th century, the most common problem was the loss of income as a result of the dilapidation of buildings with liabilities. There is a number of diplomas from this period, in which representatives of the clergy agree to a reduction of the amounts they are owed, which was undoubtedly the only way of executing any payment at all¹⁸.

The average income from altar prebends in Central Europe oscillated between several and over a dozen marks. Relations in Nysa did not differ from those standards. It is most difficult to estimate the salaries connected to the earliest foundations, which relied on income from land properties. These were naturally immeasurable and dependent on environmental factors. Some information about the generosity of donators is brought to light by later documents concerning the transformation of provisions into flat rate rents. In the act of exchange of tithes belonging to the altar donation of St. Michael from 1409, the fixed sum of 12 marks and 16 *grossi* was denoted for the rent¹⁹. Founders in the second half of the 14th century usually secured annual incomes of 8 to 9 marks for the clergymen, though slightly higher dispositions (10 to 11 marks) also occurred. The rent was never below 6 marks, and some of the poorest prebends were additionally supported by other subsidies. The first 15 years of the 15th century brought certain changes. Among the seven benefices appointed at this time, five obtained dotations of 14 to 20 marks.²⁰ Such generosity did not occur again. Later foundations usually received 10 to 12 marks, the only exemption *in plus* being the foundation of the wealthy townswoman Anna Rudelynne, who allocated 13.5 marks for the priest who served at her altar²¹. It is also significant that the brothers Achatius and Nicholas Wenke, who initially assigned 20 marks yearly income for the chantry priest of the Ten Thousand Martyrs altar, after a few years decided to cut this sum by one half, and to give the rest to charity²². This is surely a sign that this amount was seen as decent and sufficient in the general view. Examples from other towns in Silesia confirm that 10 to 12 marks was the typical chantry priest income²³. The only exemption here was the capital city of Wrocław, where the average stipend in the parish church was between 11 and 14.5 marks²⁴. The lowest Nysa benefice was at this time 6 marks, and five oscillated from 7.5 to 8.5. Two of the last were shortly upgraded. As it seems, the sum of 5 marks in the 14th century and 6 marks in the 15th century was a sort of minimum wage, that should be earned by a clergyman. John Czambor, founding the chantry at the altar of Saints Stanislaus, Adalbert and George ob-

¹⁵ CDS 36, nr 34.

¹⁶ More: Wólkiewicz E. 2011, p. 170.

¹⁷ NL, nr 511.

¹⁸ See below.

¹⁹ AAW, DL, sign. X. 29.

²⁰ A much larger range of incomes of the lower clergy is attested to in German towns, e.g. in Hamburg they ranged from 7 to 110 marks, cf. Kurze D. 1976, pp. 292–293.

²¹ AAW, II b 3, f. 92v.

²² See: Wólkiewicz E. 2014, pp. 347–348.

²³ More: Wólkiewicz E. 2011, pp. 167–168. Reductions of stipends were rather rare, but particular cases are well known. See: Gerlic H., Jucezka S. 2010, p. 204.

²⁴ Ibidem, pp. 200–201.

served concisely that if its accompanying salary was to fall beneath 5 marks, the priest was not obliged to perform liturgical services²⁵.

The scope of liturgical duties associated with an altar stipend played a certain role in its amount. For example, the holder of the prebend for the altar of the Holy Trinity, the Holy Virgin, Saints Simon and Jude with an endowment of 10 marks was to celebrate just two masses a week²⁶. Founders who wished three masses a week supplied an income of 12 to 14 marks. These tariffs were not totally binding, as shown by the foundation of John Bies from 1455, who called for the celebration of three masses a week for a rent of just 10 marks. Characteristically, however, in 1487, the salary was raised to the customary 12 marks²⁷. Examples from other Silesian towns show analogous relations between costs and expectations²⁸.

It is worth noting that some founders reserved the right to reduce the clergymen's income with each neglected service. There are late 14th century mentions of the payment of one *grossus* of penalty for each mass omitted. 15th century documents speak of a fine of two or three *grossi*²⁹. The abovementioned sums also reveal the estimated cost of celebrating one mass in late Medieval Silesia³⁰. This was the sort of sum that chantry priests could earn additionally by saying mass for a private individual. This market did, however, have its limitations. Most masses ordered went undoubtedly to the parson and his vicars. The parson had a complete monopoly over the stewardship of sacraments, including first and foremost profits from holding funerals. In foundation acts from the 13th and 14th century, rigorous clauses were often included that the beneficiary of the stipend was not to receive any benefits from this type of service³¹. In the later Middle Ages, some income was available to lower clergymen through the foundation of ceremonial services. Their sponsors reserved certain sums for the fee of the votive mass itself, celebrated by one or many priests. This arrangement was convenient for some founders, as it allowed them to obtain a commemorative service for a lower sum than the ordaining of a separate altar stipend³².

By the end of the 14th century, mentions of poor clergymen begin to appear in Nysa sources. The funding document from 1389 for lighting in the church of St. James includes a fragment stating that the poorest chantry priests, who cannot afford their own candles, should have precedence in the use of the funds³³. Foundations for poor priests are testified not long

²⁵ CDS 36, nr 33.

²⁶ NU, nr 102.

²⁷ CDS 36, nr 204, 302.

²⁸ This dependency is best shown in cases in which the founders temporarily kept possession of part of the endowment. E.g. the Głogów townswoman Barbara Schultis, giving only 4 marks of rent (of the planned 12) required of the chantry priest the celebration of just one mass weekly. Only upon obtaining the entirety of the endowment after her death was the priest obliged to double his liturgical duties, AAW, II b 3, f. 73r–73v. Nicholas Tile of Namysłów, founding an altar in the church at the local hospital of the Holy Spirit, also kept part of the stipend as his annuity. The attached clause stated that the chantry priest's responsibilities were therefore to be reduced to one mass weekly in this initial period (1437), AAW, II b 1, f. 57v–58r. Examples of similar correlations for foundations in the church of St. Maria Magdalene in Wrocław are collected by: Gerlic H., Jujeczka S. 2010, pp. 199–200.

²⁹ Cf. Wólkiewicz E. 2011, p. 175.

³⁰ A number of years ago, Kurt Engelbert attempted to calculate the cost of ordering a mass in the late Middle Ages. His estimates must however be used cautiously, as they are based on the nominal sums of stipends, divided by the number of services in a year. The scholar failed to take into account not only the significant diversification of rents and the question of their actual collectability, but also the costs of handling of the stipends, cf. Engelbert K. 1937, pp. 78–81. The diversity of the costs of liturgic services is testified to by accounting sources from this period, cf. Jedin H. 1939, p. 289.

³¹ See: Wólkiewicz E. 2011, pp. 183–184.

³² Cf. Wólkiewicz E. 2014, pp. 250–254.

³³ APWr, Rep. 102, nr 89.

after, suggesting that there existed already in this period a group of clergy that did not possess the most basic liturgical books³⁴. This problem grew along with the reduction of prebends in the second half of the 15th century. The destruction that was the result of the Hussite wars caused some of the incomes from rents to be lost. Some estates in the possession of the clergy were also destroyed, and their owners were not always able to rebuild them of their own means. An area of land belonging to the Nysa chantry priest Jodocus Kolner was still empty in 1479, as can be concluded from a document from that year. The priest had made no profit from it for some time, as is mentioned in the document: “dy gar langezeit wuste gewest ist”. The owner decided to give it to the owner of the adjacent plot — the cartwright Michael Kessler, who was obliged to rebuild the former buildings and in exchange for the donation to pay a rent of 36 *grossi* yearly³⁵. Many cases are confirmed of clergymen forgoing rent for a number of years, and later agreeing to a smaller sum³⁶. In some cases, clergymen agreed to a permanent reduction of their salaries³⁷. Despite a series of individual decrees, issued beginning in the 1440s, the question of vacant plots was not regulated in the long term. And so the town council of Nysa asked bishop Rudolph to resolve the issue of unoccupied parcels in the town. In an act from June 5, 1480, the bishop decided that all plots of land whose owners do not begin rebuilding within three months will become town property and the municipal authorities may develop them using town funds, and bestow them on anyone they choose. Because the rents which were dependent on the destroyed buildings were one of the obstacles for their owners to rebuild them, the bishop decreed that this restriction should be eliminated, therefore abolishing any claims of lay and clergy pensioners³⁸.

In this context, the main question remains: what were the sums that chantry priests actually obtained from their prebends? Setting aside losses of rent resulting from damage to buildings, the execution of payment in itself was sometimes troublesome. The unique source that is the mentioned accounting book of one of the altar donations in the Nysa church of St. James allows us to examine the actual income of the clergy. The benefice of the altar of St. Martin, George, Adalbert, Barbara, Catherine and Dorothy was funded at the turn of the 14th and 15th centuries, and its first noted owner was Paul Scheiban, who assumed it before May 1st, 1406³⁹. The founder of this chantry undoubtedly came from the Nysa patriciate. It would be plausible to see Henry Czeicz, mayor of the city in the 80s of the 14th century, in this role⁴⁰. Around 1440 the rights of patronage to the aforementioned chantry belonged to Francis Czeicz and his female relatives (sisters?) married to members of Nysa patriciate families or local lesser nobility⁴¹. It is not inconceivable, however, that these rights were inherited from the affluent Libingi family. In the 1370s, James Libingi purchased land and rent from Bodzanów (Langendorf), where the basic endowment of the chantry was coming from⁴². The association of this family with the foundation may also indirectly be confirmed by the acquisition of this benefice by John Libingi

³⁴ More: Wólkiewicz E. (in preparation).

³⁵ APWr, Rep. 102, nr 815.

³⁶ APOp, Akta m. Nysy, nr 584, f. 151r.

³⁷ E.g. John Werner, the owner of a benefice at the altar of Saints Michael, John the Evangelist, Wenceslaus and Hedwig in the parish church, renounced one third of the rent he was entitled to from a house on Weaver street (1472), NU, nr 154. Also: NU, nr 153. Similar difficulties were experienced by church institutions in Wrocław, cf. Stoń M. 1999, p. 74.

³⁸ APWr, Rep. 31, nr 262, pp. 21–22.

³⁹ APWr, Rep. 102, nr 272. The location of the St. Martin altar was noted in 1493 as “ex opposito Corporis sancti”. More on this chantry: Wólkiewicz E. 2014, pp. 350–351.

⁴⁰ Wólkiewicz E. 2013, pp. 59–61.

⁴¹ APWr, Rep. 88, nr 217^b.

⁴² NL, nr 902, 903.

in the 1430s⁴³. The rights of patronage over this foundation were to remain in burgher's hands until 1493, when their holder Catherine, widow of the shoemaker Martin Hoppener, relinquished them to the Cistercians Abbey of Kamieniec Żąbkowicki⁴⁴. In 1500, the abbot of Kamieniec presented the chantry onto Wenceslaus Sculteti of Kłodzko⁴⁵. Sculeti however did not reside in Nysa, and his liturgical obligations were filled by a deputy. The collection of his benefits was executed through a procurator. This last function was filled by other chantry priests of the Nysa church, first Conrad Pusch, then Nicholas Jentsch and John Grottil⁴⁶. It seems that it is this cession of the management of finances to a procurator that gave rise to the accounting book in question. Because the entrusted funds had to be settled, the scrupulous notation of all incoming and outgoing payments was necessary. The keeping of the accounting book by procurators is confirmed by changes in the handwriting, coinciding with changes at that position. Entries by the owner of the benefice are very rare, and limited to a receipt of the funds collected. It is probable that other chantry priests also kept accounting books for their own use in this period, although perhaps in a more temporary form, on loose pieces of paper and did not put effort into their conservation. This custom certainly became more common in the second half of the 16th century, which is confirmed by other Nysa sources, for example the accounting book of the chantry at the Corpus Christi altar⁴⁷. Yet the only records from the pre-Reformation period we have are from the altar of St. Martin. An additional advantage of the preserved book is the relatively long cycle of entries, spanning over twenty years from 1500 to Sculteti's death in 1523. The accounts were continued also by the subsequent holders of the prebend (or their procurators) and reach until 1597. Entries until the end of the 60s are irregular and do not add much to the general picture. The book has 96 pages and entries are kept in Latin, exceptionally only intermittent German inclusions. The book is currently in the collection of the National Archives in Wrocław, where it arrived as part of the secularized archive of the Nysa chapter, which resided at the church of St. James from 1650⁴⁸.

The book was included into the chapter archive in the 16th century, most probably as the inheritance of a one member of the Chapter. Canon Matthew Scholtis, who acquired this prebend in 1567, noted that he found the account records among the movables of another canon, James Mehse, who was the procurator of the previous chantry priest. Mehse also kept the rent lists for the chantry, which Scholtis gave to the archives of the Nysa Chapter⁴⁹. This provenance gives us a clue as to how such a unique source survived to our times. Because the profits of the chantry were not a part of the parish assets, there was no reason to keep private accounting books in the parish archive⁵⁰. It was only in exceptional circumstances that books of this kind had a chance to be preserved, as in this case, thanks to incorporation into the archives of an institution that

⁴³ APOp, Zbiór Kastnera, vol. 45, p. 26, 39.

⁴⁴ Urkunden. 1881, nr CCCLXXVII.

⁴⁵ APWr, Rep. 88, nr 247^a.

⁴⁶ The first, Conrad Pusch, resided permanently in Nysa and was procurator of the chantry priests confraternity at the church of St. James in the years 1496–1508. He therefore had experience in the management of finances, accounting and execution of payments, and so was a good candidate for the administrator of Sculteti's assets. After his death in 1510 (and perhaps his preceding illness) a different representative had to be found. Nicholas Jentsch, also active as one of the procurators of the confraternity (1505–1514), was chosen. Jentsch died in 1519 and his successor was an unnamed "commissarius", undoubtedly John Grottil, who served from 1519 as the Episcopal commissioner in the Nysa district.

⁴⁷ APWr, Rep. 135, nr 405.

⁴⁸ APWr, Rep. 135, nr 407.

⁴⁹ Ibidem, p. 2.

⁵⁰ More on the problems of the keeping of individual documents belonging to clergy: Hlaváček I. 1976, pp. 249–255.

collected accounting materials. Scholtis himself, who looked after the chapter archives, organized the documentation and recorded protocols of the Nysa canons meetings, seems to be a key figure here⁵¹. He commissioned dispersed account records of St. Martin chantry to be bound in one volume in 1575. It seems realistic that after death of the next chantry priest all the acts in his manor were deemed property of the chapter and added to the rest of the archives.

The income of an altar benefice founded at the turn of the 14th and 15th centuries, as shown above, usually amounted to 8 to 10 marks, being less only in exceptional cases. What part of this sum was successfully obtained one hundred years later? We do not know the original sum of the benefice of the St. Martin altar, but it is possible to reconstruct its components from the moment the accounting book was created. Only two charters concerning his property have been preserved. The first concerns the purchase of a pension of 2 mark from Wierzbice in 1406⁵², the latter certifies a donation of 1 mark from the village council in Wójcice made by Barbara, wife of the advocate of Nysa⁵³. In 1500 the last one was at disposal of the procurator, though, as he noted, he was unable to claim any income due to it. Similarly, the ineffective provisions concerned other rural rents: 1 mark from the village in Biała and taverns in Lipniki, 1 mark from Smolice and Nowaki and 1 mark in Regulice and Gryzów⁵⁴. One rentable benefit was the rent from the bathhouse on Merchant St. in Nysa, paid in quarterly instalments of 12 *grossi*. However, the procurator was unable to find any confirmation of the assignment of the pension from the peasants leasing parcels in the village Bodzanów. The basis of villagers' payments were 96 *virgae* of cultivated land, that cca. 1500 were divided into 19 shares. Individual peasant lot usually consisted of 3 to 8 *virgae* of land. The procurator kept a name list of all payers, and noticed all proprietary changes. Peasants paid a flat rate one *grossus* for each *virga* of land. The total income from the rent was 96 *grossi*, which gives a sum of two marks. In reality, however, not every year was the entire due amount obtained. Predictably, the procurator had the most trouble receiving rents from plots of land located far from Nysa. In 1500 he spent two *grossi* on "monitio super solventes census" and an additional 2.5 *grossi* on a messenger, who delivered that reminder⁵⁵. These expenses repeat regularly throughout the entries, and are raised in 1514 by the costs of lawsuit proceedings. Not all peasants were able to provide the full amount of the payment. The underpayments, however, usually reached only a few deniers. The incomplete payments may have been the result of the peasant's death, e.g. in 1503 a widow paid 6 deniers less than the full amount⁵⁶. Other problems were emerging as far as the execution of the rent from the Nysa bathhouse was concerned. In this case additional funds for transport and collectors were not needed, but the payer was notoriously trying to avoid the full obligation. He was usually giving 42 *grossi* instead of one mark, and in 1507 he negotiated a rate of 36 deniers⁵⁷. This rent turned out to be also the most uncertain, because in 1525 after a catastrophic fire in Nysa, the owner of the chantry noted a remission of payment due to the complete destruction of the building⁵⁸. The example of the altar salary of St. Martin is a perfect illustration of the main problems of the credit market in the Middle Ages: dispersion of payments, difficulty in executing payments from rural rents, reluctance of payers and catastrophes that could even result in complete loss of profits.

⁵¹ Biography of Matthew Scholtis: Völkel R. 1938, pp. 193–194.

⁵² APOp, Rep. 102, nr 272.

⁵³ APWr, Rep. 102, nr 722.

⁵⁴ APWr, Rep. 135, nr 407, p. 4.

⁵⁵ Ibidem, p. 9.

⁵⁶ Ibidem, p. 11.

⁵⁷ Ibidem, p. 19.

⁵⁸ Ibidem, p. 62.

Thanks to the preserved accounting book we can state precisely the income of the chantry holder. In 1501, the procurator gave Wenceslaus Sculteti a sum of 1 mark and 40 *grossi*. In later years, the profits were only slightly higher and usually oscillated around two marks⁵⁹. An even lower amount was obtained by the priest, who celebrated Mass in the name of Sculteti at the altar. His pay was just half a mark yearly⁶⁰. In light of our knowledge of the price of a single mass, we can say that this sum was enough for just a dozen services. We do not however know how the contract between the two clergymen was constructed, whether the price for the priestly services was lower because of a flat rate payment and whether it included the full scope of the liturgical obligations specified in the foundation act. Records from the years 1512–1523 note that the clergyman received quarterly remuneration and so perhaps it concerned mainly liturgical services linked to the celebration of Ember Days. The correlation between the sum of the stipend and the scope of the priestly duties has been mentioned above. As mentioned above — one of the founders of the chantry in the St. James church presciently included a clause stating that in the case that the salary of the prebend were to fall to beneath 5 marks, its holder should be released from all commemorative obligations. Generally, however, only the ordinary could reduce the obligations instituted by the foundation act, which requests to him in this matter only confirm. We can only guess whether this sort of consent from the bishop was obtained in the case of the St. Martin foundation. The fee of the procurator remains a separate question. The accounts barely reference this issue, only incidentally mentioning payments *pro fatiga*. It is difficult even to determine whether this was a fixed amount, since the procurator received over eleven white *grossi* in 1517, and just eight in the next year⁶¹.

The Nysa accounts also give us an insight into another important and so far underestimated issue, which is a problem of expenses incurred due to the current functioning of the benefice. Besides expenses spent on the execution of payments, the chantry priest also needed to finance the purchase of candles and lamps to light the altar. In 1501 a clergyman spent 6.5 gr on 1.5 of a pound of wax and 0.5 gr on payment for the person who made candles. In the subsequent years these expenses has grown, because of purchase of a larger amount of wax (two pounds) and due to the increase of its price⁶². It follows from several entries that wax was bought in the last quarter of the year, in connection with the celebration of All Saints Day⁶³ or Christmas⁶⁴. The payments for the candle maker did not constitute a large part of the general pool of costs, and amounted to 3–4 deniers. A fixed expense was the salary of sextons, referred to as “tecturalia” and paid on the feast of Corpus Christi⁶⁵. It was usually 3 gr, after the monetary reform of 1513 — 2 white gr⁶⁶. The holder of the prebend also had to keep his liturgical vestments clean. Accounts from 1508 show that cleaning an alba cost 8 deniers⁶⁷. Washerwomen were however apparently seldom hired, since over a period of twenty years, this type of expense appears only one other time (in 1517)⁶⁸. Renovation work appears occasionally. In 1501, the

⁵⁹ See Table 2.

⁶⁰ APWr, Rep. 135, nr 407, pp. 8–10.

⁶¹ Ibidem, pp. 47, 49.

⁶² See Table 3.

⁶³ APWr, Rep. 135, nr 407, p. 14.

⁶⁴ Ibidem, pp. 18, 20, 22, 24.

⁶⁵ Ibidem, pp. 8, 12 and others.

⁶⁶ Ibidem, p. 60.

⁶⁷ Ibidem, p. 22.

⁶⁸ Ibidem, p. 47.

procurator had to pay for the repair of the grating around the mensa and making of a key (1 gr)⁶⁹. An exceptional expense was the cost of the new consecration of the altar (1 gr)⁷⁰.

Yet the largest expense was the contribution for the Bohemian king. Attempts to tax the incomes of clergymen were numerous in the late Middle Ages. In Silesia, Matthias Corvinus introduced a severe version of such a tax. In 1480, he imposed a tax of one-sixth of the yearly income⁷¹, and in 1489 he demanded of all those whose income came from cash rents a payment of half the sum of their earnings to the crown. These payments were to be made in the town halls of regional centres, such as Nysa. Most clergymen made appeals in this matter to the Holy See. The problem was resolved with the death of Corvinus in 1490, as his successor did not insist upon the execution of this contribution, and the already collected payments were returned to their owners⁷². However, although introduced only temporarily, the concept had far-reaching consequences, as it became the point of reference for future ordinances. In 1499, Wrocław burghers, “led on by the whispers of the devil”, as the chronicler writes, succeeded in obtaining from the king a document giving them the right to half of the income of the clergy from rents in the town for a period of six years, in order to finance the renovation of the town fortifications⁷³. Silesian dukes also did not hesitate to impose taxes on ecclesiastical institutions located on their lands. In the accounts of the altar of St. Martin, the first note of a contribution for the ruler appears in 1502, when 13 *grossi* was paid⁷⁴. In this case we are dealing with a payment in the amount of one tenth of income assigned for the war against the Ottoman Empire. Similarly, the contributions from 1521 and 1522⁷⁵ can also be identified as taxes for the war with the Turks⁷⁶.

The origin of three payments made *pro contributione* in the years 1510, 1512 and 1513⁷⁷ are more complex. In 1509, Vladislaus II demanded of the clergy a remittance of half of the sum of their earnings for the coronation of Louis as the king of Bohemia. Bishops and canons appealed in this matter to the Holy See and received a papal brief from Julius II releasing them of this obligation in the mentioned amount (1510). This did not however resolve the conflict and finally, after prolonged negotiations, in 1511 the king agreed to retract his claims in exchange for the repayment by the clergy of his debt to the Duke of Opole in the amount of two thousand florins⁷⁸. Stanislaus Sauer's records also indicate that 3000 marks was also paid as a voluntary donation for the ruler. It is worth noting that the lower clergy were to bear in a large part the burden of this payment⁷⁹.

⁶⁹ Ibidem, p. 6.

⁷⁰ Ibidem, p. 27.

⁷¹ Aufzeichnungen. 1955, p. 89.

⁷² Annales Glogovienses. 1877, p. 4: “A. d. 1482 ordinatus est Joannes episcopus Wratislaviensis qui prius episcops Laventinensis erat. Idem Joannes episcopus anno 89 induxit unam grandem contributionem per totam diocesim pro rege, tantum ad census reemptionis, ut omnes deberent dare medios census et deponere registra sub poena excommunicationis. Et censiti deberent deponere census ad praetoria sc. Wratislaviae, Nisse, Swednitz, Legenitz etc. Quod aliqui fecerunt. Et sic omnis clerus per totam diocesim appellavit ad sedem apostolicam, excepto capitulo Glogoviensi, quod maxime damnificatum fuerat. Interim rex mortuus est et sic nihil dederunt, et quorum census depositus fuerat ad praetoria, illi receperunt suum censum”. Also: Aufzeichnungen. 1955, p. 99.

⁷³ Aufzeichnungen. 1955, p. 111.

⁷⁴ APWr, Rep. 31, nr 407, p. 10.

⁷⁵ In 1521, an altarist paid 10 *grossi* in total for a royal contribution and an Episcopal subsidy, APWr, Rep. 31, nr 407, p. 56. In 1522, the contribution was 6 *grossi*, APWr, Rep. 31, nr 407, p. 58.

⁷⁶ See ACW II/1, nr 1363, p. 275.

⁷⁷ In 1510 the contribution was 6 *grossi*, in 1512 5 *grossi* and in 1513 6 white *grossi*, APWr, Rep. 31, nr 407, pp. 26, 29, 32.

⁷⁸ Meyer A.O. 1903, pp. 137–145.

⁷⁹ See ACW I/1, nr 358, p. 274.

Occasional payments for the bishop, so-called *subsidiū caritativū*, were another major expense. This provision could be collected by the ordinary once during the length of his rule and was usually called for shortly after he assumed office in the diocese⁸⁰. In the period from 1500 to 1523, records of which are included in the accounts we are analyzing, this contribution was collected twice. John Thurzo, enthroned in 1506, collected the subsidy in 1509⁸¹, and Jacob of Salza announced the collection just a year after he was chosen as bishop (1521). In the first case, the altarist of St. Martin made a payment of 9 *grossi*⁸², while in the second it is impossible to determine the amount as it is recorded jointly with the contribution for Louis II⁸³.

The accounts show us how logistical problems of the transfer of money were resolved. The holder of the benefice, Wenceslaus Sculteti, who resided permanently in Kamieniec, visited Nysa only sporadically, which made it necessary to employ a broker. His stipend was usually to be paid on the day of St. Vincent (January 22). This happened to be at the time of the yearly town fair in Nysa, which was organized on the feast of one of the patrons of the church, St. Agnes (January 21). This made it easier to find someone travelling in the direction of Kamieniec. In the years 1503–1507, the procurator usually used the services of stewards from Kamieniec, who arrived in town to represent the interests of the monastery. Occasionally the monastery's tailor named Nickel, or the provost of Bardo served as couriers⁸⁴. In 1508 the money was entrusted to the parson of the village Przyłęk, which lays very near to Kamieniec⁸⁵, and the following year, to a townsman from Kłodzko⁸⁶. The owed sum was also sometimes transferred through an unnamed chantry priest brother⁸⁷. In some years, the whole amount was not successfully raised and the remainder was paid around Easter⁸⁸ - another date, when it was relatively easy to find someone to transport it, or during the other yearly fair, which began on the day of St. James. In the event that Sculteti collected the money personally in the house of the procurator, it was scrupulously noted that the transaction took place "in stuba" or "in parva stubella"⁸⁹. From 1514 the rule was introduced that the collection should be signed for in the accounting book⁹⁰.

Despite the fact that the presented material concerns an individual case, it should not be disregarded in the discussion on the financial situation of the clergy at the end of the Middle Ages. First of all, it shows the radical discrepancy between the nominal salary of the prebend and the actual income that made its way to the clergyman. The described calculations leave no doubt that the profits of at least some of the chantry priests did not suffice for a decent living. The sum of two marks, obtained by Wenceslaus Sculteti for the chantry in the St. James church, was lower than the price of board for a woman in one of the town hospices. On the other hand, in the case of Sculteti, his prebend was a sinecure in broader sense, since it did not impose any responsibilities. He could therefore combine it without difficulty with other benefices.

⁸⁰ For example, Rudolf of Rudesheim, enthroned in the diocese in 1468, called for the payment of the subsidy in 1470.

⁸¹ Aufzeichnungen. 1955, p. 115.

⁸² APWr, Rep. 31, nr 407.

⁸³ In 1521, the expenditures for the contribution for the king and the *subsidiū caritativū* are recorded together in the amount of 10 *grossi*.

⁸⁴ Ibidem, pp. 10, 30.

⁸⁵ Ibidem, p. 22.

⁸⁶ Ibidem, p. 24.

⁸⁷ Ibidem, pp. 33, 47.

⁸⁸ Ibidem, p. 24.

⁸⁹ Ibidem, pp. 22, 52.

⁹⁰ Ibidem, pp. 49, 54, 58.

Table 1
The income of the chantry of St. Martin in Nysa in 1500

Payer	Payment basis	Amount (in <i>grossi</i>)
Jorge Hirte	6 virgae	6
Paul Schindler	8 virgae	8
Paul Gilge	6 virgae	6
Andres Trautman	4 virgae	4
Hensel Künel	7 virgae	7
Nickel Asman	7,5 virgae	7,5
Steynbrecher	4,5 virgae	4,5
Merten Mumel (Fyweger)	6 virgae	6
Hans Jost	6 virgae	6
Michel Polcz	3 virgae	3
Cristoff Schneider	6 virgae	6
Wolfgang Schneider	3 virgae	3
Andres Smedt	5 virgae	5
Nickel Starcker	7 virgae	7
Steynbrecher	3 virgae	3
Bartel Presburg	5 virgae	5
Nickel Schuch	3 virgae	3
Quintner	3 virgae	3
Thomas Lang and Cristpolin	3 virgae	1
Owner of the bathhouse	bathhouse in Nysa	48

Table 2
The salary of the chantry priest of St. Martin in Nysa 1500–1510
(gr = *grossi*, d = deniers)

Year	Amount	Year	Amount
1500*	2 mark 5 gr 6 d?	1506	2 mark 6 gr
1501	1 mark 40 gr 6 d	1507	1 mark 46 gr 11 d
1502	2 mark 5 gr 6 d	1508	2 mark 4 gr 7 d
1503	1 mark 44 gr 6 d	1509	1 mark 40 gr 4 d
1504	2 mark 3 gr 3 d	1510	1 mark 26 gr
1505	1 mark 36 gr		

* incomplete

Table 3
The expenses for wax of the chantry of St. Martin in Nysa 1500–1510
(gr = *grossi*, d = deniers)

Year	Amount	Quantity (lbs)	Year	Amount	Quantity (lbs)
1500	6,5 gr	1,5	1506	4 gr 10 d 5 gr	— —
1501	—	—	1507	5 gr 4 d	1
1502	5,5 gr	1,25	1508	5,5 gr	1
1503	—	—	1509	6 gr	1
1504	7 gr	1,5		6 gr 9 d	1
1505	5 gr	—	1510	11 gr	2

Table 4
The total amount of expenses of the chantry priest of St. Martin in Nysa 1500–1510
(gr = *grossi*, d = deniers)

Year	Amount	Year	Amount
1500*	12,5 gr (+ 24 gr?) = 36,5 gr?	1506	42 gr 2 d
1501	32 gr	1507	36 gr 8 d
1502	37,5 gr	1508	37 gr 11 d
1503	45 gr	1509	50 gr 8 d
1504	38 gr 7 d	1510	45 gr
1505	36 gr		

* incomplete

Translated by
Dagna Pac

Adress of the Author:
Dr hab. Ewa Wólkiewicz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
ORCID: 0000-0002-0604-5694

BIBLIOGRAPHY

Archival sources

- AAW [Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu], DL, sg. X. 29; II b 1; II b 3.
AP Opole [Archiwum Państwowe w Opolu], Akta m. Nysy, nr 40, 584.
AP Opole, Zbiory Kastnera.
AP Wrocław [Archiwum Państwowe we Wrocławiu], Rep. 102, nr 21, 272, 722; Rep. 88, nr 217b.
AP Wrocław, Rep. 135, nr 405, 407.

Secondary sources

- ACW. *Acta Capituli Wratislaviensis: 1500–1562. Die Sitzungsprotokolle des Breslauer Domkapitels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, ed. A. Sabisch, vol. I/1 (1500–1513), I/2 (1514–1516), II/1 (1517–1535), II/2 (1536–1562), Köln 1972–1976.
- Annales Glogovienses. 1877. *Annales Glogovienses bis z. J. 1493. Nebst urkundlichen Beilagen*, ed. H. Markgraf, (Scriptores Rerum Silesiacarum, 10), Breslau.
- Aufzeichnungen. 1955. *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer († 1535) über die Bischöfe Rudolf von Rüdesheim und Johann Roth. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Reformation in Schlesien*, ed. H. Hoffmann, “Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, vol. 13, s. 82–137.
- Bünz Enno. 2000. *Bistumsfinanzen und Klerusbesteuerung als Problem der vorreformatorischen Kirche: Das Subsidium caritativum im Erzbistum Mainz*, [in:] *Staatsfinanzen — Staatsverschuldung — Staatsbankrotte in der europäischen Staaten- und Rechtsgeschichte*, ed. G. Lingelbach, Weimar, pp. 67–86.
- Bünz Enno. 2004. *Thüringens Pfarrgeistlichkeit vor der Reformation*, “Historisches Jahrbuch”, vol. 124, pp. 45–75.
- Bünz Enno. 2017. *Die spätmittelalterliche Pfarrei als Forschungsgegenstand und Forschungsaufgabe*, [in:] Bünz Enno, *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13.–16. Jahrhundert*, (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. Studies in the Late Middle Ages, Humanism and Reformation, 96), Tübingen, pp. 3–76.
- CDS. 36. *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Neisse*, ed. E. Graber, (CDS 36), Breslau 1933.
- Engelbert Kurt. 1937. *Die Angaben Barthel Steins über die kirchlichen Verhältnisse in Breslau zu Beginn des 16. Jahrhunderts*, “Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 2, pp. 73–82.
- Gerlic Henryk, Jujeczka Stanisław. 2010. *Altarie i altarzyści w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, [in:] *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, ed. B. Czechowicz, Wrocław, pp. 189–342.
- Gräf Sabine. 1998. *Das Niederkirchenwesen der Reichsstadt Goslar im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Bistums Hildesheim), Hannover.
- Hlaváček Ivan. 1976. *Zum Urkunden- und Geschäftsgut der Pfarreien und ihrer Pfarrherren im vorhussitischen Böhmen. Zur Frage des Umfangs und der Zusammensetzung der damaligen Pfarrarchive*, [in:] *Grundwissenschaft und Geschichte. Festschrift für Peter Acht*, Kallmünz, pp. 249–255.
- Jedin Hubert. 1939. *Was kostete im Jahre 1488 ein Begräbnis?*, “Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 4, pp. 288–290.
- Kurze Dietrich. 1976. *Der niedere Klerus in der sozialen Welt des späteren Mittelalters*, [in:] *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Herbert Helbig zum 65. Geburtstag*, ed. K. Schulz, Köln, pp. 273–305.
- Meyer Arnold Oskar. 1903, *Studien zur Vorgeschichte der Reformation aus schlesischen Quellen*, München.
- NL. 1964. *Quellen zur Geschichte des Neisser Bistumlandes auf Grund der drei ältesten Neisser Lagerbücher*, ed. K. Engelbert, Würzburg.
- NU. 1904/1906. *Neisser Urkunden im Diözesanarchiv zu Breslau*, ed. M. Unterlauff, “Bericht der wissenschaftlichen Gesellschaft Philomathie in Neisse”, 33, pp. 78–112.
- SR. *Regesten zur schlesischen Geschichte*, vol. 1–3, ed. C. Grünhagen, (CDS 7), Breslau 1875–1886, vol. 4–6, ed. C. Grünhagen, K. Wutke, (CDS 16, 18, 22), Breslau 1892–1903, vol. 7, ed. K. Wutke, (CDS 29), Breslau 1923, vol. 8, ed. K. Wutke, E. Randt, (CDS 30), Breslau 1930.
- Słoń Marek. 2000. *Szpitalie średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa.
- SUb 5. 1993. *Schlesisches Urkundenbuch*, vol. 5, ed. W. Irgang, Köln.
- Urkunden. 1881. *Urkunden des Klosters Kamenz*, ed. P. Pfothenhauer, (CDS 10), Breslau.

- Völkel Richard. 1938. *Die persönliche Zusammensetzung des Neisser Kollegiatkapitels während seiner Residenz in der Altstadt Neisse 1477–1650 an der Kollegiatkirche zu SS. Johannes Ev. und Nikolaus*, "Bericht der wissenschaftlichen Gesellschaft Philomathie in Neisse", 42, pp. 1–239.
- Wiśniowski Eugeniusz. 2004. *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin.
- Wólkiewicz Ewa. 2011. *Fundacje altaryjne w miastach śląskich w średniowieczu*, [in:] *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne, podmioty i przedmioty w badaniach historycznych*, ed. M. Adamczewski, Warszawa, pp. 161–186.
- Wólkiewicz Ewa. 2013. *Urzędnicy miejscy Nysy do 1618 roku*, Toruń.
- Wólkiewicz Ewa. 2014. *Kościół i jego wierni. Struktury kościelne i formy pobożności w średniowiecznej Nysie*, Kraków.
- Wólkiewicz Ewa. (in preparation). *Proletariusze modlitwy? Drogi karier i kultura materialna niższego kleru w średniowiecznej Nysie*.

DUCHOWNY PROLETARIAT?

DOCHODY NIŻSZEGO KLERU W PÓŻNYM ŚREDNIOWIECZU NA PRZYKŁADZIE KSIĘGI RACHUNKOWEJ OLTARZA ŚW. MARCINA W NYSIE

Problem dochodów niższego kleru w późnym średniowieczu był dotąd analizowany przede wszystkim na podstawie wykazów fiskalnych. Wadą tego rodzaju materiałów jest jednak rejestracja jedynie przybliżonej sumy profitów. Jedynym źródłem pozwalającym precyzyjnie ująć wpływy z prebendy pozostają osobiste rachunki. Źródła tego rodzaju są jednak niezwykle rzadkie i jak dotąd znane tylko dla posiadaczy beneficjów parafialnych. W tym kontekście unikatowy i wyjątkowy charakter ma księga rachunkowa altarii przy ołtarzu św. Marcina w nyskim kościele św. Jakuba (1500–1597). Beneficjum to zostało ufundowane na przełomie XIV i XV w., a jego pierwszym znanym posiadaczem był Paweł Scheiban, który objął je przed 1 maja 1406 r. Fundator tego stypendium należał niewątpliwie do nyskiego patrycjatu. Ostrożnie wskazać można osobę Henryka Czeicza, burmistrza w latach osiemdziesiątych XIV w. W 1500 r. prebendę objął Wacław Sculteti z Kłodzka, który nie rezydował jednak w Nysie, a jego obowiązki liturgiczne wypełniał zastępca. Także przy poborze świadczeń zastępował duchownego prokurator. Niewątpliwie właśnie z cesją zarządu majątkiem na prokuratora należy wiązać powstanie interesującej nas księgi rachunkowej. Ze względu na konieczność rozliczenia się z powierzonych środków niezbędne było szczególnie staranne notowanie wpływów i wydatków. Rachunki altarii św. Marcina umożliwiają, jak żadne inne źródło, rozpoznanie realnych dochodów, jakie przynosiło stypendium altaryjne u schyłku średniowiecza. W 1500 r. wynosiły one jedynie 3 grzywny czynszu, przy czym nie każdego roku udawało się uzyskać wszystkie należne świadczenia. Na przykładzie uposażenia altarii św. Marcina można też poznać główne problemy związane z funkcjonowaniem rynku kredytowego w początkach XVI w. — rozproszenie płatności, trudności w egzekucji rent wiejskich i katastrofy, mogące skutkować całkowitą utratą świadczenia. Nyskie rachunki dostarczają drobiazgowych informacji o sposobach egzekucji świadczeń, systemie transferu gotówki oraz kosztach związanych z obsługą beneficjum ołtarzowego (pranie szat, naprawy, zakup wosku, etc.). Rachunki dają nam także dobry wgląd w wysokość świadczeń fiskalnych, jakie musiał ponosić altarysta na rzecz króla oraz urzędującego biskupa.

Paweł Cembrzyński

The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe

Key words: mining archaeology, settlement, man–environment, Middle Ages, Early Modern Period

Słowa kluczowe: archeologia górnictwa, osadnictwo, człowiek–środowisko, średniowiecze, wczesna nowożytność

I. Introduction. II. Wood demand and deforestation. III. Soil deterioration. IV. Water. V. Air. VI. Impact of toxic substances on the local population. VII. Living conditions in mining regions. VIII. “Ecological awareness” in mining regions and attempts for natural resource protection. IX. Conclusion

I. Introduction

Medieval mining in Western and Central Europe started in the 10th century and experienced a period of significant rise in the 13th century as a result of developments in agriculture, population increase, the rebirth of towns, and expanding markets¹. The constant demand for silver and other metals forced people to look for and exploit new deposits. This phenomenon was especially prevalent in the Central European region, including Upper Saxony, Silesia, Bohemia, Moravia, and present-day Slovakia². After the technical and financial crisis during the 14th and the first half of the 15th century³, mining flourished in the 16th century on a much bigger scale than before⁴. Mining brought an enormous interference in the natural environment. Miners and smelters cut the wood, destroyed the landscape, contaminated soils, water, and air. This influence can be traced in historical, archaeological, and environmental sources (such as geochemical and paleobotanical records). Despite the dynamism of the changes that took place in many medieval mining regions, it is possible to trace the relations between the natural and built environment and the local population. Thanks to the advances in environmental analysis triggered by the issues related to the modern industry, we can estimate the impact of past mining and metalworking practices on the environment and human health. This process can be seen in a *longue durée* perspective, from the earliest phases of the industrial era until present times. Mining centres established during the two aforementioned phases of mining development functioned for a long time. In some cases, the lasting effects of medieval and early modern mining works are still visible, showing the far-reaching roots of some of the modern landscapes.

This paper addresses the question of how mining and smelting operations changed the natural environment and how society reacted to these changes. The key issues that I will focus

---

¹ Le Goff J. 2002; Gawlas S. 1996; idem 2006.

² Molenda D. 1963, chapter I.

³ Nef J.U. 1978, pp. 721–723.

on are deforestation, waste management, soil deterioration, and pollution. Next I will examine how those factors influenced living conditions of the local population. The study is based on archaeological, historical, and environmental sources from the Black Forest (*Schwarzwald*), the Harz Mountains, the Ore Mountains (*Erzgebirge*), Silesia, Lesser Poland, Bohemia, Moravia, and modern-day Slovakia. The mining districts in all these regions during the late Middle Ages and Early Modern Period were strongly interconnected. That is why the mining technology and the way of life were similar in all of them and, therefore, they can be studied as a homogeneous phenomenon.

The topic of the human-environment relation in mining districts has not been comprehensively analysed so far. A number of studies tackled such issues as wood management⁵ or mining impact on the natural environment in Germany⁶. However, mining regions in the Czech Republic, Poland, and Slovakia are less researched. Earlier studies were often based on ethnographical and experimental or historical sources, while more recent approaches, based on scientific methods⁷, opened a range of new possibilities⁸ making it is possible to summarise key issues.

Mining strongly interferes with the natural environment as it leads to deforestation and landscape degradation. In terms of human impact, the biggest threat is pollution caused by ore processing. These processes intensified with the development of mining on a larger scale. People living in mining regions were therefore exposed to many health risk factors related to contamination, but their quality of life and incomes resulting from mining work could have counterbalanced some of these effects.

I will analyse the problem of mining ecology starting with the human influence on woodlands, then I will show how mining and smelting affect landscape, soils, water, and air. After that, I will examine the influence of the changes in the environment on human health. The next step is to investigate the living conditions in mining regions, especially the relation of settlements to the production areas. Finally, I will try to answer the question concerning the opinions and level of awareness of people about environmental degradation, as well as their efforts to address the problem.

II. Wood demand and deforestation

Playing an indispensable role in the ancient economy, forested areas were teeming with human activity in the Middle Ages and Early Modern Period. They provided food for people and animals, building materials, raw materials for craftsmen and, most importantly, fuel for metal smelting, glassworks, pottery furnaces, breweries, and households⁹.

The mining and smelting industry was one of the largest wood consumers. In the mines, wood was used first and foremost to construct timbering in mines and other infrastructure. If the bedrock was strong enough, extensive protections were unnecessary, but a lot of complicated constructions were needed. Timber was also used to build water conduits, ore washers, warehouses, residential buildings, and transport infrastructure, as well as to manufacture tools. It is difficult to establish the total demand as it depended on the geological structure of the mined deposits and their type, as well as extraction methods. Another activity related to mining that exploited forests was charcoal production. Charcoal was the main fuel used for smelting operations up to the 18th century and was consumed in great quantity.

⁴ Delumeau J. 2006, pp. 63–65.

⁵ Hillebrecht M.-L. 1982; eadem 1985; eadem 1989.

⁶ Goldenberg G. 1993; idem 1996.

⁷ Ludemann T. 2010; Breitenlechner E. et al. 2010.

⁸ Iles L.E. 2016.

⁹ Schubert E. 1985, pp. 253–257.

It is difficult to say how much wood was used during smelting. This amount was probably larger than during the extraction process. The quantity of fuel was dependent on the number of smelting process stages, used technology, the composition of ore, and wood species used in charcoal production. In every mining region, the quantity of fuel could be different. Some information about the level of wood used during the mining process came from Horní Slavkov. It is not very accurate but shows the scale of the wood use. Tin ore was first roasted to clean it from impurities and then smelted. Roasting of one *Rost* of ore (36,5 t) took 10–12 hours and demanded 19 cubic meters of firewood, an equivalent of 38 average sized trees. This means that 24.000 trees were consumed in Horní Slavkov each year for roasting ore alone. In the next step — smelting to prepare one *Zentner* of tin (about 50 kg) — it was necessary to burn charcoal obtained from 2.3–5 cubic meters of wood (i.e., 5–10 trees)¹⁰.

The exact consumption patterns and quantities depended on the wood quality. The most desirable species for charcoal production were beech (*Fagus sp.*), oak (*Quercus sp.*), and birch (*Betula sp.*)¹¹. Construction timber also has different properties depending on the species and can be used for different purposes. Timber for mining structures was selected according to its strength, hardness, flexibility, cleavage, and durability. Research undertaken in mines in the Black Forest region demonstrated that miners preferred fir (*Abies sp.*), spruce (*Picea sp.*), oak, and beech. Pine (*Pinus sp.*) was used rather rarely because it breaks easily and rots rapidly. Fir was used mainly for temporary applications, whereas spruce — a moisture resistant tree with a straight trunk — was used to make posts. The wood of deciduous trees was also commonly utilized in construction and for other uses¹². Although lumbering was undertaken depending on the tree species composition of the forest and local needs, even selective tree cutting could have decimated a forest and upset its ecosystem. Weaker forests were more susceptible to strong winds and heavy snowfall. In a short time, the land around a mining centre could become totally deforested¹³ or dominated by forest monocultures, characterised by decreased biodiversity and productivity.

The level of deforestation was directly proportional to the scale of the mining operations, and therefore most pronounced in larger mining centres. The traces of medieval deforestation were studied during an examination of charcoal samples found at several archaeological sites in the Harz Mountains (Germany). The primary forest in the region was deciduous, mostly consisting of beech and maple (*Acer sp.*), as well as some spruce. Before the turn of the second millennium AD, the anthropogenic impact was so small that the forest could naturally regenerate itself. However, after that date, it began to be exploited for mining purposes. In the first phase, only trees that were the most useful for the charcoal production (especially beech) were cut down. That probably was the cause of the spruce expansion. Pollen analyses revealed a change in the species composition in layers dated to the period after the year 1200, which correlates with the intensive growth of the mining industry in the region. Samples taken from charcoal piles have shown that during that period “soft” tree species, less suitable for charcoal production, e.g. birch, hazel (*Corylus sp.*), poplar (*Populus sp.*), sorb (*Sorbus sp.*), and willow (*Salix sp.*) were used alongside the traditional “hard” ones, such as beech and oak. Research conducted on a site Johannes Kurhaus near Clausthal-Zellerfeld, where relics of charcoal piles and smelters were found, indicates that in the oldest contexts wood from natural forests (beech, oak) was the most common, but its amount decreased with time. The fact that small-diameter trees were cut down every 10–20 years provides evidence of forest overexploitation. The percentage of pioneering species, e.g. birch, hazel, sorb, and willow substantially increased

¹⁰ Majer J. 1997, pp. 234–237.

¹¹ Frenzel B., Kempster H. 2011, p. 108.

¹² Straßburger M., Tegel W. 2009, p. 183.

¹³ Majer J. 1997, p. 224.

(more than 45%) in a process of ecological succession¹⁴. Deforestation was probably provoked by a high rate of metal production as more sustainable exploitation would not lead to deforestation. Recent research on charcoal production in the Black Forest and the Vosges suggested that there is evidence of massive deforestation and change of species in the primeval forest during the Medieval Period¹⁵. However, proper wood management could prevent forests from being overexploited (see below).

The Harz example also reveals another problem of medieval and early modern forestry: the transportation of timber. Until the 19th century, land transport was unprofitable¹⁶. Forests that were remote from main communication routes, especially rivers, were underexploited as timber transported by land for more than 7–8 hours became too expensive¹⁷. In Kutná Hora during the 16th century, wood was transported by horse from distances of about 40km¹⁸, but although it is hard to say exactly how much time it took it was probably still profitable. Wood for Kutná Hora's mines and smelters was also floated in the Elbe River from the Trutnov forests (about 80 km in a straight line). In the last 3 km, logs were drifted in an artificial canal¹⁹. In areas with no natural rivers, longer canals were built, such as a canal built in 1525 in the Slavkov Forest region (West Bohemia), which was 30 km long²⁰.

Until canals were built, the forests around the mining area were used first. Although it is difficult to establish how quickly available forest was cut down, there are some estimates available for Bohemia. Based on data concerning production levels in Jáchymov, Majer (1997) estimated that from 1516 to 1600 65,000–90,000 ha of forest was cut down, that is 750–950 ha per year. As trees were cut down around the town in the mid-16th century, forests within a 10 km radius of Jáchymov (about 2930 ha) were reserved for mining purposes. Another 1000 ha were added in the 1660s and 1670s. A similar situation occurred in Horní Slavkov during the 1540s, when timber was imported from 20–25 km away. By the middle of the century, timber supply plunged to such a critical level that it threatened the mining production²¹.

One of the biggest challenges in the study of forest exploitation and wood demand is estimating forest production capabilities. Data concerning wood consumption relies mostly on estimates based on historical sources rather than on experiments, which may introduce some inaccuracy. Furthermore, obtaining unequivocal data is difficult because of many variables such as the type of ore and the processing method. The scale of mining production is also difficult to establish, especially for the Middle Ages. The most efficient method in determining the rate of deforestation is most likely pollen and charcoal analysis, but it can only be conducted in locations where environmental samples are available.

III. Soil deterioration

Another aspect of the environment that was strongly affected by mining operations was the soils and the landscape. Deforestation and mining work often led to increased rates of erosion and, in some cases, even to desertification.

The first cause of erosion was deforestation carried out to find the ore deposits, obtain wood or clear space for fields and pastures. Mining works intensified that process²². Especially in hilly

¹⁴ Hillebrecht M.-L. 1982, pp. 89, 114, 126–29; eadem 1985, pp. 274–275; eadem 1989, pp. 82–84.

¹⁵ Ludemann T. 2010.

¹⁶ Gleitsmann R.-J. 1984, p. 28.

¹⁷ Wilsdorf H. 1960, p. 36.

¹⁸ Kořan J. 1950, p. 94.

¹⁹ Bartoš M. 2004, pp. 18–24.

²⁰ Majer J. 1997, p. 236.

²¹ Ibidem, pp. 222–226.

²² Goldenberg G. 1993, p. 108.

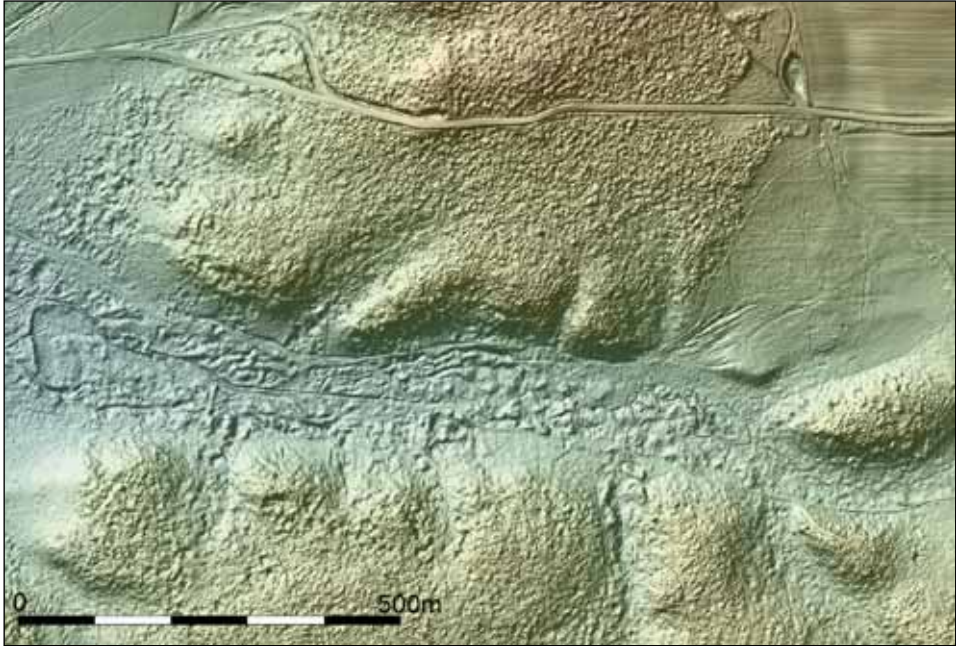

Fig. 1. Digital Terrain Model of a mining field on a secondary gold deposit in Lwówek Śląski (prepared by M. Legut-Pintal)

Ryc. 1. Cyfrowy Model Terenu pól górniczych na wtórnych złożach złota w rejonie Lwówka Śląskiego (oprac. M. Legut-Pintal)

and mountainous regions, slopes became susceptible to precipitation, which in turn accelerated sedimentation in the valleys. During research in the Sulzbach Valley (the Southern Black Forest), two phases of the formation of the valley bottom were observed. The first took place during the Roman period and the second during the High Middle Ages. Those processes were connected with mining operations as is confirmed by medieval and late medieval slag heaps covered by a 10–100 cm thick layer of sediment²³.

The scale of deterioration connected with the mines depended on methods used to extract ores, which, in turn, were adjusted to the types of the mined deposits. The most common were vein deposits. After the discovery of the ore, extraction was carried out along the vein and, for as long as it was possible, in an open pit. At a later stage or if the vein ran deeper, miners would start digging vertical shafts and horizontal galleries. If ore was concentrated in nests, it was necessary to dig many exploratory shafts. The extraction of nests created many underground chambers. After some time, separate mines were connected by tunnels to facilitate transport and ventilation. In the early phase of industrial mining, ore was extracted above the water table to prevent mines from being flooded. When gravity or mechanical drainage was introduced, it was possible to also start extracting ore under the water table. In the Middle Ages, while exploring, miners tried to draw out as little gangue, that is worthless material surrounding the ore, as possible²⁴. In case of secondary deposits, like gold sand, huge mining fields were created filled with open pits and shafts dug next to each another. For example, the digital terrain model (based on LIDAR scan)

²³ Ibidem, pp. 233–234.

²⁴ Molenda D. 1963, pp. 98–108; Dziekoński T. 1972, pp. 68–69.

of the area around Lwówek Śląski (Lower Silesia, Poland) uncovered 600 ha of land known to have been taken up by medieval gold mining (Fig. 1)²⁵.

Another factor contributing to erosion was the drainage. Soils stripped of plants were more vulnerable to erosion. The scale of this process depended on drainage methods used in mines: mechanical or gravitational. The first one consists of drawing water with a bucket attached to a rope or with a more complicated system of pumps powered by water or a horse. The resulting cone of depression was limited to the vicinity of the drainage shaft. In contrast, gravitational drainage consisted in constructing a gently sloping underground gallery that naturally led water to the nearest stream. The resulting cone of depression could go as far as a hundred meters away from the gallery and was permanent²⁶.

Deforestation additionally led to the impoverishment of soil and to the desertification of the landscape, which is well illustrated by the relics of a medieval and early modern production site in Hutki (Poland). Remains of ore washers and a smelting furnace dated to the 15th and the first half of the 16th century were discovered there under a layer of sand 3 m thick (Fig. 2). This deposit was probably formed after the surrounding forest was cut down to build a drainage gallery²⁷. The Błędowska Desert, a ca. 40 km² sandy area located 10 km north of Olkusz (Poland), was probably formed because of the same deforestation process that took place in the 16th century. The desert was originally much larger and included an area west of Olkusz. Mining operations ceased there in the late 20th century.

So far there has been no attempt to describe the scale of landscape change in any of the main mining centres or its relation to the settlement network. Mining must have affected fields and pastures, rendering them unusable for prolonged periods of time. Soil degradation leads to the lowering of agricultural production capacity. As a result, it would have been necessary to transport food from more distant locations and thus purchase it at a higher price. Such conditions would have worsened the quality of life of the local population.

Mining and smelting activities introduced a higher concentration of heavy metals in the soils. The main source of such pollution were residues from primary and secondary ore processing, but toxic substances were present at every stage of the metal production.

After being extracted, ore was crumbled and sorted near the mine. Any worthless chunks were dumped with the extracted gangue onto a mound close to the shaft. After years of mining operations, such dumping fields changed the surrounding landscape, a phenomenon well documented in Kutná Hora (Czech Republic). The town developed directly on mining fields and in many areas in its centre the layer of gangue is 2–5 m thick. Most buildings sit on mining dump residues²⁸. This dump mounds contained toxic residues that were moved around by rainwater, thus contaminating the soil.

The most contaminated areas were in places where pure ore was processed (crumbled, washed, ground, roasted, and smelted). This can be seen at the 13th-century mining site of Cvilíněk u Černova near Pelhřimov (Czech Republic). Measurements taken on the site have shown that the concentration of lead is close to 3000 mg/kg, of arsenic to 3700 mg/kg, of zinc to 3000 mg/kg, and of copper to 270 mg/kg²⁹. For comparison, the present-day Polish soil pollution scale recommends that cereals or vegetables should not be produced when the levels of toxic elements in the soil exceed the following limits (depending on the soil type): 500–2000 mg/kg for lead, 700–3000 mg/kg for zinc, 100–150 mg/kg for copper, 100–300 mg/kg for

²⁵ Cembrzyński P., Legut-Pintal M. 2014, p. 191.

²⁶ Czaja S. 1996, pp. 18–24.

²⁷ Pierzak J., Rozmus D. 1997, pp. 188–193; Pierzak J. et al. 2004, pp. 81–92.

²⁸ Frolík J., Tomášek M. 2002, pp. 99–100.

²⁹ Hrubý P. et al. 2012, p. 359.

Fig. 2. Sand sediments over the 15th–16th century smelting site in Hutki near Olkusz (by D. Rozmus)

Ryc. 2. Warstwy piasku przykrywające osadę hutniczą z XV–XVI w. w Hutkach koło Olkusza (fot. D. Rozmus)

nickel, 3–10 mg/kg for cadmium³⁰. All the levels of toxic elements at Cvilínek were on the high end of the scale or exceeded the norms by a factor of up to two. It is obvious that this site was not an appropriate place for food production. An even worst situation could be found at the smelting sites. Samples taken at the site of Schnapsweg (ca. 1000 AD) in the Harz Mountains, showed that the level of lead contamination was 28 times higher than the mentioned present-day norms. It was 140 times higher for copper and 180 times higher for zinc. Even today the concentration of heavy metals in medieval smelting sites of the region is very high, and its primarily toxic-resistant plants that are able to grow there³¹.

IV. Water

Water played an important role in spreading the contamination since it transported toxic substances over long distances. The dump mounds increased the levels of pollution only locally, but streams and rivers played the main role in the medium and long-range pollution. One of the ore processing stages was washing. Crumbled ore was washed in a system of canals and broken into smaller pieces. Water resulting from this process containing small particles of dump and minerals was then released into the nearest stream. In the 16th century in the Harz Mountain stamp, mills were improved by adding washers to them. This increased the amount of ore that

³⁰ Kabata-Pendias A., Piotrowska M. 1995, pp. 18–19.

³¹ Deicke M. 2000, pp. 71–73.

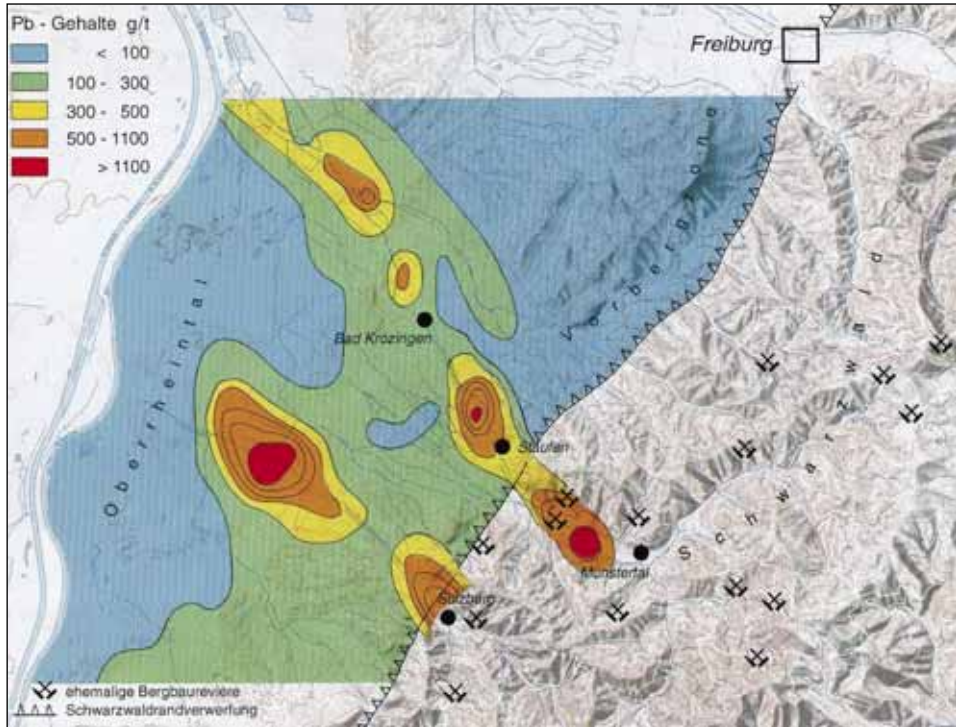

Fig. 3. Mining-related contamination with Pb (g/t) in South Schwarzwald (after Goldenberg G. 1993, p. 113)

Ryc. 3. Zanieczyszczenie ołowiem (g/t) związane z górnictwem w rejonie południowego Schwarzwald (Niemcy) (za: Goldenberg G. 1993, s. 113)

was getting into the water. It is estimated that in some cases up to 75% of the ore was wasted during the crumbling and washing process³².

Small particles of ore were transported by water to distant places. Research showed that in streams close to the mining area the content of heavy metals in bottom sediment was very high³³. Smaller and bigger streams transported toxic substances down towards the major rivers. Increased levels of lead, copper, zinc, and cadmium in soils were observed in the southern Black Forest, in the tectonic foreland connected with the mining water disposal network (Fig. 3)³⁴. However, the nearest surroundings of the mines were not the only areas affected by contamination. For example, in 1982, a flood uncovered clay strata from around 1350 AD near Bremen (Germany). The sediments were part of a watercourse network that had its sources in the mining regions of Harz, Hessen, and Sauerland (200–250 km away). In those strata, the concentration of zinc, lead, copper, arsenic, cadmium, chrome, and nickel was 250 times higher than the average for the Bremen region. According to scientists, all those elements were washed out from mining regions, where deforestation had caused erosion exposing contaminated soils³⁵. Even though in

³² Bartels C. 1996, p. 484.

³³ Bühler H.-E., Wild H.W. 1991, pp. 155–156.

³⁴ Goldenberg G., 1993, pp. 112–113; idem 1996, pp. 236–237.

³⁵ Bartels C. 1996, pp. 483–484.

the more distant areas the concentrations of heavy metals in soils were usually not very high and soil was still arable, the contamination was permanent or lasted a long time.

V. Air

Another element of the biosphere that suffered from the ore processing industry was the air quality. Dust and smoke coming from roasting piles and furnaces were full of toxic substances. Most of them fell on the ground with rain and snow, while about 1% stayed in the atmosphere and was transported over longer distances³⁶. The evidence of that process can be found in the traces of heavy metals in peat bogs, lake sediments, and ice, which can be viewed as “geochemical archives” providing us with information about changes in pollution intensity at the time of their formation³⁷. They can also be helpful in measuring the spatial extent of pollution.

Dust and smoke spread depended mostly on the localization of furnaces. Simple furnaces with natural ventilation blow were enough for smelting rich ores. Until the end of the 12th century, many smelting sites in the Harz Mountains were located on hilltops, where strong winds guaranteed a good supply of oxygen. However, such a location meant that toxic fumes were expanding over a wider area³⁸. When mining developed and rich ores were exhausted, it was necessary to smelt poorer ore in larger amounts. New smelters were built in valleys close to the streams. There it was possible to install water wheels to propel bellows. Furnaces probably did not have high chimneys so most of the toxic fumes stayed close by, leading to concentrations especially dangerous in case of ores that contained sulphur. Sulphur dioxide forms during roasting and can harm plants around the furnace³⁹.

All these examples indicate that toxic substances were a by-product at every stage of metal production, making a harmful impact on the natural environment and, in particular, on human health.

VI. Impact of toxic substances on the local population

It is difficult to study the health condition of past population mostly because of the lack of direct evidence. Nevertheless, one can imagine that a devastated environment, hard labour, and the presence of toxic substances had some effect on the health of the local population. Present day knowledge about heavy metals and their influence on living organisms can provide an insight into how miners and their families suffered.

Humans absorb heavy metals, like other trace elements, through ingestion (foodstuff, water, soil, aerosols), inhalation (aerosols, gases) or through skin contact (soil, water, aerosols, gases). Most trace elements accumulate in soft tissues, especially in the liver and kidneys. The food chain is considered the main tract for the transfer of trace elements into humans⁴⁰.

The most common heavy metals occurring in mining regions are zinc, cadmium, lead, and arsenic. Large doses of zinc can damage the alimentary tract and cause diarrhoea and fever. Workers who inhale high levels of zinc dust or fumes can suffer from a short-term illness called the metal fume fever. It causes chills, fever, excessive sweating, and weakness of the body⁴¹. One of the most toxic substances, a by-product of the medieval and early modern mining industry, was cadmium. Its excess may cause renal damage, hypertension, emphysema, carcino-

³⁶ Patterson C.C. et al. 1970, p. 339.

³⁷ Bohdálková L., Erbanová L. 2013, p. 83.

³⁸ Ruppert H., Deicke M. 2006, p. A545.

³⁹ Deicke M. 2006, p. 73.

⁴⁰ Kabata-Pendias A., Mukherjee A.B. 2007, p. 73.

⁴¹ Ibidem, p. 293.

genic changes (especially in the kidneys and the prostate), skeletal deformation, and the impairment of reproductive functions. Cadmium intake occurs mainly through the inhalation and ingestion of food and drink. The atmospheric concentration of cadmium is especially high close to zinc-lead ore smelters⁴².

Another highly toxic metal is lead. Workers of lead-zinc ore mines and smelters were especially at risk of inhaling it. It accumulates mostly in soft tissues and bones and its excess may inhibit heme formation, damage the nervous system and kidneys, cause anaemia and the impairment of mental development in children, as well as lead to carcinogenicity, genotoxicity, and an impairment of reproductive functions⁴³. The intake of large quantities of lead may cause death⁴⁴. Lead was also used in large quantity in copper production to separate silver from copper in the Seiger process⁴⁵. Another very hazardous element present in some types of ores is arsenic. When inhaled, it can cause neurological symptoms, cardiovascular disease, respiratory disorders, hypertension, diabetes mellitus, keratosis, and even cancer⁴⁶.

One of the methods available for investigating how hazardous the environment and work conditions were in the past and their impact on previous populations is the analysis of skeletal remains found at mining settlements⁴⁷. Not much research has been conducted in this field, but data available from the Black Forest and Goslar show that mining populations were strongly affected by toxic substances. The examination of the 18th century Goslar miners' population indicated that the lead content in bones increased with age. The lack of difference in the lead intake between men and women proves that everyone was exposed to the same conditions. Since women worked in smelting and were exposed to toxic dust gathering in their houses and on the streets, they suffered from the same toxicity levels⁴⁸. Women commonly worked in mines and even children were employed in ore sorting⁴⁹.

A cemetery connected with a medieval mining settlement was unearthed during an excavation project at the site of Sulzburg "Geißmättle" in the southern Black Forest, where silver-bearing lead ores had been extracted. Skeletal remains of men, women, and children found there provided evidence of such health issues as nutrient deficiency, inflammation, and bone degeneration and fractures, painting a picture of poor living conditions in the region. An analysis of lead levels in the bones was also conducted. The soil in the Sulzburg area is strongly permeated with lead (around 1000 mg/kg), so post-mortem lead intake of skeletons was high (up to 1000 mg/kg). Despite that, the inside of the bones showed changes typical of long-term lead poisoning during the individual's lifetime indicating that the population living in the area of Sulzburg must have absorbed high levels of lead throughout their lives. The main source of it was probably the water and food coming from places close to the mining works⁵⁰. Lead presence in bones is a proof of long-lasting intake since short-term intake can only be observed in the blood. In samples collected from bones unearthed in Sulzburg, lead levels ranged between 20 and 350 mg/kg. Comparable lead concentrations can be found in the bones of inhabitants of modern industrial regions with a high rate of lead poisoning related diseases. The lead content discovered in bones was 150 times higher than the level a human organism can tolerate, indicating that

⁴² Ibidem, p. 306.

⁴³ Ibidem, pp. 378–379.

⁴⁴ Alt K.W. 2002, p. 384.

⁴⁵ Vaněk V., Velebil D. 2007, pp. 188–205.

⁴⁶ Kabata-Pendias A., Mukherjee A.B. 2007, p. 390.

⁴⁷ Schutkowski H. 2002, p. 197.

⁴⁸ Ibidem, p. 198.

⁴⁹ Wagenbreth O., Wächtler E. 1986, p. 72.

⁵⁰ Alt K.W. et al. 1999, pp. 63–72; Alt K.W. 2002, pp. 380–383.

inhabitants of the Sulzburg region must have suffered from diseases related to lead poisoning⁵¹. To show the scale it is worth to compare the level of pollution from Sulzburg with non-mining medieval communities. That time people were exposed to lead due to a wide range of application of this heavy metal in every day-use objects (e.g. in coins, seals, windows, glazed pottery), so bioaccumulation of lead was nothing unusual even in non-mining societies. Studies conducted in Denmark on skeletons from medieval urban parish cemetery in Horsens indicated that males displayed an average ($\pm$ SD) of lead concentrations of 30 ± 3 mg/kg, whereas for females it was 23 ± 2 mg/kg (both values on a log scale)⁵². This demonstrates that Sulzburg inhabitants suffered up to 10 times greater lead poisoning while compared to non-mining societies of the time.

Some historical information about the miners' state of health came from Georgius Agricola. In his work *De re metallica*, published in 1556, he wrote that miners suffered from anthracosis and rheumatism, as well as from swelling and paralysis caused by harmful fumes. He also mentions that: "for their digging they should make for themselves not only boots of rawhide, but gloves long enough to reach to the elbow, and they should fasten loose veils over their faces; the dust will then neither be drawn through these into their windpipes and lungs, nor will it fly into their eyes. Not dissimilarly, among the Romans the makers of vermilion took precautions against breathing its fatal dust"⁵³. Miners also faced a considerable risk of accidents: "workmen slipping from the ladders into the shafts break their arms, legs, or necks, or fall into the sumps and are drowned"⁵⁴. Working in mine was and still is one of the most dangerous occupations. But underground miners and smelters were not the only ones exposed — all humans who lived within a mining area were in danger.

VII. Living conditions in mining regions

Different forms of settlement and laws also affected the living conditions of miners and their families. In the Middle Ages, miners were free people, who worked for themselves with their families or in small partnerships. Groups of miners settled near places where they found ores. Some settlements were permanent, while others were temporary. A few medieval mining settlements have been discovered in Upper Saxony in Germany, the best preserved of which is Treppenhauer (Fig. 4), where houses were built near mining shafts, sometimes directly on the gangue mounds. Ore crumbling was also conducted close to the houses. Traces of probing processes have been found inside the settlement⁵⁵. An analogical situation has been observed in other medieval mining settlements in Saxony, e.g. Gersdorf (Tiefenbach, Lkr. Mittweida), Ullersberf near Wolkenburg (Lkr. Chemnizer Land), Hohenfors near Kirchberg (Lkr. Zwickauer Land)⁵⁶. Excavations conducted in Altenberg near Müsen (Siegerland region, southern Westfalia, Germany) give an insight into the dynamics of spatial changes in a mining settlement. Some houses were covered by the gangue mounds, while others were dug into them or even sat on closed mining shafts⁵⁷. It is likely that some late medieval mining towns first emerged as small mining settlements formed close to an ore extraction zone. In Kutná Hora, the eponymic settlement of *Antiqua Cuthna* is localized north of the 14th-century town. A survey of the local earthworks revealed traces of mining and dwelling activities there⁵⁸. Similarly, in Banská Štiavnica

⁵¹ Schutkowski H. 1999, p. 115.

⁵² Rasmussen et al. 2015.

⁵³ Agricola G. 1912, p. 215.

⁵⁴ Ibidem, p. 216.

⁵⁵ Schwabenicky W. 2009, pp. 169–170.

⁵⁶ Ibidem, pp. 192–201.

⁵⁷ Lobbedey U. 1993, pp. 315–319.

⁵⁸ Valentová J. 1993, pp. 62–65; eadem 1999, pp. 16–19.

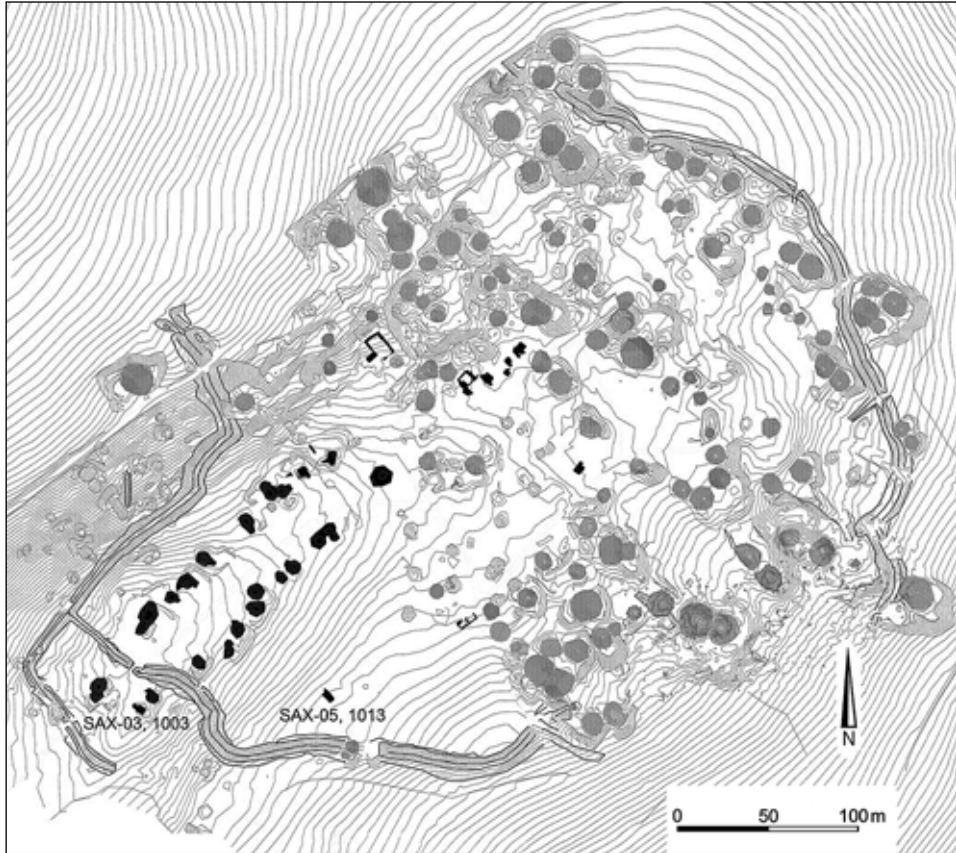

Fig. 4. Treppenbauer — contour map with all surface artificial forms: buildings (black) and shafts (grey) (after Kenzler H. 2008, Abb. 4)

Ryc. 4. Treppenbauer — mapa warstwiczna z zaznaczonymi antropogenicznymi formami terenu: budynki (czarny) oraz szyby górnicze (szary) (za: Kenzler H. 2008: Abb. 4)

(Slovakia), the oldest part of the settlement was on the top *Glanzenberg* (today known as *Stere Mesto* = Old Town) close to mining fields (Fig. 5)⁵⁹.

At the Jihlava Staré Hory (Czech Republic) mining site located close to an ore extraction area, a few buildings were found. They were probably related to ore processing and craftwork but they may have also been used for habitation⁶⁰. Houses were also discovered in the aforementioned site of *Cvílinek*⁶¹ and in the mining areas around Freiberg in *Neuhilbersdorf* and *Rammelsberg*⁶². It is difficult to establish whether all those structures were permanently used for living, but it is likely that during mining operations some workers lived close to shafts and the processing infrastructure. In the case of more permanent settlements, they were probably accompanied by their families.

⁵⁹ Labuda J. 2004, pp. 261–266.

⁶⁰ Hrubý P. 2011, pp. 242–245.

⁶¹ Hrubý P. et al. 2012.

⁶² Eckstein K. et al. 1994; Richter U. 1995.

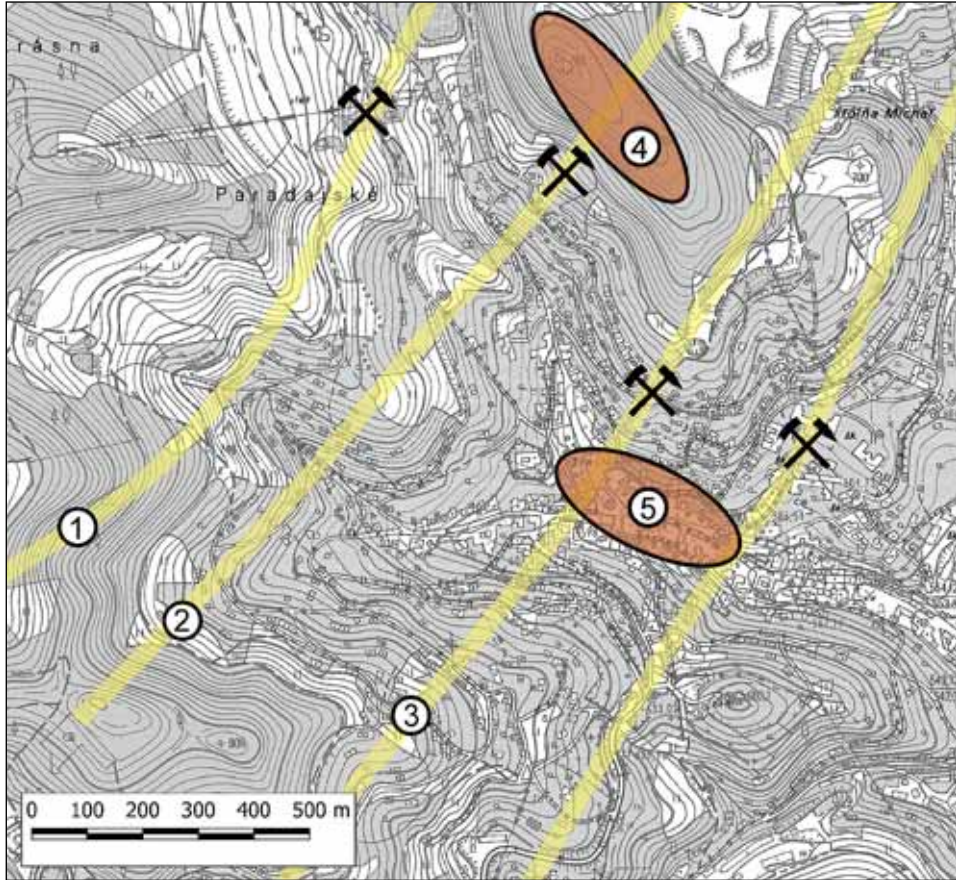

Fig. 5. Banská Štiavnica — relation of the town and mining fields:
 1 — *Terézia* vein; 2 — *Bieber* vein; 3 — *Špitáľ* vein; 4 — mining settlement and castle on *Glanzenberg*; 5 — Area of a town (prepared by P. Cembrzyński)

Ryc. 5. Bańska Szczawnica — relacja przestrzenna miasta i pól górnicych:
 1 — żyła *Terézia*; 2 — żyła *Bieber*; 3 — żyła *Špitáľ*; 4 — osada górnicza i zamek na szczycie *Glanzenberg*; 5 — obszar miasta (oprac. P. Cembrzyński)

The quality of a miner's life depended heavily on the location of the smelting works and that, in turn, was dictated by the smelting technique used. If ores were rich, furnaces were rather small and built close to the mining area. Bigger smelting apparatus required waterpower and access to fuel. A convenient location of smelters took precedence over that of settlements and they were built in the best possible places. For example, in Banská Štiavnica a pre-locational smelting site had existed in the valley where the town was formed (in the area of later *Kammerhof*⁶³. In Kutná Hora from the 14th to the 16th century, smelters were concentrated southeast of the town centre in the Karlov suburb (Fig. 6). Waste produced there is estimated to have amounted to 500,000 tons⁶⁴. In the 16th century, a few large smelters were built along

⁶³ Tóthová Š. 1985, 1991.

⁶⁴ Bílek J. 2001, p. 58.

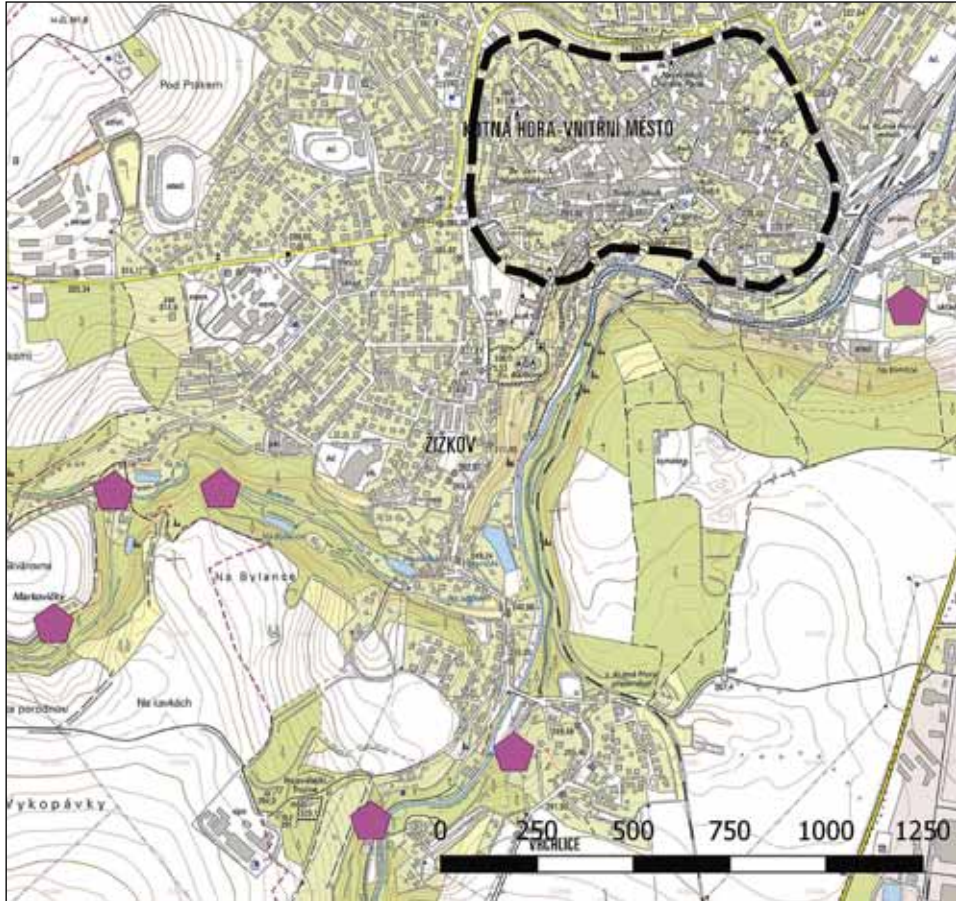

Fig. 6. Smelters (pink pentagons) around Kutná Hora in the 15th and 16th century. Area of a town marked by a space-line (prepared by P. Cembrzyński)

Ryc. 6. Huty (różowe pięciokąty) wokół Kutnej Hory w XV i XVI wieku. Obszar miasta zaznaczono linią przerywaną (oprac. P. Cembrzyński)

the Bylanka and Vichlice streams, on the west side of the town⁶⁵. Historical sources mention that in the 14th century many roasting furnaces and smelters were located in the suburbs of Olkusz⁶⁶. In the Early Modern Era, new large smelters were built on streams far from the town, but still, as late as 1604, 17 small smelters operated outside town walls⁶⁷. Furthermore, smelting sites were traced in close proximity to mining settlements in the Havlíčkův Brod mining district⁶⁸ and they were also located very close to Kremnica⁶⁹ and to Schneeberg⁷⁰. In Tar-

⁶⁵ Ibidem, p. 52.

⁶⁶ Molenda D. 1978, p. 166.

⁶⁷ Molenda D. 1972, p. 256; eadem 1978, p. 242.

⁶⁸ Hejhal P. et al. 2005, pp. 49–66.

⁶⁹ Štefánek M. 2010, pp. 54–78.

⁷⁰ Wagenbreth O., Wächtler E. 1990, p. 216.

nowskie Góry, smelting furnaces were located in nearby villages, about 2 km from the town⁷¹. In Złoty Stok, they were in the valley just west of the town⁷².

An indication of a smelter being located close to a settlement is the presence of slag inside the dwelling area. Occasionally it was used to toughen roads as observed during excavations in Olkusz, where several layers of “slag-road” were found in the market square. The addition of slag made them very hard and they had a relatively smooth surface (unpublished research from 2010–12 of I. Mianowska). An analogical use of slag was observed in Freiberg⁷³ and is known from historical sources related to Tarnowskie Góry⁷⁴. The presence of slag embedded in local roads was also another contamination factor close to human houses.

However, sometimes smelting took place at a considerable distance from human settlements. In Treppenhauer, only traces of probe furnaces were discovered in the settlement areas. The smelting site was located 2 km from the town, on the bank of a river, where there was access to waterpower⁷⁵. Big smelters required a location with a direct access to fuel supply, sometimes far from settlements or mines. For example, in Banská Bystrica in the late 15th century, the Thurzo-Fugger company built new copper smelters in Moštenica and in Tajov — both locations far removed from the city centre⁷⁶.

In many cases, we do not have the exact information about the location of smelting sites. However, the mentioned examples indicate that they were often close to the settlement. As a source of toxic fumes and dust, they posed a risk to the local population. But even if the smelters were at some distance from human dwellings, they could still contaminate the areas of food production. This contamination would be significant since food was one of the major sources of heavy metal transmission in mining areas.

It is important, therefore, to establish where the sources of food supplies for mining towns and settlements were located. It is hard to specify their placement in every single case, but a wider view on the whole mining district could be helpful in establishing their whereabouts. It is estimated that the local town market’s influence zone during pre-modern times was about 15 km, that is a one-day return journey⁷⁷. In a mountainous region like the Ore Mountains, most of the food supply for mining settlements located at higher altitudes were imported from the neighbouring non-mining towns⁷⁸. But in fertile areas such as Moravia, central Bohemia, or Silesia, mining works were carried out among arable fields. For example, agriculture was developed around Kutná Hora⁷⁹, Olkusz⁸⁰, and Jihlava⁸¹. Research from the Harz and the Black Forest showed that heavy metals could spread over a wide area, which could overlap with the food production zones, therefore contaminating plants and animals, and, in the end, entering the human diet.

⁷¹ Molenda D. 1972, p. 277.

⁷² Dziekoński T. 1972, pp. 134, 157.

⁷³ Richter U. 2011, p. 63.

⁷⁴ Molenda D. 1969, p. 102.

⁷⁵ Schwabenicky W. 1992, p. 544; idem 2009, pp. 87–90.

⁷⁶ Skladaný M. 2010, pp. 36, 42.

⁷⁷ Goliński M. 2005, pp. 49–62.

⁷⁸ Jančárek P. 1971, pp. 90–96.

⁷⁹ Charvátová K. 1993, pp. 32–39.

⁸⁰ Molenda D. 1978, p. 189.

⁸¹ Hrubý P. 2011, p. 187; Svěrák V. 2009, pp. 245–316.

*VIII. "Ecological awareness" in mining regions and attempts
for natural resource protection*

It is difficult to establish how people, during Medieval and Early Modern Times, reacted to the devastated environment, how much did they know about the threat, and what they were doing with that knowledge. Some information came from the 16th-century sources. Georgius Agricola gives us a short description of how the environment looked like: "And when the woods and groves are felled, then are exterminated the beasts and birds, very many of which furnish a pleasant and agreeable food for man. Further, when the ores are washed, the water which has been used poisons the brooks and streams, and either destroys the fish or drives them away. Therefore the inhabitants of these regions, on account of the devastation of their fields, woods, groves, brooks and rivers, find great difficulty in procuring the necessaries of life, and by reason of the destruction of the timber they are forced to greater expense in erecting buildings. Thus it is said, it is clear to all that there is greater detriment from mining than the value of the metals which the mining produces"⁸². This excerpt indicates that an awareness of the destructive role of mining existed. It even led some to raise objections. In 1485, Paulus Nivis from Scheeberg published the work *Judicium Iovis*, in which he described a trial of ancient gods over renaissance mining. The gods accused mankind of murdering Mother Earth⁸³.

Environmental protection was probably not the most important societal issue during Medieval and Early Modern Era. The concept is a rather late one. The aim of protective actions was to prevent resources from being overexploited as in the case of forests and timber supply. It was essential for the medieval economy and the lack of wood could become a problem very quickly. The first forest-protecting regulations in medieval towns date to the 14th century⁸⁴, and more forest protection laws and timber and charcoal production regulations were passed in the 14th and 15th centuries⁸⁵. The first mining town that introduced forest restrictions (*Waldbann*) was Amberg (Bayern) in 1310⁸⁶, but in the Jihlavian Mining Law, codified in the 14th century, there was no such regulation⁸⁷. It seems that to the mining industry of Central-Eastern Europe protecting the forest was not an important issue at the time. It took a long time to perceive this necessity and consider a change in the legal provisions. Forest orders in mining regions became necessary in the 16th century during the phase of rapid growth. The Jáchymov mining law, passed in 1518, still did not provide forest protection at all. However, only a few years later, in 1525, an official responsible for the forestry was appointed. More regulations started appearing during the following decades⁸⁸.

The earliest laws were passed in towns located far away from rivers used for the transportation of wood, e.g. Nuremberg or Erfurt. Town councils tried to regulate access to municipal forests by limiting pig and sheep pasture, by determining the ratio of timber per citizen, and if possible, by relocating wood-consuming crafts, e.g. ironworks or glassworks, to more resource-rich places. Sometimes, they also tried to restore woodlands. The first artificial seeding in Central Europe took place in 1369 in Nuremberg⁸⁹. Additionally, in Nuremberg, the trees, the seeds of which were eaten by pigs and wild game, were specially protected (oak, beech)⁹⁰. In

⁸² Agricola G. 1912, p. 8.

⁸³ Bartels C. 1996, p. 487.

⁸⁴ Wilsdorf H. 1960, p. 22; Hillebrecht M.-L. 1985, pp. 270–271; Schubert E. 1985, pp. 258–260.

⁸⁵ Sieferle P.R. 1984, p. 126.

⁸⁶ Wilsdorf H. 1960, p. 26.

⁸⁷ Majer J. 1997, p. 223.

⁸⁸ Ibidem, pp. 224–225.

⁸⁹ Wilsdorf H. 1960, p. 22; M.-L. Hillebrecht, 1985, pp. 270–271; Schubert E. 1985, pp. 258–260.

⁹⁰ Sieferle P.R. 1984, p. 126.

Jáchymov, at first, cutting down a tree was free for all miners and town dwellers, but in 1535 a small fee for wood consumption was introduced. It was forbidden to grub up trees to set up fields, gardens, and pastures. Although the law required that trees should be cut down close to the ground, sick trees removed from the forest, young trees protected, and new ones planted after cutting down the old ones, it was never enforced, and the situation became nearly critical. Finally, in 1556, foresters from Tirol were hired to plant conifers. At that time, any persons causing damage to the forest were sentenced to corporal punishment. Nevertheless, all these measures did not bring results until the late 16th century⁹¹.

The best way of dealing with the lack of wood was the introduction of woodland management. Coppicing was a common method applied in the Middle Ages. Tree trunks were cut down close to the ground every 18–20 years, so their diameters remained small. The species that were the most suitable for growing in such a kind of a forest were hazel, linden, ash, and maple. Coppicing was probably used in the area around site Treppenhauer, a mining settlement in the valley of the River Zschopau (Upper Saxony, Germany). The mines and mining settlements in the region operated in the 13th and 14th centuries. They were established within an area colonized before, so most of the natural forest had been cut down even before the mining started. Charcoal unearthed during archaeological excavations at this site came mostly from linden, birch, and hazel, and only in a small part from fir and beech, which suggests that coppicing was applied as a form of woodland management. Timber from the coppiced forest was used as fuel, charcoal, and framing, as well as wattle and daub constructions⁹². In fact, it is possible that with a balanced economy, the forest had production capabilities sustainable over a long time. The examples of sustainable forest management are known from some places in Europe⁹³. It is difficult to say whether this kind of woodland management was common in mining regions. Treppenhauer was a relatively small site, so its demand for wood would have been small. Most data regarding problems with wood supply come from bigger mining centres (Banská Bystrica, Olkusz, Jáchymov), where mining operations were carried out for a long time and on a much larger scale.

Finally, there might be one other thing that increased the impact of mining on the environment: changes in the social organization of the mining. Medieval and early modern mining demanded very risky large-scale investments with little guarantee of profit or even return. The 13th and 14th-century mining could rely on small groups of free miners and their families who extracted ores from easy to access deposits⁹⁴. When the scale of mining works rose, miners started to organize themselves in companies to share costs and profits between a greater number of people⁹⁵. But that was not enough to handle such problems, as the need to mine deeper or to drain shafts. Help came from the merchants who traded metals since they had enough money to maintain production. After them came the bankers and nobles looking for new investment opportunities. They formed large companies (like the Fuggers family, or companies of Polish nobles and merchants) who had a lot of money. Unfortunately, developing long-term, sustainable strategies was not their strongest skill since they tried to maximize profits and minimize costs. The easiest way to achieve that was through overexploitation⁹⁶. As the demand for raw materials (e.g., timber) increased, unprofitable mines were abandoned. It led to environmental destruction and, in many places, to the collapse of the mining industry. The only ones who

⁹¹ Majer J. 1997, pp. 224–228.

⁹² Schwabenicky W. 2009, pp. 233–235.

⁹³ Iles L.E. 2016.

⁹⁴ Nef J.U. 1987, p. 713.

⁹⁵ Molenda D. 1963, pp. 138–139.

⁹⁶ Molenda D. 1992, pp. 83–91; eadem 1963, pp. 138–141.

never suffered from environmental damage were investors, who lived in rich trading centers, far away from the compromised surroundings of their mines.

IX. Conclusion

Mining and smelting operations affected the lands in their immediate vicinity. The most visible effect was deforestation caused by the demand for fuel and building materials. However, there is no general model of miner-forest relations, as every region and every kind of production was unique. The pace of the destruction process also differed between mining centres. It could be slowed down by proper forestry (coppicing). Similarly, mining had an adverse impact on the soils and landscape. Because of the search and extraction of ore aggravated by deforestation, many areas became exposed to erosion, a phenomenon best observed in the mountainous regions, but just as catastrophic in the lowlands. Because of the lack of more detailed estimates, it is impossible to gauge the scale of ground degradation in the Middle Ages and the Early Modern Era.

During all stages of the metal production process, toxic substances, especially heavy metals, were released into the environment. In the primary processing, it was mostly small particles of the ore that were dumped close to the mines. At this stage, the washing-out process posed the greatest risk. Some toxic elements were transported by water over large distances, far away from the mining districts and into food producing lands. The most dangerous substances were released during the smelting process. Most of them heavily polluted areas immediately adjacent to the smelting sites, some fell back on the ground with precipitation at some distance, and only a small percentage were transported far away from their source.

People living in mining areas were exposed to many hazards, i.e. physical dangers in mines (accidents), as well as poisoning by toxic fumes and through the process of a slow intake of heavy metals with food and water. It is very likely that miners were aware of the danger but optimizing the metal production came before protecting their health as indicated by the presence of smelters close to dwelling areas and by some house relics sitting close to mining shafts and the primary processing infrastructure. Without a doubt, during the Middle Ages and the Early Modern Period, production intensification and changes in miners' social organization led to a general decrease in the quality of life in mining regions.

Proofread by
Karolina Frank

Address of the Author:
dr Paweł Cembrzyński
Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Science
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
pawelcembrzynski@op.pl
ORCID: 0000-0002-8515-7669

BIBLIOGRAPHY

- Agricola, Georgius. 1912. *De Re Metallica Translated from First Latin Edition of 1556 by Herbert Clark Hoover*, London.
- Alt Kurt W. 2002. *Lebensbedingungen und Lebensumstände von Kindern im Mittelalter am Beispiel einer Bergbaubevölkerung*, [in:] *Regio Archaeologica. Archäologie und Geschichte an Ober- und Hochrhein. Festschrift für Gerhard Fingerlin zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie. Studia Honoraria 18*, ed. C. Bücker et al., Radhen, pp. 373–388.
- Alt Kurt W., Lohrke Brigitte, Brenn Rüdger, Becker Thomas. 1999. *Umwelt- und Lebensbedingungen einer Mittelalterlichem Bergbau Bevölkerung aus Sulzburg (Kr. Breisgauß-Hochschwarzwald)*, [in:] *Früher Bergbau Im Südlichen Schwarzwald, (Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 41)*, ed. R. Gottschalk, Stuttgart, pp. 63–72.
- Bartels Christoph. 1996. *Mittelalterlicher und Frühneuzeitlicher Bergbau im Harz und seine Einflüsse auf die Umwelt*, “Naturwissenschaften”, vol. 83, pp. 483–491.
- Bartoš Martin. 2004. *Vodní náhony a plavební kanály v kutnohorském rudním revíru*, “Kutnohorskovo-Vlštivědný Sborník”, vol. 7/04, pp. 18–24.
- Bílek Jaroslav. 2001. *Kutnohorské doloování. 9. Historický přehled. K problematice poddolování, hald a vrchlické přehrady*, Kutná Hora.
- Bohdálková Leona, Erbanová Lucie. 2013. *Geochemické archivy a možnosti jejich použití v montánní archeologii*, [in:] *ArchaeoMontan 2012. Erkunden — Erfassen — Erforschen. Internationale Fachtagung Dippoldiswalde 18. bis 20. Oktober 2012*, ed. R. Smolnik, Dresden, pp. 83–86.
- Breitenlechner Elisabeth, Hilber Marina, Lutz Joachim, Kathrein Yvonne, Unterkircher Alois, Oegg Klaus. 2010. *The impact of mining activities on the environment reflected by pollen, charcoal and geochemical analyses*, “Journal of Archaeological Science”, vol. 37, pp. 1458–1467.
- Bühler Hans-Eugen, Wild Heinz Walter. 1991. *Umweltprobleme bei der Kupferverhüttung im Mittelalter*, “Erzmetall”, vol. 44, pp. 154–161.
- Cembrzyński Paweł, Legut-Pintal Maria. 2014. *Airborne Laser Scanning as a Method of Localisation and Documentation of Mining Sites Remains. Examples from Silesia*, “Acta Rerum Naturalium”, vol. 16, pp. 187–202.
- Charvátová Kateřina. 1993. *Středověké dvory sedleckého klátera*, “Památky středních Čech”, vol. 7, pp. 32–39.
- Czaja Stanisław. 1996. *Antropogeniczne przemiany stosunków wodnych w rejonie Tarnowskich Gór od XIV do końca XIX wieku*, [in:] *Dziejowe przemiany stosunków wodnych na obszarach zurbanizowanych*, ed. A.T. Jankowski, A. Kaniecki, Poznań–Sosnowiec, pp. 14–30.
- Deicke Matthias. 2000. *Findings concerning the environmental history of the Harz Mountains and the Utilization of Mineral Resources*, [in:] *Aspects of Mining and Smelting in the Upper Harz Mountains (up to the 13th/14th Century) in the Early Times of a Developing European Culture and Economy, Siegener Abhandlungen zur Entwicklung der materielle Kultur 32*, ed. Chr. Segers-Glocke, H. Witthöft, St. Katharinen, pp. 66–78.
- Delumeau Jean. 2015. *Cywilizacja Odrodzenia*, Warszawa.
- Dziekoński Tadeusz. 1972. *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław.
- Eckstein Karsten, Hauptmann Andreas, Rehren Thilo, Richter Uwe, Schwabenicky Wolfgang. 1994. *Hochmittelalterliches Montanwesen im sächsischen Erzgebirge und seinem Vorland*, “Der Anschnitt”, vol. 46, pp. 114–132.
- Frenzel Burkhard, Kempfer Heike. 2011. *Frühe Umweltverschmutzungen: Die Schwermetallablagerungen in Schwarzwälder Hochmooren*, [in:] *Silber, Kupfer, Kobalt — Bergbau im Schwarzwald*, ed. G. Markl, L. Sönke, Filderstadt, pp. 99–130.
- Frolík Jan, Tomášek Martin. 2002. *Kutná Hora. Příspěvek archeologie k nejstarší topografii a komunikačnímu schématu města*, [in:] *Civitas et Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, ed. C. Buško, Wrocław, pp. 99–107.

- Gawlas Sławomir 2006. *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, [in:] *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, ed. S. Gawlas, Warszawa, pp. 25–116.
- Gawlas Sławomir. 1996. *O kształt zjednoczonego Królestwa*, Warszawa.
- Gleitsmann Rolf-Jürgen. 1984. *Der Einfluß der Montanwirtschaft auf die Waldentwicklung: Stand und Aufgaben der Forschung Mitteleuropas*, [in:] *Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert: Stand, Wege und Aufgaben der Forschung. Der Anschnitt. Beiheft 2*, ed. W. Kroker, E. Westermann, Bochum, pp. 24–39.
- Le Goff Jacques. 2002. *Kultura średniowiecznej Europy*, Gdańsk–Warszawa.
- Goldenberg Gert. 1996. *Umweltbeeinflussung durch das frühe Montanwesen. Beispiele aus dem Schwarzwald*, [in:] *Bergbau, Verhüttung und Waldnutzung im Mittelalter. Auswirkungen auf Mensch und Umwelt*, ed. A. Jockenhövel, Stuttgart, pp. 230–246.
- Goldenberg Gert. 1993. *Frühe Umweltbelastungen durch Bergbau und Hüttenwesen*, [in:] *Alter Bergbau in Deutschland (Archäologie in Deutschland. Sonderheft)*, ed. H. Steuer, U. Zimmerman, Stuttgart, pp. 107–113.
- Goliński Mateusz. 2005. *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [in:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, ed. K. Wachowski, Wratislavia Antiqua, vol. 8, Wrocław, pp. 49–62.
- Hejhal Petr, Hrubý Petr, Malý Karel, Rous Pavel, Vokáč Marti, Zimola David. 2005. *Dolování drahých kovů na Českomoravské Vrchovině*, [in:] *Montána archeológia na Slovensku (25 rokov výskumu lokality Glanzenberg v Banskej Štiavnici). Medzinárodný seminár 7.9.–9.9.2005 Banská Štiavnica — Starý Zámok*, ed. J. Labuda, Banská Štiavnica, pp. 49–66.
- Hillebrecht Marie-Luise. 1989. *Energiegewinnung auf Kosten der Umwelt*, “Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen”, vol. 9 (2), pp. 80–85.
- Hillebrecht Marie-Luise. 1985. *Eine mittelalterliche Energiekrise*, [in:] *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, ed. B. Hermann, Köln, pp. 270–278.
- Hillebrecht Marie-Luise. 1982. *Die Relikte der Holzhohlwirtschaft als Indikatoren für Waldnutzung und Waldentwicklung. Untersuchungen an Beispielen aus Südniedersachsen*, Göttinger geographische Abhandlungen, H. 79, Göttingen.
- Hrubý Petr. 2011. *Jihlava — Staré Hory. Archeologický výzkum středověkého důlního, úpravnického a obytného areálu v letech 2002–2006. Příspěvek ke studiu středověkého rudného hornictví*, Praha.
- Hrubý Petr, Hejhal Petr, Hoch Aleš, Kočár Petr, Malý Karel, Macháňová Lenka, Libor Petr, Štelcl Jindřich. 2012. *Středověký úpravnický a hornický areál Cvilínky u Černova na Pelhřimovsku*, “Památky Archeologické”, vol. 103, pp. 339–418.
- Iles Louise Elizabeth. 2016. *The Role of Metallurgy in Transforming Global Forests*, “Journal of Archaeological Method and Theory”, vol. 23 (4), pp. 1219–1241.
- Jančárek Petr. 1971. *Města českého Krušnohoří v předbělohorské době. Příspěvek k studiu jejich sociální struktury*, Ústí nad Labem.
- Kabata-Pendias Alina, Mukherjee Arun B. 2007. *Trace Elements from Soil to Human*. Berlin, Heidelberg.
- Kabata-Pendias Alina, Piotrowska Maria. 1995. *Podstawy oceny chemicznego zanieczyszczenia gleb: metale ciężkie, siarka i WWA*, Warszawa.
- Kenzler Hauke. 2008. *Struktur und Entwicklung der Bergstadt auf dem Treppenhauer. Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen von 2005 bis 2007*, “Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, vol. 50, pp. 263–306.
- Kořan Jan. 1950. *Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském*, Praha.
- Labuda Jozef. 2004. *Banská Štiavnica jako príklad osídľovania banských regionom*, “Archaeologia Historica”, vol. 29, pp. 261–266.
- Lobbedey Uwe. 1993. *Der Altenberg bei Müsen (Siegerland) eine Bergbauwüstung des 13. Jahrhunderts*, [in:] *Montanarchäologie in Europa. Berichte zum Internationalen Kolloquium „Frühe*

- Ergewinnung und Verhüttung in Europa“ in Freiburg in Breisgau vom 4. bis 7. Oktober 1990*, ed. H. Steuer, U. Zimmerman, Sigmaringen, pp. 315–319.
- Ludemann Thomas. 2010. *Past Fuel Wood Exploitation and Natural Forest Vegetation in the Black Forest, the Vosges and Neighbouring Regions in Western Central Europe*, “Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, vol. 29, pp. 154–165.
- Majer Jiří. 1997. *Die Waldwirtschaft und die Holzverwendung im Silbererzrevier Jáchymov/Joachimsthal im Erzgebirge und im Zinnerzrevier Horní Slavkov/Schlaggenwald im Kaiserwaldgebirge im 16. Jahrhundert*, [in:] *Bergbaurevier als Verbrauchszentren im vorindustriellen Europa, Fallstudien zu Beschaffung und Verbrauch von Lebensmitteln sowie Roh- und Hilfsstoffen (13.–18. Jahrhundert)*, ed. E. Westermann, Stuttgart, pp. 221–248.
- Małowist Marian. 2006. *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa.
- Molenda Danuta. 1992. *Upadek miast górniczych w Małopolsce i na Górnym Śląsku w XVII i XVIII w.*, [in:] *Miasto, region, społeczeństwo: studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, ed. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok, pp. 83–91.
- Molenda Danuta. 1978. *Dzieje Olkusza do 1795 r.*, [in:] *Dzieje Olkusza i Regionu Olkuskiego*, vol. I, ed. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa–Kraków, pp. 147–340.
- Molenda Danuta. 1972. *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI–XVIII wieku*, Wrocław.
- Molenda Danuta. 1969. *Piastowskie Wolne Miasto Górnicze Tarnowskie Góry*, [in:] *Tarnowskie Góry. Zarys dziejów powiatu*, ed. H. Rechowicz, Katowice, pp. 93–118.
- Molenda Danuta. 1963. *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Nef John U. 1987. *Mining and Metallurgy in Medieval Civilization*, [in:] *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. 2: *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M.M. Postan, E. Miller, Cambridge, pp. 693–761.
- Patterson C.C., Chow Tsaihua J., Murozumi Masayo. 1970. *The Possibility of Measuring Variations in the Intensity of Worldwide Lead Smelting during Medieval and Ancient Times Using Lead Aerosol Deposits in Polar Snow Strata*, [in:] *Scientific Methods in Medieval Archaeology. UCLA Center for Medieval and Renaissance Studies Contributions, IV*, ed. R. Berger, pp. 339–350.
- Pierzak Jacek, Rozmus Dariusz. 1997. *Badania ratownicze na terenie osady hutniczej z XVI wieku w Hutkach, Województwo Katowickie*, “Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w 1993 roku”, pp. 188–193.
- Pierzak Jacek, Rozmus Dariusz, Roś Jerzy. 2004. *Osady produkcyjne w Hutkach k. Olkusza*, [in:] *Archeologiczne i historyczne ślady hutnictwa i górnictwa na terenie Dąbrowy Górniczej i okolic*, ed. D. Rozmus, Kraków, pp. 81–92.
- Rasmussen Kaare Lund, Skytte Lilian, Jensen Anne Juul, Boldsen Jesper Lier. 2015. *Comparison of Mercury and Lead Levels in the Bones of Rural and Urban Populations in Southern Denmark and Northern Germany during the Middle Ages*, “Journal of Archaeological Science: Reports”, vol. 3, pp. 358–370.
- Richter Uwe. 1995. *Archäologische Untersuchungen in Freiberg. Neue Erkenntnisse zur Frühgeschichte der Stadt*, “Stadt- und Bergbaumuseum Freiberg, Schriftenreihe”, 12.
- Richter Uwe. 2011. *Der Freiburger Bergbau in der ersten Bergbauperiode: Grabungen — Funde — Denkmale*, [in:] *Aufbruch Unter Tage. Stand und Aufgaben der montanarchäologischen Forschung in Sachsen, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 22*, ed. R. Smolnik, Dresden, pp. 61–68.
- Ruppert Hans, Deicke Matthias. 2006. *Source of Medieval Lead Enrichments in Natural Archives of Europe: Harz Mts. (Germany)*, “Geochemica et Cosmochimica Acta. Supplement”, vol. 70, no. 18, p. A545.
- Schubert Ernst. 1985. *Der Wald: wirtschaftliche Grundlage der Spätmittelalterlichen Stadt*, [in:] *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, ed. B. Hermann, Köln, pp. 252–269.

- Schutkowski Holger. 2002. *Mines, meals and movement. A human ecological approach to the interface of "history and biology"*, [in:] *Human Biology and History*, ed. M. Smith, CRC Press, pp. 195–211.
- Schutkowski Holger. 1999. *Mittelalterliches Schadstoffrisiko — das Beispiel der Sulzburg Bergleute*, "Archäologische Nachrichten aus Baden-Württemberg", vol. 61/62, pp. 114–117.
- Schwabenicky Wolfgang. 2009. *Der mittelalterliche Silberbergbau im Erzgebirgsvorland und im westlichen Erzgebirge*, Chemnitz.
- Schwabenicky Wolfgang. 1992. *Der Mittelalterliche Silber-, Blei- und Kupferbergbau im Mittlern und westlichen Erzgebirge sowie im Erzgebirgsvorland unter besonderer Berücksichtigung der Grabungsergebnisse vom Treppenhauer bei Sachsenburg*, "Etnographisch-Archäologische Zeitschrift", vol. 33, pp. 541–552.
- Sieferle Peter Rolf. 1984. *Vom Holz zur Kohle. Die Energiekrise im 18. Jahrhundert und ihre Lösung*, "Der Anschnitt", vol. 36, pp. 124–135.
- Skladany Marian. 2010. *Banská Bystrica*, [in:] *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*, ed. M. Štefánik, J. Lukačka, Bratislava, pp. 29–51.
- Štefánik Martin. 2010. *Kremnica*, [in:] *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*, ed. M. Štefánik, J. Lukačka, Bratislava, pp. 54–78.
- Straßburger Martin, Tegel Willy. 2009. *Holznutzung und Bergbau im Schwarzwald während des Mittelalters und der Neuzeit*, "Der Anschnitt", vol. 61, pp. 182–192.
- Svěrák Vlastimil. 2009. *Velké Století/1526–1619*, [in:] *Jihlava — Historie, Kultura, Lidé*, ed. R. Pisková, M. Bartlová, Praha, pp. 245–316.
- Tóthová Štefánia. 1985. *Mestská Pamiatková Rezervácia Banská Štiavnica — výsledky archeologických výskumov*, "Archaeologia Historica", vol. 10, pp. 125–132.
- Tóthová Štefánia. 1991. *Výsledky archeologického výskumu v Banskej Štiavnici*, [in:] *Banské mestá na Slovensku*, ed. R. Marsina, Žiar nad Hronom, pp. 50–65.
- Valentová Jarmila. 1993. *Antiqua Cuthna — zaniklá stredoveká hornická osada na katastru Kutné Hory*, "Archeologia Technica", vol. 8, pp. 62–65.
- Valentová Jarmila. 1999. *Hornická osada Antiqua Cuthna — realita pohľadom archeologického výskumu*, "Kutnohorský-Vlštivědný Sborník", vol. 1/99, pp. 16–19.
- Vaněk Václav, Velebil Dalibor. 2007. *Staré hutnictví stříbra*, [in:] *Stříbrná Jihlava 2007. Studie k dějinám hornictví a důlních prací*, Brno–Jihlava, pp. 188–205.
- Wagenbreth Otfried, Wächtler Eberhard. 1986. *Der Freiburger Bergbau. Technische Denkmale und Geschichte*, Leipzig.
- Wagenbreth Otfried, Wächtler Eberhard. 1990. *Bergbau im Erzgebirge. Technische Denkmale und Geschichte*, Leipzig.
- Wilsdorf Helmut. 1960. *Holz, Erz, Salz. Das Transportproblem in Montanwesen*, [in:] *Bergbau, Wald, Flosse. Untersuchungen zur Geschichte der Flößerei im Dienste des Montanwesens und zum montanen Transportproblem. Mit einer kritischen Bibliographie: Schriften zum Thema Wald und Flöße*, Berlin, pp. 4–183.

EKOLOGIA GÓRNICHTWA. CZŁOWIEK A ŚRODOWISKO
W ŚREDNIOWIECZNEJ I WCZESNONOWOŻYTNEJ EUROPIE ŚRODKOWEJ

Artykuł przedstawia ocenę warunków życia mieszkańców obszarów górniczych w kontekście wpływu górnictwa i hutnictwa na środowisko naturalne w okresie od średniowiecza do wczesnej nowożytności. Studia te powstały na podstawie znalezisk z terenu Schwarzwald, Gór Harzu, czeskich i niemieckich Rudaw, Śląska i Małopolski oraz Czech, Moraw i obecnej Słowacji.

Działalność kopalń i hut oddziaływała przede wszystkim na tereny w bezpośrednim sąsiedztwie. Najbardziej widoczną zmianą w środowisku naturalnym było wylesienie spowodowane wyrębem, w związku z zapotrzebowaniem na opał i materiał budowlany. Tempo wylesiania różniło się w zależności od typu złóż i stosowanej technologii górniczej. Mogło być jednak spowolnione, jeżeli prowadzono odpowiednią gospodarkę leśną. Zniszczenia w drzewostanie potęgowane były przez odkrywki górnicze i generalne, następujące przekształcenia powierzchni terenu. Procesy te powodowały erozję, a w niektórych rejonach pustynnienie.

Na wszystkich etapach procesu produkcji uwalniane do środowiska były toksyczne substancje, takie jak ołów, miedź, kadm i arsen. Zanieczyszczone nimi odpady wstępnej obróbki (kruszenie, mielenie) składowane były przeważnie w pobliżu kopalń. Część z nich, w trakcie płukania rudy, trafiała bezpośrednio do cieków wodnych. Tą drogą toksyczne pierwiastki transportowane były na znaczne odległości, nawet na położone z dala od rejonów górniczych tereny produkcji żywności. Najniebezpieczniejsze substancje uwalniane były podczas procesu wytopienia. Większość z nich osiadała w pobliżu hut, a ich stężenie malało wraz z odległością.

Na zdegradowanych i zanieczyszczonych terenach żyli górnicy i hutnicy z rodzinami oraz ludność pośrednio pracująca na rzecz górnictwa. Wszyscy oni wchłaniali toksyczne substancje poprzez pożywienie, wodę i inhalację, co mogło prowadzić do licznych schorzeń, a nawet powodować wzrost śmiertelności. Jest bardzo prawdopodobne, że ludność ta była świadoma zagrożenia, ale optymalizacja kosztów produkcji była istotniejsza niż zdrowie. Świadczy o tym powstawanie zabudowań mieszkalnych w pobliżu hut oraz umieszczanie stałych osiedli niedaleko miejsc wydobywania i wstępnego przerobu surowców. Bez wątpienia w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym intensyfikacja produkcji i zmiany w organizacji społecznej górników doprowadziły do ogólnego obniżenia jakości życia w regionach górniczych.

Andrzej Klonder

Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarniej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej.

Uwagi wstępne

Słowa kluczowe: nalewka, uczta, luksus, szlachta, Europa Środkowa, nowożytność

Key words: handwashing jug, feast, luxury, nobility, Central Europe,
early modern period

W przypisywanym Tannhäuserowi, trzynastowiecznym poemacie *Hofzucht* (Dworność) znajdujemy ostrzeżenie: „jeśli to prawda, zła to wieść/co słyszeć o niejednym muszę/ że rąk nie myjąc siada jeść/ straszyc by takich paraluszem”¹. W wieku XIV francuski poeta pisał: „Dziecię szlachetne, umyj ręce/ gdy wstaniesz i zanim obiad zjesz/ i niezawodnie przed wieczerzą/ Trzy razy najmniej tak masz czynić”². Mycie rąk przed posiłkiem było stałym elementem zachowania zgodnego ze średniowiecznym *savoir-vivre*. Również ludzie doby nowożytnej, zwłaszcza cywilizowani — kulturalni musieli spełniać ten wymóg. Granice przyzwoitości były jednak szerokie. Na jednym biegunie można umieścić doświadczenie Erazma z Rotterdamu. W dialogu *Domy zajezdne* (wyd. Bazylea 1523) opisuje znane sobie z autopsji gospody niemieckie i francuskie. Przebywający we wspólnej izbie goście — blisko sto osób, z różnych stanów (od ubogich i prostaków do zamożnych i szlachty) — mogą umyć ręce. Miska jest jednak tak brudna, „że potrzeba drugiej, aby splukać z siebie tę wodę”; brudne są także talerze, marne wino. Na reklamacje oberżysta odpowiada: „Gościłem niemało szlachty i hrabiów. Jeśli tu waszmości nie odpowiada, niech sobie poszuka innej kwatery”³; to niski poziom kultury, choć zapewne nie najniższy. Z kolei w wydanym w roku 1530 *De civilitate morum puerilium* ten sam Erazm formułuje rady dla elity, dla przyszłych książąt. Ponieważ wszyscy — od chłopca do króla — biorą jedzenie palcami, przed posiłkiem należy umyć ręce. Filozof potwierdza obyczaj utrwalony w średniowieczu, znany już w starożytności.

W dobie nowożytnej mycie rąk poprzedzało uczty na dworach europejskich panujących. Przynajmniej przy pierwszych, najwyższych stołach związane było z pewnym ceremoniałem. Według znawcy ceremoniału dworskiego z przełomu XVII i XVIII w. Juliusa Bernharda von Rohr, np. na dworze hiszpańskim podczaszy, trzymając w prawej ręce nalewkę (dzban — *Giesskanne*), w lewej zaś miednicę (*Giess-becken*), przyklękając podawał królowi wodę do mycia. Po dokonaniu ablucji władca wysuszał dłonie serwetą podaną przez innego dworzanina⁴. Podobny obyczaj obowiązywał na dworze francuskim. Na przykład w roku 1571 mycie rąk poprzedziło ucztę z okazji wjazdu do Paryża Karola IX i jego żony Elżbiety Austriaczki⁵.

¹ Cyt. za: Elias N. 2011, s. 135.

² Cyt. za: tamże, s. 156.

³ Cyt. za: tamże, s. 142.

⁴ Rohr J.B. 1733, s. 124.

⁵ Rottermund A. 1987, s. 54.

Obmycie dłoni było też stałym elementem biesiad królewskich w Polsce. Na piętnastowiecznym dworze Jagiellonów monarcha rozpoczynał ucztę, „zwyczajowo obmywając ręce”⁶. Podobnie było za Wazów. Za Zygmunta III, w latach dziewięćdziesiątych XVI w., królowi i osobom towarzyszącym mu przy stole podawano bogato zdobione ręczniki, miednice i dzbanki (w 1596 r. np. z kryształu). W czasie jednej z uczt w roku 1633, jedna miednica służyła tylko Władysławowi IV, dwie pozostałe osobom zasiadającym odpowiednio po jego prawicy i lewicy. Biesiadujący przy niższych stołach myli ręce na stojąco, nie zaś przy stole⁷. Podobną ceremonię, poprzedzającą ucztę elity (królewską, magnacką) zrekonstruował na progu XX w. Władysław Łoziński; pisał on: „Przed rozpoczęciem uczt przystępowało do każdego gościa po kolei czterech rękodajnych dworzan gospodarza, a mianowicie najpierw dwaj, z których jeden niósł nalewkę srebrną z wodą, drugi zaś miednicę srebrną wielkich rozmiarów; jeden nalewał wodę na ręce, drugi podtrzymywał miednicę. Dwaj dalsi trzymali za końce ręcznik długości kilku łokci, którym goście obcierali dłonie”⁸.

Z czasem wiedzy na ten temat raczej nie przybywało. W późniejszej o z górą półwieku *Historii Kultury Materialnej Polski w zarysie* znajdujemy tylko lakoniczną, dość mylącą wzmiankę: „Przed ucztą myto ręce w srebrnych nalewkach”⁹. Takie stwierdzenie wynika zapewne z nieprecyzyjnego zdefiniowania owej nalewki. W literaturze przedmiotu bywała uznawana za synonim „lawaterza, umywadlnika, handfasu, umywadła” określanych ogólnie jako „naczynie do mycia”, ewentualnie jako „naczynie służące do lania wody przy myciu rąk, może też miska, umywalka”¹⁰. Tymczasem dość jasne rozróżnienie niemieckiego *Handfaß* i polskiego konwas-antwas od nalewki znajdujemy choćby w gdańskich dialogach Volckmara z końca XVI w. Przed biesiadą w zamożnym domu mieszczańskim służący otrzymuje polecenie „przynieś wodę w konwas, abo [podkreślenie — A.K.] nalej w nalewkę a miednicę”¹¹. Według encyklopedii dla kobiet *Frauenzimmer-Lexicon* Corvinusa z 1739 r., nalewka (*Giesskanne*) stanowi komplet z miednicą — misą (*Giessbecken*). Ta druga, wykonana ze srebra, porcelany lub cyny, ma kształt owalny lub okrągły, na niej jest ustawiana nalewka. Ta ostatnia, wykonywana z tych samych materiałów co misa, ma formę dzbanka z uchem¹².

Prosta a zarazem jasna jest definicja Kopalińskiego: nalewka — „dawniej mała konewka do polewania rąk przy myciu przed jedzeniem i po jedzeniu (były też niekiedy kosztowne, z kryształu górskiego, srebra, artystycznie wykonane)”¹³. Z kolei według *Słownika staropolskiego* nalewka to „naczynie metalowe do nalewania płynów, najczęściej służące do polewania rąk”¹⁴. Ostatnio Dariusz Główka precyzyjnie zdefiniował *handfass*, w odróżnieniu od nalewki, jako „zbiornik na wodę z kurkiem i miednicą umieszczony w szafce”¹⁵.

Skutki niejasności terminologicznych widać też w interpretacji ikonografii. Między innymi na rycinach w *Historii Kultury Materialnej Polski* nalewka nie jest identyfikowana właściwie. W podpisie pod rycinami ukazującymi nalewkę z misą czytamy: srebrny dzban (wys. 25,5 cm) i „należąca do niego misa” (Augsburg 1617), bez wskazania wspólnej funkcji obu naczyń¹⁶.

⁶ Wasilewicz M. 2016, s. 132.

⁷ Taźbierski Z. 1986, s. 99; Leitsch W. 2009, s. 990, 2169–2170.

⁸ Łoziński W. 2006, s. 215.

⁹ Historia. 1978, s. 321.

¹⁰ Słownik polszczyzny. 1979, XIV, s. 67, 294.

¹¹ Volckmar N. 2005, s. 91.

¹² Corvinus 1739, s. 578.

¹³ Kopaliński W. 1985, s. 727.

¹⁴ Słownik staropolski 1965, s. 57.

¹⁵ Główka D. 2004, s. 179–180.

¹⁶ Historia 1978, s. 286–288, ryc. 132–133.

Używanie nalewek na dworach europejskich władców potwierdzają różne źródła: zabytki muzealne zachowane w skarbcach (a przynajmniej odnotowane w dawnych ich rejestrach), dokumentacja zakupów, darów, łupów, inwentarze majątkowe, testamenty, wreszcie źródła narracyjne: korespondencja, dzienniki, relacje z podróży — materiał źródłowy liczny, zróżnicowany i ogromnie rozproszony.

Zachowały się nalewki używane na dworze Habsburgów austriackich. Z końca XVI w. pochodziła wykonana przez mistrza norymberskiego Krenbergera, zdobiona praską rezydencję Rudolfa II, misa ze srebra w większej części złożonego z należąca do niej nalewką, zdobiona drogiemi kamieniami, muszlami pereł i perłami; w końcu trafiła do zbiorów wiedeńskiego Hofburga¹⁷. Na inny zestaw, pochodzący z początku XVII w. i także przechowywany w wiedeńskim skarbcu, składały się złożona misa (z przedstawieniem w centrum triumfu Amora, z trybowanymi scenami z dzieł Owidiusza na obrzeżach) oraz nalewka zdobiona trybowaniem i emalią¹⁸.

Tego typu naczyń nie brakowało też na dworze Wazów. W spisie skarbcza prywatnego Zygmunta III z 1632 r. wśród „służby szczerzółtej” (nakryć stołowych) odnotowano „miednic złotych dwie z nalewkami”¹⁹. Na dwór królewski nalewki trafiały różną drogą, m.in. jako dary. Gdy w roku 1594 Zygmunt zatrzymał się w Poznaniu, od Rady Miejskiej otrzymał nalewkę srebrną z miednicą. W 1605 r. wśród podarunków weselnych dla królowej Konstancji (druga żona Zygmunta) znalazła się zakupiona przez żołnierzy „złota misa z małym złotym dzbankiem [nalewka ? — A.K.] z herbami moskiewskimi”²⁰. Nalewka bywała także podarunkiem dyplomatycznym. W 1611 r. też Konstancja otrzymała od posła elektora brandenburskiego naleweczkę z miedniczką z bursztynu²¹. Podobnym zestawem obdarzył królową gospodar moldawski²². W roku 1638 elektor bawarski Maximilian zamówił w Augsburgu złotą miedniczkę z naleweczką (*ain guldin handbekhin vnd guesßkanten*) oraz z kilkoma misami i talerzami. Były one przeznaczone dla jego siostrzenicy Cecylii Renaty, od 1637 r. małżonki Władysława IV Wazy²³.

Drogą dyplomatyczną nalewki docierały także na dwór carów rosyjskich. W katalogu wystawy *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, oprócz innych kosztownych wyrobów rzemiosła artystycznego zaprezentowano pięć kompletów nalewek z misami. Dzieła rzemieślników z Antwerpii, Augsburga i Gdańska poselstwa polskie przekazały w drugiej połowie XVII w. jako podarki osobiste króla, prezenty od Rzeczypospolitej lub poszczególnych uczestników poselstwa. Dary te były eksponowane w sali audiencyjnej Kremla, podczas paradnych uct. Na jednym lub kilku bufetach umieszczano puchary, tace, figurki zwierząt oraz właśnie komplety naczyń do mycia rąk²⁴.

¹⁷ *Prünkschüssel mit zugehörige Kanne*, Knackfuß H. 1888, s. 89, Abb. 508–509.

¹⁸ Knackfuß H. 1888, s. 96, Abb. 515–516.

¹⁹ Testamenty Zygmunta III. 2013, s.21.

²⁰ Testamenty Zygmunta III. 2013, s.106.

²¹ Leitsch W. 2009, s. 2170.

²² W roku 1606, Leitsch W. 2009, s. 2170.

²³ List Filipa Hainhofera do Augusta Młodszego księcia Brunszwiku-Lüneburga, Augsburg 12 września 1638, *Der Briefwechsel*. 1984, s. 652.

²⁴ Listę otwiera: 1) nalewka z Augsburga (1635–1640), dar Władysława IV dla Aleksego Michajłowicza (1647), srebro złożone, repusowane, grawerowane, wcześniej własność Krzysztofa Radziwiłła wojewody wileńskiego. Do kompletu misa, w centrum repusowana scena bitewna; 2) nalewka z Antwerpii (1544–1546). Dzban muszla Nautilus, srebro, złoto, diamenty, rubiny, szmaragdy, perły. Dar Jana Kazimierza dla Aleksego Michajłowicza (1651). Do kompletu misa — miednica z Norymbergi (połowa XVI w.), srebro, macica perłowa, diamenty, rubiny; 3) nalewka z misą z Gdańska (1630–1650), srebro repusowane, złożone. Forma dużo prostsza niż w przypadku nalewek z Niemiec oraz Niderlandów. Dar Jana Kazimierza dla Aleksego Michajłowicza (1667); 4) nalewka z misą, Augsburg (ok. 1650 r.), srebro złożone. Dar posła Cypriana Brzostowskiego dla Aleksego Michajłowicza; w lustrze misy scena spotkania Diogenesa z Aleksandrem Macedońskim; 5) nalewka w kształcie jeźdźca, Augsburg (1680–1684), srebro złożone, repusowane. Dar Jana III Sobieskiego(?) z 1686 r. dla Iwana

Wydaje się, że kilka nalewek zachowanych spośród darów trafiających z Polski na dwór carów w ciągu czterdziestolecia 1647–1686 to niezbyt wiele. Źródła pisane potwierdzają jednak dużą ich popularność jako prezentu od przedstawicieli Rzeczypospolitej. Uczestnicy jednego tylko poselstwa z 1667 r., na którego czele stał Eustachy Tyszkiewicz wojewoda czernichowski, podarowali Rosjanom kilka nalewek. Od króla Jana Kazimierza „miednicę wielką z nalewką pozłocistą”, od wojewody — posła wielkiego, kolejną, srebrną pozłacaną. Darczyńcami byli nawet dworzanie pokojowi JKM. Ci ostatni przekazali tylko nalewki z miednicami; wyżsi rangą członkowie poselstwa oprócz nalewek także inne prezenty²⁵.

Posiadaczami luksusowych nalewek byli nie tylko najwięksi monarchowie. Wraz z miednicami były używane również na dworach elektorów i pomniejszych panujących w Rzeszy. Ich osobiste zainteresowanie tymi przedmiotami potwierdza korespondencja Filipa Hainhofera (1578–1647), wywodzącego się z uszlachconej patrycjuszowskiej rodziny z Augsburga marszanda, kolekcjonera, agenta a zarazem przyjaciela i korespondenta wielu władców. Wzmianki o nalewkach znajdujemy, w różnym zresztą kontekście, w wydanej korespondencji Filipa z księciem Augustem Młodszym z linii brunszwicko-lüneburskiej z lat 1613–1647. Dotyczą zarówno zakupów dla samego Augusta (planowanych i zrealizowanych), jak też augsburskich zakupów innych władców. W liście do Filipa Hainhofera z 13 września 1614 r., książę przypominał o nalewkach (*Giesskanten*) i miednicach (*Giessbekken*), których dostarczenia żądał przed ośmiu dniami. Miały być całe złocone (*gantz verguldet*)²⁶. Agent odpowiedział, że zgodnie z życzeniem mocodawcy, oprócz innych sreber zakupił od jednego z augsburskich złotników miednicę z nalewką wartą 16,5 florena; pokreślił, że jest wykonana według najnowszej mody i pięknie zdobiona płasko-rzeźbą²⁷. Z lat 1639 i 1647 pochodzą faktury poświadczające wysyłkę z Augsburga do Brunszwiku nalewek określanych jako z Limusin albo francuskie²⁸. Z kolei sam Hainhofer, pisząc do Augusta (5 stycznia 1623 r.) wspominał o zamówieniu w Augsburgu przez księcia Maksymiliana Bawarskiego dwóch złotych miednic do mycia rąk; każda ważyła 100 grzywien²⁹. W lipcu roku 1638 donosił księciu o zakupie pięciu srebrnych miednic (o wadze 64–70 grzywien) dla jednego z wodzów cesarskich³⁰. Zdobiły je przedstawienia czynów Aleksandra Wielkiego i Bucefała. Zamówienie obejmowało także hebanowe stoły do pisania i dwa białe stołowe inkrustowane srebrem. Jego ogólną wartość Hainhofer szacował na kilka tysięcy talarów. Być może tego typu doniesienia miały skłonić Augusta Młodszego do intensywniejszych zakupów.

Władcy w Rzeszy chętnie demonstrowali posiadanie, obok innych sreber, luksusowych miednic i nalewek. Wspominany powyżej Hainhofer w relacji z pobytu na dworze Filipa II księcia Pomorza Szczecińskiego (sierpień–październik 1617 r.) informuje o zdobiałym jadalnię zamku w Szczecinie kredensie, w którym eksponowano dużą liczbę (*Haufen*) pięknych naczyń srebrnych. Była wśród nich miednica duża, niegdyś podarowana przez cesarza Rudolfa posłowi

i Piotra Aleksejewiczów. Towarzyszy jej misa z tego samego materiału. Kompozycja lustra „Pokonani Partowie przed Tyberiuszem” w niektórych elementach nawiązuje do austriacko-polskiej wiktorii wiedeńskiej; Skarby. 1998, nr 21–24, 25–27, 32–33, 35–36.

²⁵ Niemcewicz J.U. 1840, s. 462–463: „Od króla — «kareta z cugiem koni», od wojewody — «zegar mi-sterny bijący i śpiewający, dwie flaszki srebrne pozłacane»”.

²⁶ Der Briefwechsel. 1984, nr 91.

²⁷ Tamże, nr 93 (list do księcia z 25 września 1614 r.): *noch ain schones handbeckn vnd gueß Canten von ainem goldtschmidt [...] welliches wigt 16 m.9.1 zu fl 16 1/2 die weil es hüpsch punzioniert, vnd aine ganz neue invention ist.*

²⁸ Wśród obrazów, ksiąg, naczyń znalazły się: piękna szmelcowana miednica i nalewka w czystym futerale — *ain schon geschmelztes limosiner handbekhin vnd gueß Canten in sauberen fueteral* (Der Briefwechsel. 1984, nr 1264, s. 658, 660); francuska nalewka została wysłana do Brunszwiku, zgodnie z fakturą z 29 marca 1647 r.: *In ainem saubern fueteral, 1 schon franzosisch handbeckhin vnd gueßkanten* (tamże, nr 1492, s. 809).

²⁹ Der Briefwechsel 1984, nr 661.

³⁰ Tamże, nr 1234: *5 grose silberne handbek hiner von 64 biss in 70 markh iedes schwer.*

moskiewskiemu, później sprzedana do Szczecina (mamy tu do czynienia z wtórnym obiegiem darów dyplomatycznych?). Sam Hainhofer, jako gość księcia, miał codziennie do własnej wyłącznej dyspozycji „ładną, dużą, srebrną miednicę do mycia rąk”³¹. W wydanym w roku 1683 „Krótkim opisanu [...] najpiękniejszych [...] kunsztownych przedmiotów i innych nieocenionych dzieł” znajdujących się w Dreźnie, stolicy Saksonii, wśród setek eksponowanych we wnętrzach rezydencji Wettynów przedmiotów, autor dziełka Tobiasz Beutelius, elektorski sekretarz, wymienił prezentowane w osobnej sali wraz rzeźbami i automatami „miedniczkę i naczynie do mycia rąk [nalewkę? — A.K.] z bładożółtego bursztynu w oprawie złotej”³².

Od roku 1703 po II wojnę światową salę rycerską zamku w Berlinie zdołał Srebrny Bufet (*Silberbufett*). Eksponowano w nim kilkanaście wykonanych z połączanego srebra wanien do mycia naczyń (*Spulwanne*) oraz przeznaczonych jedynie do tego typu dekoracji pękających szklanych flasz w złożonych oprawach (*Kettenflasche*). Zestaw uświetniało 9 kompletów nalewek z miednicami (*Giessgarnituren*). Jeden z nich został zamówiony w Augsburgu w roku 1695 przez elektora Fryderyka III, wykonany zaś w trzy lata później przez tamtejszych złotników Johanna Ludwiga i Albrechta Billera³³.

Posiadanie nalewek przez Hohenzollernów potwierdzają także testamenty elektorów. W ostatniej woli wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma (1651 r.), wśród precjozów zapisanych żonie Luizie, obok biżuterii oraz sreber stołowych znalazły się nalewki z miednicami³⁴. Fryderyk III w testamencie z roku 1692 zapisał żonie wśród innych kosztowności miedniczkę z nalewką. Ta ostatnia nie pełniła roli srebra stołowego, stanowiąc część złotego zestawu toaletowego złożonego jeszcze z lustra oraz puderniczek, flaszek i kubków³⁵.

Za przykładem władców podążała elita szlachty. Nalewka była ważną częścią zastawy arystokracji w Czechach. Z lat dwudziestych XVI wieku pochodzi informacja o darze kanclerza królestwa Czech Ladislava ze Stermberka dla żony Anny z Hradca. Wśród licznych sreber otrzymała połączane — miednicę z nalewką³⁶. Również Albrecht Johan Smiřicki (1594–1618), ostatni męski przedstawiciel najbogatszego w dobra ziemskie rodu Czech północnych³⁷, w swym praskim pałacu posiadał według inwentarza z roku 1611 m.in. srebrne „umyvadlo z nálevkou”. W 1618 r. z teje rezydencji wywieziono do Frankfurtu n. M. wszelkie cenne ruchomości, w tym srebra i biżuterię. Po bitwie pod Białą Górą cesarz wymusił zwrot tego majątku. Podlegał on konfiskacie na rzecz skarbu jako własność czołowego buntownika. Przejęto m.in. 108 złożonych naczyń do picia z nakrywkami i bez nich, 156 dużych i małych mis, 73 czary, 84 talerze, 22 solniczki, 24 lichtarze, 12 flasz, wreszcie 5 miednic z przynależnymi nalewkami³⁸. Jedni tracili dobra, inni je zyskiwali. Czołowy wódz wojsk cesarskich Albert Wallenstein zgromadził w swoim praskim pałacu (wg inwentarza z 1634 r.) wśród innych sreber: 37 miednic i 31 nalewek (w tym 17 złożonych); do tego miednicę z dwiema naleweczkami³⁹.

³¹ Hainhofer. 1834, s. 111–112: *ein hüpsch groß silberin handbeckin*.

³² Kossowicz J.M. 2017, s. 198, 180: *malluvium et gutturnium ex succino flavo et candido*.

³³ Kunstgewerbemuseum. 1983, s. 59.

³⁴ Die Testamente. 1915, s. 167: *Gieskannen und Becken*.

³⁵ Tamże, s. 310.

³⁶ Bůžek V., Hrdlička J. 1998, s. 170.

³⁷ Albrecht Johann był panem jednej z największych domen w Europie Środkowej (1/4 Czech). Członek Stanu Pańskiego, absolwent kalwińskiego uniwersytetu w Heidelbergu, miał za sobą podróże do Francji, Anglii, Włoch. Był narzeczonym księżniczki Amelii Elżbiety von Hanau; przypisywano mu ambicje królewskie. W 1618 r. dokonał błędnego wyboru politycznego. Został jednym z 30 dyrektorów powstania czeskiego. Bardzo zaangażowany w sprawę „zimowego króla” Fryderyka z Palatynatu, własnym kosztem wystawił 1200 pieszych i 90 jeźdźców. Po krótkiej chorobie zmarł w Pradze, w listopadzie 1618 r., Lemberg M. 1994, s. 10–18.

³⁸ Dějiny. 1995, s. 267.

³⁹ Bilek T. 1882, s. 827.

Nalewek nie brakowało też na dworach magnatów z Rzeczypospolitej. Posiadaczką wielu była Ludwika Karolina Radziwiłłówna, późniejsza (od 1681 r.) żona Ludwika Hohenzollerna, margrabiego brandenburskiego, trzeciego syna Wielkiego Elektora. W lipcu 1680 r. wśród ponad 800 obiektów skarbcza, jaki pozostawił jej zmarły w 1669 r. ojciec Bogusław, zarządca Prus Książęcych z ramienia elektora, spisano 8 srebrnych kompletów miednic z nalewkami, w tym 4 pozłacane. Jedna z miednic „z nalewką wielką, całe złocistą” była umieszczona „w osobliwym puzdrze”. Oprócz wspomnianych kompletów w rejestrze odnotowano jeszcze nalewkę z perłowej macicy, ze srebrną złożoną nakrywką⁴⁰.

O nalewkach należących do magnaterii koronnej dowiadujemy się z testamentów, rejestrów wypraw ślubnych lub korespondencji. Marszałek wielki koronny Andrzej Opaliński w testamencie z roku 1592 zdecydował: „ze srebra niech sobie żona moja weźmie nalewkę z miednicą, którą zechce”; do tego dodał kilka innych sreber (świeczniki, łyżki)⁴¹. Z kolei Krzysztof Opaliński, wojewoda poznański, miał kłopot z wykonawcą zamówionej nalewki. Żalił się bratu Łukaszowi, na Szwarca, złotnika poznańskiego, że ten „Zrobił jakąś machinę srogą, miednicę ze dzbanem i srebra w nią nagmazdał, z którego mogły być lichtarzyki i insze rzeczy do pokoju. Słalem, abym to mógł widzieć, nigdy mi do tego przyjść nie mogło”⁴². Wobec niesolidności złotnika, magnat czuł się bezsilny.

Nalewki odnotowują też źródła z drugiej połowy XVII w. Należały do najcenniejszych sreber, jakie rozdysponował w testamencie (z 1685 r.) inny magnat wielkopolski, posiadacz ośmiu kluczy dóbr, podstoli koronny, Stefan Adam Grudziński. Listę sreber otwiera dar dla sanktuarium w Częstochowie: „Miednica wielka złocista [...] do niej nalewka z koniem wielka pstro złocista”. Miednicę drugą, również pozłacaną, wykonaną w Augsburgu, do której „nalewki nie masz” przekazuje żonie. Z kolei parze królewskiej zapisuje: miednicę z białego srebra „roboty auszpurskiej” wraz z nalewką „do niej wielką z koniem i kawalerem na wierzchu”⁴³. Zapewne były to dzieła sztuki złotniczej, bliskie poziomem wspomnianym powyżej, zachowanymi w zbiorach Kremla.

Śladów po nalewkach nie brak też z Małopolski. Nalewka srebrna i na miednicę „srebro łamane” zostały wymienione w akcie *divisio bonorum* z 1597 r. wśród ruchomości Małgorzaty z Tarłów Oleśniczej, kasztelanowej małogoskiej⁴⁴. Z kolei w rejestrze wyprawy ślubnej Katarzyny Lubomirskiej (córki Sebastiana żupnika krakowskiego) wychodzącej w tym samym 1597 r. za kasztelaną krakowskiego, Janusza Ostrogińskiego, obok luksusowych szat i klejnotów znalazły się również „nalewka i miednica srebrna”⁴⁵.

Nalewki ceniła także elita szlachty pomorskiej. Znalazły się np. wśród precjozów zapisanych Annie, córce Dymitra Wejhera, kasztelaną gdańskiego żonatego z Katarzyną z Bnina Opalińską (1628). Familia Wejherów rosła wówczas w siłę, wchodząc w krąg magnaterii nie tylko Prus Królewskich, ale także w skali całej Rzeczypospolitej. Anna oprócz gotówki i biżuterii otrzymała srebra, w tym: „Miednicę półzłocistą z nalewką jelonkiem” oraz dwie dalsze miednice, także półzłociste⁴⁶.

Nalewki pozostawiały też ślad w księgach sądowych, np. wówczas, gdy padały łupem złodziei. W roku 1560 miednicę srebrną skradziono Janowi Bonerowi, wielkorządcy krakowskiemu, kasztelanowi chełmskiemu — zdobycz porąbana na sztuki została sprzedana Żydo-

⁴⁰ Życiński S. 1989, s. 289.

⁴¹ Niemcewicz J.U. 1840, s. 370.

⁴² List z 9 sierpnia 1641 r., Listy. 1957, s. 13.

⁴³ Testamenty 1681–1700. 2015, nr 64, s. 163.

⁴⁴ Pielas J. 2004, s. 314.

⁴⁵ Jankowski R. 2013, s. 220.

⁴⁶ Testamenty. 2013, s. 142.

wi⁴⁷. W 1590 r. dzbanek srebrny o pojemności kwarty oraz nalewkę cynową utracił Litwin, podczaszy nadworny, Andrzej Sapieha. Z jego kwatery ukradła je krakowska „dziewka przepkupna”. Łup zastawiła u pewnej Żydówki⁴⁸.

Na tle informacji o nalewkach magnatów czeskich i polskich, nie imponuje stan posiadania należącego do szlacheckiej elity Brandenburskiej, Jerzego Krzysztofa von Goltza. Z nominacji elektora Fryderyka Wilhelma był on w latach 1646–1662 nadkomisarzem Nowej Marchii. Majątek własny (dwa dwory, wsie i miasteczko w okolicy Choszczna) szacował sam po odliczeniu zobowiązań na ok. 16 000 talarów reńskich. W testamentie z 1648 r. drobniogowo dzieli biżuterię i srebra między żonę, dwóch synów i cztery córki. Poza tym przeznaczył 200 łutów srebra (co najwyżej 350 g) na wykonanie miednicy i nalewki. Ten zestaw miał stanowić wspólną własność synów, w miarę potrzeby użytkowaną przez każdego z nich. Mógł być także pożyczany na przyjęcia córek. Jak widać, jedna nalewka z miednicą miała obsłużyć wszelkie uroczyste biesiady (bankiety) w rodzinie brandenburskiego „magnata”⁴⁹. Najpewniej przy stołach takich „ubogich magnatów”, a także w trakcie mniej uroczystych posiłków tych najzamożniejszych, nalewkę srebrną, podobnie jak srebra stołowe, zastępowała cyna. W inwentarzach największych rezydencji panów czeskich, oprócz kilku nalewek srebrnych odnotowywano od kilkunastu do ok. dwudziestu cynowych⁵⁰.

Nalewka służyła też średniej szlachcie, zwłaszcza tej zamożniejszej, aspirującej do arystokracji, oraz magnaterii. Jan Vostrovce, zamożny członek czeskiego stanu rycerskiego (cztery dobra ziemskie), stracił majątek po klęsce protestantów. Według spisu skonfiskowanych mu ruchomości (z 1634 r.), wśród klejnotów i sreber posiadał dwie miednice z nalewkami⁵¹.

Nalewek nie brakowało też u szlachty koronnej i litewskiej. Były częścią wypraw ślubnych córek, zarówno magnackich, jak i średnioszlacheckich. Znajduje to potwierdzenie w rejestrach z XVII, a także z XVIII stulecia⁵². Więcej danych na ich temat zawierają jednak testamenty. Samuel z Mielęcina Mielęcki, dwuwioskowy posesjonat z ziemi wschowskiej, ale zarazem dworzanin królewski, w inwentarzu załączonym do testamentu z 1646 r., na pierwszym miejscu wśród sreber stołowych wymienia najcenniejszą „miednicę z nalewką szrebrną złocistą tribowaną robotą grzywien 23. Skojcy 7, *facit florenum* 736, grzywna każda po złotych 32”. Zestaw ten wartością przewyższał większość posiadanych przez Samuela klejnotów⁵³. Z kolei Jan Noskowski, jednowioskowy(?) posesjonat z woj. kaliskiego, testamentem z 1652 r. przekazał franciszkanom w Pyzdrach (w ich kościele chciał być pochowany) dwa srebrne komplety — nalewki z miednicą⁵⁴. Zmarła na przełomie lat 1660 i 1661 Zofia ze Smoszowskich Pogorzelska, posesjonatka z powiatu kcyńskiego, kasztelanówna santocka (ojciec Jan), po drugim zaś mężu kasztelanowa rogozińska, później kaliska, wspomniała w testamencie o srebrach zastawionych u różnych osób, w tym o „miednicy srebrnej poźlocistej [...] bez przykrycia z nalewką”⁵⁵. Z kolei Władysław Strykowski (zm. w 1669 r.), właściciel dwóch wsi w powiatach kościańskim i poznańskim, w młodości dworzanin Władysława IV, w chwili śmierci stolnik poznański, w testamencie z roku 1668 precyzyjnie rozdysonował klejnoty i srebra. Z tych ostatnich „miednicę większą srebrną z nalewką większą miejscami złocistą” dla siostrzeńca, Konstantego

⁴⁷ Księga. 2013, s. 131.

⁴⁸ Księga. 2016, s. 82–83.

⁴⁹ Brzustowicz G. 2007, s. 152, 163–164; Schwarz P. 1902, s. 294.

⁵⁰ Dęjny. 1995, s. 267–271.

⁵¹ Bilek T. 1882, s. 895.

⁵² Zielińska T. 1992, s. 297–300.

⁵³ Róża złota wysadzana rubinami — 1000 zł, łańcuch złoty — 654 zł, pozostałe już tańsze, Testamenty. 1631–1655. 2008, nr 53.

⁵⁴ Tamże, nr 87.

⁵⁵ Klint P. 2001, s. 127.

Tomickiego. Drugi siostrzeniec, Mateusz, otrzymał wśród innych sreber „mniejszą miednicę z nalewką srebrną”⁵⁶.

Nalewka srebrna „miejscami złocista” wartości 400 zł znalazła się wśród precjozów Katarzyny Radowickiej z solidnej wielkopolskiej rodziny Bojanowskich, wymienionych w testamencie z 1685 r.⁵⁷ Miednicę srebrną z nalewką ze srebra „bardzo przedniego”, o szacunkowej wartości ok. 500 zł, zapisał w roku 1686 bernardynom z Koła trójwioskowy szlachcic spod Turka w Sieradzkim, Marcin Wysocki⁵⁸.

Wreszcie przykład z Litwy. Piotr Kochlewski (zm. w 1646 r.), wywodzący się z ziemi wieluńskiej, posesjonat w woj. brzeskim (10 wsi), kalwin, od młodości związany z Radziwiłłami birżańskimi (dworzanin, klient?, agent, przyjaciel), w testamencie poprosił żonę, aby najstarszemu z trzech synów oddała „nalewkę z miednicą srebrną”; młodsi mieli dostać konwie i inne naczynia⁵⁹.

Nalewki srebrne, a tym bardziej pozłacane, były bardzo kosztowne, stąd nie dziwi ich nieobecność w domach mniej zamożnych. Wszystko wskazuje, że tam były zastępowane naczyniami z cyny. W inwentarzu skromnego posesjonata z województwa kaliskiego, Piotra Niniewskiego (z 1641 r.), nalewki nie ma wśród wyrobów złotych i srebrnych, jest natomiast odnotowana wraz z miednicą wśród cyny⁶⁰. Taki cynowy zestaw posiadała też wdowa po dzierżawcy z poznańskiego, Jadwiga z Belińskich Gorzyńska⁶¹. O dwóch miednicach z nalewkami wspominał w testamencie z roku 1682 Jan Małachowski, jednowioskowy szlachcic z woj. poznańskiego⁶². W tym samym roku cynową nalewkę z miednicą zapisał bratanicy Wojciech Bartoszewski, częściowy posesor dwóch wiosek⁶³. Taki sam zestaw podarował synowi Franciszkowi, plebanowi we Wróblewie w woj. sieradzkim Piotr Kobierzycki, właściciel jednej wioski w Kaliskim⁶⁴. Posesor dwóch wiosek na Kujawach, podczaszy inowrocławski Aleksander Zakrzewski, oprócz niezbyt licznych sreber (nie było wśród nich nalewki), w testamencie z roku 1692 rozdysponował cynę: 11 półmisków, 12 talerzy, jedną misę oraz „miednicę napsowaną z nalewką po pierwsze(y) małżonce mojej”⁶⁵. Wydaje się, że od standardu stanu posiadania magnatów lub zamożnej, aspirującej do elity szlachty nie odbiegał też stan posiadania duchownych — różnych obrządków i pozycji w hierarchii. Do przedmiotów o największej wartości i najwyższym kunszcie wykonania należały te posiadane przez hierarchów. Do Franciszka Potkańskiego, sufragana krakowskiego (1753–1786), należała np. miednica z nalewką. W dziewiętnastowiecznym opisie została określona jako „starożytna”, srebrna, pozłacana. Miednicę zdobiły „wybijane” postaci symbolizujące kraje: Francję, Niemcy, Hiszpanię i Włochy oraz cztery nauki: retorykę, dialektykę, geometrię i arytmetykę. Centrum „lustra” miednicy wypełniały postać anioła i trupia głowa. Nalewkę zdobiły personifikacje czterech żywiołów⁶⁶. W testamencie (z 1625 r.) ubożego unickiego biskupa chełmskiego i bełskiego, Atanazego Pokasty, wśród ok. 10 naczyń srebrnych rozdysponowano także miednicę z nalewką; choć srebrna, zapewne nie wyróżniała się ceną bądź formą artystyczną⁶⁷.

⁵⁶ Neumann P. 2004, s. 116.

⁵⁷ Testamenty 1681–1700. 2015, s. 168.

⁵⁸ Tamże, s. 171.

⁵⁹ Trawicka Z. 1975, s. 191.

⁶⁰ Testamenty 1631–1655. 2008, nr 42.

⁶¹ Tamże, nr 57 (testament z 1647 r.).

⁶² Testamenty 1681–1700. 2015, nr 27.

⁶³ Tamże, nr 31.

⁶⁴ Tamże, nr 68 (testament z 1686 r.).

⁶⁵ Tamże, nr 131.

⁶⁶ Mączyński J. 1845, s. 148.

⁶⁷ Zielecka-Mikołajczyk W. 2012, s. 264.

Dane testamentów i pośmiertnych inwentarzy o mieniu duchownych katolickich niższej i średniej rangi (od wikarego do kanonika) z Korony z wieków XVII–XVIII przeanalizował D. Główka. W ponad 300 przekazach odnotowano 6 srebrnych kompletów nalewek z miednicą; dwa z nich, połączane, należały do kanoników. Np. dziekan łucki a zarazem pleban w Kodniu Mikołaj Sistrzewitowski posiadał w roku 1682 miednicę z nalewką „pozlóciwą auszpurskiej roboty”⁶⁸. Inni poprzestawali zapewne na nalewkach cynowych (8 kompletów z misą). Bartłomiej Lisowiec, pleban w wielkopolskim Buku (1625 r.) miał dwa zestawy — cynowy i miedziany⁶⁹.

Posiadaczy srebrnych nalewek nie brakowało też wśród mieszczaństwa, przede wszystkim wśród elity. Świadczą o tym przykłady choćby z Krakowa. Rajca krakowski Krzysztof Szober zapisał (w 1633 r.) synowi Stanisławowi „nalewkę z miednicą srebrną”⁷⁰. Dwadzieścia lat później (w 1653 r.) Teresa Pipanowa, żona rajcy, przekazała córce Magdalenie „nalewkę srebrną szcze-rozłocistą z herbem ojca”⁷¹. W 1677 r. kolejny rajca, Jan Pymus, zapisał synowcowi nalewkę z miednicą srebrną⁷².

* * *

Analiza przedstawionego powyżej, zróżnicowanego materiału skłania do następujących wniosków. Tytułowa nalewka, wykonana z metali szlachetnych, czasami też z drogich kamieni, bursztynu, muszli, była częścią zestawu (dzban — miednica) używanego przy ceremonialnym myciu dłoni. Publiczne mycie rąk przed oficjalnym posiłkiem nie było jedynym zastosowaniem nalewki. Stanowiła także część wyposażenia prywatnej gotowalni, gdzie dokonywano codziennej toalety (obmycie rąk, twarzy). Do takich „toaletowych” nalewek z miedziczkami należały: jedyna opisana precyzyjnie w analizowanych źródłach jako część zestawu toaletowego (wraz z lustrem, puderniczkami i innymi utensyliami) zapisana żonie przez elektora brandenburskiego, Fryderyka III (1692); być może także nalewka należąca do królowej Konstancji, żony Zygmunta II Wazy (1611) oraz kolejna, eksponowana w latach osiemdziesiątych XVII w. w pałacu elektorów Saksonii w Dreźnie. Rozróżnienie funkcji poszczególnych nalewek, z reguły nie jest do końca pewne, jako że autorów większości informacji źródłowych interesowały nie owe funkcje, lecz przede wszystkim wartość materialna (w wadze kruszcu, w pieniądzu), w drugim zaś rzędzie estetyka, względnie walory artystyczne przedmiotu.

Spółeczny krąg posiadaczy nalewek był dość szeroki. Były atrybutem dworów monarszych — od Madrytu po Moskwę, Wiednia i Warszawy nie pomijając. Były typowym wyposażeniem siedzib elektorów i pomniejszych władców niemieckich. Nie brakowało ich w salach jadalnych arystokracji i magnaterii (Czechy, kraje niemieckie, Rzeczpospolita). Posiadała je także średnio zamożna szlachta (czeska, polska). W przypadku tej ostatniej ich właścicielami byli ludzie o aspiracjach powyżej średniej — przy skromnym majątku szukający awansu poprzez służbę na dworze królewskim, koligacje senatorskie itp. Wreszcie nalewek srebrnych nie brakowało także w jadalniach duchowieństwa (zarówno hierarchów, jak średniej i niższej rangi) oraz miejskich patrycjuszy.

Jako precjoza, często też dzieła sztuki mistrzów z renomowanych ośrodków rzemiosła (Augsburg, Norymberga, Antwerpia, Gdańsk), pełniły nalewki rolę nie tylko użytkową. Wartością dorównywały, a niekiedy przewyższały przechowywane w skarbcach inne srebra lub klejnoty; tezauryzowane współtworzyły materialne podstawy potęgi rodu. Pozyskiwano je drogą zamówień i zakupów, dziedziczono, otrzymywano w darze od poddanych, krewnych, przyjaciół,

⁶⁸ Główka D. 2004, s. 179.

⁶⁹ Tamże, s. 179.

⁷⁰ Dług. 2011, s. 13.

⁷¹ Tamże, s. 35.

⁷² Tamże, s. 49.

choćby z okazji uroczystości rodzinnych. Testamentalnie przekazywane były rodzinie, ale także instytucjom kościelnym (zapisy pobożne), przyjaciółom, władcom. Często pełniły rolę darów dyplomatycznych — z okazji poselstw, traktatów, zaślubin, chrzcin. Konkretnie wyceniane, mogły zawsze powrócić do obiegu, być sprzedane, подарowane. Bywały przedmiotem zastawu, kradzieży, rabunku i konfiskat. Przykładem najlepszym wielka liczba sreber, w tym nalewek, zgromadzona w czasie wojny trzydziestoletniej przez Albrechta Wallensteina. W czasach spokojnych stanowiły, obok innych sreber stołowych, jeden z chętniej publicznie prezentowanych elementów majątku. W ten sposób podnosiły prestiż władcy — magnata — szlachcica.

Nawet ścisła elita nie zawsze sięgała po zastawę najcenniejszą. W dni powszednie, podczas nieobecności znamienitych gości, przy niższych stołach, pojawiały się w jadalni nalewki z miednicami cynowymi, w zasobach dworu z reguły dużo liczniejsze niż te srebrne. Z kolei w siedzibach ubogiej szlachty cyna herbowa po prostu zastępowała herbowe srebra, w tym również nalewkę.

Przedstawiony powyżej obraz to wstępny szkic, w wielu fragmentach wymagający poszerzenia i pogłębienia. Pokazuje jednak możliwości badawcze, jakie daje całościowe spojrzenie na rolę dwóch przedmiotów, w komplecie stanowiących istotny element kultury materialnej europejskich elit doby nowożytnej. Element dotychczas traktowany marginalnie, a zarazem fragmentarycznie i jednostronnie.

Adres Autora:

prof. dr hab. Andrzej Klonder
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
andrzej.klonder@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7542-0929

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Bilek Tomáš. 1882. *Dějiny konfiskací v Čechách po r.1618*, v Praze.
- Der Briefwechsel. 1984. *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d.J. von Braunschweig — Lüneburg*, wyd. R. Gobiet, München.
- Brzustowicz Grzegorz Jacek. 2007. *Ostatnia wola pana na Korytowie Jerzego Krzysztofa von der Goltza. Przyczynek do kultury szlachty nowomarchijskiej w XVII wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. XXI, s. 151–164.
- Bůžek Václav, Hrdlička Josef. 1998. *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, Opera Historica 6, České Budějovice, s. 145–271.
- Corvinus. 1739. *Frauenzimmer-Lexicon. Nutzbares, galantes und curioses*, Leipzig.
- Dějiny. 1995. *Dějiny hmotné kultury*, t. II (1), red. J. Petráň i in., Praha.
- Dług. 2011. *Dług śmiertelności wypłacić trzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, oprac. E. Danowska, Kraków.
- Elias Norbert. 2011. *O procesie cywilizacji*, Warszawa.
- Gdański inwentarz. 1984. *Gdański inwentarz mienia domowego Magdaleny Szumanowej z 1706 roku*, wyd. A.R. Chodyński i in., Wrocław.
- Główka Dariusz. 2004. *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa.
- Hainhofer. 1834. *Philippe Hainhofers Reise-Tagebuch*, Stettin.

- Historia. 1978. *Historia kultury materialnej Polski*, t. III: *Od XVI do połowy XVII w.*, red. A. Keckowa i in., Wrocław.
- Jankowski Rafał. 2013. *Spis wyprawy Katarzyny Lubomirskiej z 1597 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XX, s. 213–222.
- Klint Paweł. 2001. *Testament Zofii ze Smuszewskich Pogorzelskiej*, „Genealogia. Studia i materiały historyczne”, t. 13, s. 117–128.
- Knackfuß Hermann. 1888. *Deutsche Kunstgeschichte*, Bd 2, Bielefeldt.
- Kodzick Joanna. 2014. *Ceremoniał w Rzeczypospolitej i Francji*, [w:] *Rzeczpospolita w oczach cudzoziemców z Francji i Niemiec*, red. A. Mikołajewska i in. Warszawa, s. 167–187.
- Kopaliński Władysław. 1985. *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Kossowicz Jan Michał. 2017. *Diariusz podróży po Europie (1682–1688)*, wyd. A. Markiewicz, Warszawa.
- Král Pavel. 2002. *Mezi životem a smrtí*, České Budějovice.
- Księga. 2013. *Księga kryminalna miasta Krakowa 1554–1625*, wyd. W. Uruszczak i in., Kraków.
- Księga. 2016. *Księga kryminalna miasta Krakowa 1589–1604*, wyd. W. Uruszczak, Kraków.
- Kunstgewerbemuseum. 1983. *Kunstgewerbemuseum Berlin*, Berlin.
- Leitsch Walter. 2009. *Das Leben am Hof König Sigismunds III von Polen*, Wien.
- Lemberg Margaret. 1994. *Im Strudel der Böhmischen Ständekatastrophe. Die unvollendete verlobnis des Albrecht Johann Smiřický mit Amelie Elisabeth von Hanau und der Kampf um die Erbe, Bohemia 35*, s. 1–44.
- Listy. 1957. *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza z lat 1641–1653*, wyd. R. Pollak, Wrocław.
- Loziński Władysław. 2006. *Życie polskie w dawnych wiekach*, I wyd., Lwów 1907, Warszawa.
- Manikowski Adam. 1991. *Toskańskie przedsiębiorstwo arystokratyczne w XVII wieku. Społeczeństwo elitarnej konsumpcji*, Warszawa.
- Mączyński Józef. 1845. *Pamiętka z Krakowa. Opis tego miasta i jego okolic*, cz. 3, Kraków.
- Neumann Piotr. 2004. *Testament Władysława Strykowskiego stolnika poznańskiego z 1668 r.*, „Genealogia”, t. 16, s. 105–117.
- Niemcewicz Jan Ursyn. 1840. *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, t. 5, Lipsk.
- Pielas Jacek. 2004. *Majątek ziemski i ruchomy zamożnej szlachcianki w końcu XVI wieku. Przyczynek do dziejów wygasłej linii Tarłów herbu Topór*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 5, s. 307–315.
- Pielas Jacek. 2013. *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce.
- Volckmar Nicolaus. 2005. *Viertzig Dialogi 1612, źródło do badań nad życiem codziennym w dawnym Gdańsku*, wyd. E. Kizik, Gdańsk.
- Rezidence. 1999. *Rezidence a dvory v ranem novověku*, Opera Historica, 7, red. V. Bůžek i in., České Budějovice.
- Rohr von Julius Bernhard. 1733. *Ceremoniel Wissenschaft der Grossen Herren*, Berlin.
- Rottermund Andrzej. 1987. *Dworski stół paradny — sztuka i ceremonial (zarys problematyki)*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie”, t. 4, s. 37–72.
- Schwartz Paul. 1902. *Die Neumark während des dreißigjährigen Kriegs*, Theil II, Landsberg.
- Skarby. 1998. *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. N.W. Raszkowan i in., Warszawa.
- Słownik polszczyzny. 1979. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 14, Wrocław.
- Słownik staropolski. 1965. *Słownik staropolski*, t. 5, Wrocław.
- Śliż Natalia. 2007. *Testament Piotra Kochlewskiego sędziego ziemskiego brzeskiego z 1646 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 72, s. 91–103.
- Testamenty 1631–1655. 2008. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Poznań.

- Testamenty 1681–1700. 2015. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*, wyd. P. Klint, Wrocław.
- Testamenty. 2013. *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. J. Kowalkowski i in., Warszawa.
- Testamenty Zygmunta III. 2013. *Testamenty Zygmunta III Wazy*, wyd. W. Kaczorowski, Opole.
- Die Testamente. 1915. *Die Testamente der Kurfürsten von Brandenburg*, wyd. H. Caemmerer, München.
- Taźbierski Zdzisław. 1986. *Ceremoniał dworsko-dyplomatyczny w praktyce negocjacyjnej Polski z Anglią w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Trawicka Zofia 1975. *Memorial Piotra Kochlewskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 20, s. 185–199.
- Wasilewicz Marek. 2016. *Początki polskiej «haute cuisine» — jak jadano przy królewskim stole Jagiellonów*, [w:] *Wiktuały, kuchnia, kultura. Jedzenie w perspektywie historycznej*, red. P. Jędrzejewski i in., Kraków, s. 129–138.
- Wiśniewska Halina, Tymiakin Leszek. 2010. *Kunst pisania po polsku w królewskim Przemysłu w XVI–XVIII w.*, Przemysł.
- Zielecka-Mikołajczyk Wioletta. 2012. *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa.
- Zielińska Teresa, 1992. *Kosztowności jako składnik wyposażenia kobiet w XVII i XVIII w.*, [w:] *Miasto — Region — Społeczeństwo*, red. E. Dubas-Urwanowicz i in., Białystok, s. 295–305.
- Życiński Stanisław. 1989. *Złotnictwo w skarbcu królewskim Ludwika Karoliny Radziwiłłówny z roku 1680*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 23, s. 277–301.

A SILVER JUG WITH A BOWL — AN ATTRIBUTE OF THE ELITE CULTURE
OF THE TABLE IN EARLY-MODERN CENTRAL EUROPE.
INTRODUCTORY REMARKS

Ceremonial handwashing was an important introduction to formal public meals of social elites (feasts, banquets). This tradition, going back to antiquity and cultivated in the Middle Ages, was continued in the early-modern period. The handwashing was performed using a jug and a bowl.

Information about such sets is scattered in various types of sources; there are examples surviving in museums, iconography and mentions in written sources from the 16th–18th c. The last type includes inventories, testaments, letters, travel accounts, encyclopedias, treatises on court ceremonial, manuals, handbooks, and documents concerning purchases, donations, confiscations and thefts.

Jugs made of noble metals, gemstones, pearls and other luxurious, often exotic materials were very precious, also due to their aesthetic value. They were produced by goldsmiths from France, the Netherlands, leading German centres of this craft (Augsburg, Nürnberg) and local centres (e.g. Gdańsk, Poznań).

Those luxurious vessels were used at royal courts all over Europe from the Iberian Peninsula to Moscow, including the Habsburg court in Vienna and the Vasa court in Warsaw. They were also found at the courts of electors and lesser rulers of the Reich. As to aristocracy (magnates), the author focuses on examples from Poland and Bohemia, finding a confirmation that such artefacts were widely used in residences of the elite. The same applied to middle nobility, but in this group silver handwashing jugs were usually bought by those that aspired to social advancement, e.g. the king's courtiers or people marrying into senatorial families. Such jugs

were also owned by Catholic clergy (from parish priests to bishops) and by burgher patricians (for example in Cracow).

As to the functions of jug-and-basin sets, smaller ones were used not only for public handwashing, but also, as indicated by several mentions, for everyday toilet in private. They were also treated as an investment; they were kept in treasuries, counting among the most expensive valuables. Before feasts, guests could admire them among other silverware exhibited on special tables or shelves. They were also used for decorating grand rooms of residences (e.g. the Silberbuffett in the Berlin Castle) to enhance the prestige of the family. Being precious and at the same time easy to transport, they also served in policy-making as gifts brought by envoys to foreign rulers and other influential personages. The same applied to domestic politics. They were also bequeathed in last wills to relatives, friends, patrons and clients, or to help the salvation of the soul, to Church institutions.

Sometimes noble metal vessels were replaced by tin ones. Even the richest families used tin tableware on weekdays, including handwashing jugs and bowls, instead of silverware. The supply of tin was much larger than that of silver. In the households of petty nobility silverware could not be afforded and there were only tin vessels, including jugs and bowls.

Translated by
Izabela Szymańska

Jacek Pielas

Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku

Słowa kluczowe: wyposażenie, wystrój, siedziby, szlachta, województwo sandomierskie
Key words: furnishings, interior decoration, manor houses, nobility, Sandomierz voivodship

W badaniach nad różnorodnymi aspektami dziejów szlachty sandomierskiej w szeroko rozumianym okresie staropolskim zauważa się wyraźnie, że do bardziej zaniedbanych należą te, dotyczące szeroko rozumianego życia codziennego, w tym odnoszące się do kultury materialnej, a więc „świata rzeczy” i szlacheckiej konsumpcji¹. Stwierdzenie to tyczy również — tylko nieco częściej podejmowanych — badań nad siedzibami szlacheckimi. W przeważającej mierze studia te koncentrowały się dotąd na największych rezydencjach, z reguły magnackich². Niewiele natomiast powstało dotychczas opracowań na temat warunków mieszkalnych zamożnej, średniej i drobnej szlachty, a więc architektury, wyposażenia, stanu dworów i dworków szlacheckich położonych na obszarze dawnego województwa sandomierskiego³. W szerszym zakresie badania nad siedzibami szlacheckimi przeprowadziła Anna Nierychlewska analizując budownictwo obronne na terenie powiatu radomskiego⁴ oraz piszący te słowa, jako autor kilku artykułów na temat siedzib szlachty sandomierskiej w XVII–XVIII w.⁵

Niewątpliwie jedną z podstawowych przyczyn dzisiejszego skromnego stanu badań jest stopień zachowania źródeł pisanych. W wyniku bowiem szeregu katastrof dziejowych, zwłaszcza drugiej wojny światowej, bezpowrotnie zniszczonych zostało wiele podstawowych materiałów źródłowych do dziejów szlachty sandomierskiej, przede wszystkim zaś bogate pod względem zawartości księgi sądów szlacheckich⁶. To właśnie w tych zespołach znajdowały się źródła niezbędne dla tego rodzaju badań, przede wszystkim o charakterze inwentarzowym.

Inwentarze dóbr ziemskich w większości przypadków są obecnie niezastąpione w badaniach nad architekturą i wyposażeniem dworków szlacheckich. W sytuacji bowiem zniszczenia szla-

¹ Zob. przede wszystkim: Kutra S., Suchojad H. 2000, s. 449–457; Pielas J. 2004, s. 307–315; tenże 2015, s. 629–635 (tu literatura) i ostatnio tenże 2017a, s. 177–194. O „świecie rzeczy” szlachty sandomierskiej w pewnym zakresie por. również Szyposz J. 1981, s. 349–364; tenże 1986, s. 451–461.

² Dla okresu średniowiecza zob.: Kołodziejki S. 2000, s. 9–18; Kajzer L. 2005 (w pracach tych literatura przedmiotu); Hadań Cz. 2005. Dla okresu nowożytnego, zob. m.in.: Marciniak-Kajzer A. 2000, s. 19–36; Badońska I. 1968, s. 79–107; Kajzer L. 2000b, s. 37–49; Bania Z. 2000, s. 89–102; Lewicki J. 2000, s. 117–144; Mossakowski S. 2002, s. 23–55.

³ Zob. przede wszystkim: Kajzer L. 2000a, s. 51–66 (tu przegląd badań); Brykowska M. 2000, s. 67–88; Nierychlewska A. 2002 (tu literatura przedmiotu); Chudzińska B., Chudziński K. 1998, s. 5–13; Pielas J. 2007, s. 280–281; Lubczyński M. 2017, s. 269–283.

⁴ Nierychlewska A. 2002.

⁵ Pielas J. 2001, s. 161–168; tenże 2010, s. 33–52; tenże 2017b, s. 257–267; tenże 2018, s. 126–134.

⁶ Zob. ostatnio Źródła. 2009, s. XV–XVII.

checkich siedzib z XVII–XVIII stulecia, w przeważającej mierze drewnianych, po których nie pozostały żadne ślady w terenie (a także niezachowania siedzib murowanych), opisy zawarte w inwentarzach dóbr ziemskich stanowią jedyną informację o ich funkcjonowaniu⁷.

W wyniku kwerendy przeprowadzonej w różnych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych odnalazłem, jak dotąd, ponad 150 inwentarzy dóbr ziemskich z terenu dawnego województwa sandomierskiego. Inwentarze te są sukcesywnie podawane do druku w ramach serii źródłowej „Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku”⁸. Tom drugi wydawnictwa zawiera właśnie edycje inwentarzy szlacheckich dóbr ziemskich z obu stuleci. W pierwszej części było to 38 inwentarzy z lat 1622–1763⁹, w drugiej zaś, w współpracy z Katarzyną Justyniarską-Chojak, opublikowanych zostało 30 dokumentów z lat 1635–1789¹⁰. Materiał do kolejnej części tego tomu będzie wkrótce przedmiotem starań edytorskich; jasno rysuje się również projekt części czwartej, dzięki kolejnym odnajdowanym archiwaliom. Jednym z efektów tych działań będzie wydanie katalogu siedzib magnackich i szlacheckich w województwie sandomierskim, opisanych w inwentarzach dóbr ziemskich z XVII i XVIII w.¹¹

W odnalezionych dotąd i przeanalizowanych na potrzeby niniejszego artykułu inwentarzach znajdują się informacje o blisko 100 siedzibach szlacheckich¹², w postaci dłuższych lub krótszych ich opisów (w tym kilka opisów tej samej siedziby). Uwzględniono przede wszystkim siedziby należące do drobnej, średniej i w nielicznych przypadkach zamożniejszej szlachty, natomiast rezydencje magnackie (do których odnosi się kilkanaście relacji) przywołano kilkakrotnie dla celów porównawczych. Przekazy te stanowią zasadniczą podstawę źródłową tego opracowania.

W tekście pominięte zostały zagadnienia podstawowe dla oceny funkcjonowania siedzib, takie jak położenie i najbliższe otoczenie, budulec, architektura, układ pomieszczeń itp. Problematyka ta, w znacznej mierze możliwa do opracowania na podstawie inwentarzy dóbr ziemskich, wymagać będzie bowiem odrębnej analizy.

Wykorzystane inwentarze dóbr ziemskich zawierają wiadomości przede wszystkim o następujących elementach wyposażenia i wystroju siedzib szlacheckich: oknach i drzwiach, piecach i kominkach, schodach wewnętrznych, podłogach i sufitach, dekoracjach ścian, oświetleniu izb, meblach oraz niekiedy o innych rzeczach ruchomych znajdujących się we wnętrzach. Stwierdzenie to nie dotyczy inwentarzy, które jedynie informują o istnieniu siedziby szlacheckiej¹³ lub omawiają ją w lakoniczny sposób, jak chociażby we wsi Nieświn (pow. opoczyński, 1745), gdzie inwentaryzator zastał dwór „wszystek zawarty”, więc nie opisał jego wnętrza, ograniczając się do ganku i drzwi prowadzących do wnętrza¹⁴. Niewielką wartością poznawczą dla rozpa-

⁷ Zob. m.in.: Chudzińska B., Chudziński K. 1998; Kajzer L. 2004, szczególnie s. 158–183; Rozbicka M. 1999; Augustyniak U. 2001, s. 102–124; Bania Z. 2000; Lubczyński M. 2017.

⁸ Źródła. 2009; Źródła. 2014.

⁹ Źródła. 2013.

¹⁰ Źródła. 2016.

¹¹ Zob. Pielas J. 2017b.

¹² W tytule i tekście artykułu intencjonalnie użyto terminu „siedziba szlachecka” w związku z nieprzerwaną powracającą dyskusją badaczy na temat pojęcia „dworu”, „dworku”. Określenie „siedziba” dotyczy bowiem dworów i dworków drewnianych, dworów murowanych, fortalicji, pałacików, pałaców i zamków, zob. m.in.: Jakimowicz T. 1979, s. 15–17; Leśniakowska M. 1996, s. 8; Miłobędzki A. 1980, s. 338; tenże 1976, s. 413–419; tenże 1982, s. 8–16; Chrzanowski T. 1988, s. 281–285; Kajzer L. 1972, s. 451–465; Rozbicka M. 1999, s. 125–137.

¹³ M.in. we wsi Mniszków (pow. opoczyński) w 1650 r., kiedy to w kontekście podziału niw i placów wymieniony jest dwór, Źródła. 2016, s. 7. Por. fragment inwentarza wsi Sieciechowice (pow. pilzneński, 1676): „Dwór i siedlisko dawne dziedziców na Sieciechowicach, ze wszystkimi budynkami, to jest izbą, komnatą i sionką, jaka jest natenczas [...]”, Źródła. 2013, s. 87.

¹⁴ Źródła. 2016, s. 165.

trywanych zagadnień mają również krótkie relacje, takie jak: „Budynek stary przy lamusie, w którym tylko 3 ściany stoją, bez wierzchu, bez wszystkiego, bez pował, stragarzów i płatew i podłogi wcale, nic tylko ściany zgniełe”¹⁵.

W poddanych analizie opisach siedzib szlacheckich odnaleźć można dużo danych o otworach okiennych, stanowiących istotny element¹⁶. Jest to zrozumiałe z uwagi choćby na znaczną rozpiętość chronologiczną rozpatrywanych dokumentów oraz użytkowanie siedzib przez przedstawicieli szlachty o różnej zamożności. Różnorodność opisów i wielość informacji na temat otworów okiennych skłania do zajęcia się nimi w odrębnej publikacji¹⁷, w związku z czym w tym miejscu ograniczę się do podania podstawowych ustaleń.

Liczba okien w danym pomieszczeniu zależna była w znacznym stopniu od jego wielkości. Stąd też w najważniejszych w siedzibach szlacheckich izbach stołowych było ich od trzech do sześciu¹⁸, a nawet siedem — jak we dworach w Nieznamierowicach (pow. radomski, 1667) i Radonii (pow. opoczyński, 1667)¹⁹. W pomieszczeniach mieszkalnych okna przeważnie miały kwatery wypełnione szybami, które w skromniejszych siedzibach oprawione były w drewno²⁰, w zamożniejszych zaś w ołów²¹, niekiedy w drewno i ołów jednocześnie²². Wśród okien w izbach mieszkalnych wymieniano też okna dwuskrzydłowe²³ oraz ruchome, tj. posiadające otwierane lub zasuwane szklane kwatery²⁴. Tylko w jednym przypadku — dworu magnackiego w mieście Opatowie (1618) — zanotowano okna ukośne (tzw. zams)²⁵. Niekiedy w inwentarzach notowano również kształt użytych szyb (m.in. okrągłe, kwadratowe, „w cegielkę”, „okna 3 tafłowe”) i rodzaj szkła („szkło weneckie”)²⁶. W oknach w wielu przypadkach zamontowane były metalowe elementy wzmacniające i chroniące mieszkanie przed nieproszonymi gośćmi („balasy żelazne”, „żelazne szyny nasiekane”, „pręty żelazne”, „ostwie żelazne”, „sztagi żelazne”, „krata żelazna” itp.)²⁷. Niejednokrotnie okna w pomieszczeniach mieszkalnych zaopatrzone były dodatkowo w drewniane okiennice, otwierające się zarówno do wewnątrz, jak i na zewnątrz²⁸, albo zasuwane²⁹. Otwieranie i zamykanie okien było możliwe dzięki odpowiednim elementom wymienianym w źródłach: zawiasom, skobelkom, kołkom, haczykom³⁰. Funkcję ozdobną pełniły pobielane zawiasy oraz listwy otaczające niektóre otwory okienne³¹. We wną-

¹⁵ Tamże, s. 46 (Pęczelice, pow. wiślicki, 1712).

¹⁶ Por. m.in. Krótka nauka. 1957, s. 23–25; Augustyniak U. 2001, s. 120–121.

¹⁷ Por. ostatnio Bis M. 2014.

¹⁸ Źródła. 2013, s. 29, 71, 89, 91, 106, 121; Źródła. 2016, s. 78; Inwentarze. 1999, s. 154.

¹⁹ Źródła. 2013, s. 40, 47.

²⁰ Inwentarz. 2005a, s. 185–186; Źródła. 2013, s. 97; Źródła. 2016, s. 89–90, 132–133.

²¹ Źródła. 2013, s. 40, 71, 183, 188; Źródła. 2016, s. 25–26, 29–30; Inwentarze. 2003, s. 137–138; Ma-detko S., Migaszewska B. 2010, s. 53–61.

²² Źródła. 2013, s. 42 (Świeciechów, pow. opoczyński, 1667: „okien troje, półtrzecia w drewno, w pół w ołów”), 121, 149 (Oblęgor Większy, pow. chęciński, 1722: „okna 3 w ołów oprawne, między którymi 3 kwatery w drewno oprawne z okiennicami”; „okno jedno, połową w ołów, połową w drewno oprawne”), 157; Inwentarz. 1996, s. 181–196.

²³ M.in.: Inwentarz. 2005a, s. 185; Źródła. 2013, s. 183–184.

²⁴ Źródła. 2013, s. 105–107; Źródła. 2016, s. 78–80.

²⁵ Inwentarz. 2005b, s. 158.

²⁶ M.in.: ANKr., ASangR., sygn. 365, s. 2; Inwentarz. 2005a, s. 185; Inwentarze. 1999, s. 154; Inwentarz. 1996, s. 181–196; Źródła. 2013, s. 155–116, 126; Źródła. 2016, s. 147–148.

²⁷ M.in.: Źródła. 2013, s. 40–43, 61–62, 71, 95, 97, 188; Inwentarz. 1996, s. 181–196; Inwentarz. 2005a, s. 185–186.

²⁸ M.in.: Źródła. 2013, s. 40–43, 71, 149–150, 183–184; Źródła. 2016, s. 25–26.

²⁹ M.in.: Inwentarz. 1996, s. 181–196; Źródła. 2016, s. 29–30, 78–80.

³⁰ M.in.: Inwentarze. 1999, s. 153–155; Źródła. 2013, s. 183–184; Źródła. 2016, s. 78–80.

³¹ M.in.: Źródła. 2013, s. 61–62; Źródła. 2016, s. 78–80.

trzech użytkowanych jako składy lub o charakterze pomocniczym przeważały okna niewielkie (w komorze „okien dwie maleńkich w drewno”; w komorze „okienko w drewno oprawione nad drzwiami”; w komorze „okienko w niej w olów oprawne, małe”³²), często odpowiednio zabezpieczone („w sklepie okienko, w którym krata żelazna”; w spiżarni „okno jedno, prętów w nim żelaznych dwa, z zasuwką prostą”³³, niekiedy zaś na stałe zabite, a więc niespełniające swojej podstawowej roli oświetleniowej, jak m.in. w Baryczy (pow. opoczyński, 1763): w piekarni „okna [...] deszczkami zabite”; w spiżarni „okno [...] małe deszczką zabite”³⁴. W niektórych siedzibach w tego typu pomieszczeniach okna nie miały szyb a zamykano je okiennicami³⁵. Niekiedy źródła informowały o istnieniu wewnętrznych okien w kuchni, służących do wydawania potraw³⁶.

Powszechnie również notowano stan otworów okiennych w poszczególnych pomieszczeniach. Wielokrotnie wspomniano zarówno o dobrym — „okien pięć dobrych, w olów oprawnych” (Solec, pow. opoczyński, 1670), jak i znacznie częściej o złym ich stanie — „okna we wszystkim budynku potłuczone, nie restaury, ale nowiny potrzebujące” (Trzemoszna, pow. opoczyński, 1688), „okien 4 szklane w olów robione do górnych pokojów, bez zawias, częścią potłuczone, kwater do okien bez szkła 13” (Zgłobień Stary, pow. pilzneński, 1721)³⁷.

Analizowane dokumenty nie zawierają natomiast tylu zróżnicowanych informacji na temat drzwi, zarówno wejściowych, jak i wewnętrznych³⁸. W wielu przypadkach (co po części wynika też z lakoniczności opisów) w ogóle brak danych o drzwiach prowadzących do sieni wprost z podwórza lub z ganku³⁹. W większości siedzib wymieniono drzwi wejściowe, ale nie podawano szczegółów o ich konstrukcji, np.: „wchodząc do sieni drzwi na zawiasach żelaznych, [...] kołowrotkiem się zawierają” (Obłęgór Większy, pow. chełciński, 1722) lub „drzwi u sieni na biegunie i wici dębowej, z klamką drewnianą” (Skoszyn, pow. sandomierski, 1741)⁴⁰. Zapewne chodzi tu o drzwi prostej, „ciesielskiej roboty”. Choć niekiedy nawet takim zwykłym drzwiom poświęcano nieco więcej uwagi, jak np. w Nawodzicach (pow. sandomierski, 1690), gdzie stwierdzono „drzwi proste, drewnianymi gwoździemi zbite, na biegunach drewnianych, z wrzeczadzem i skoblem, zasuwą drewnianą”⁴¹, albo we wsi Jałowęsy (pow. sandomierski, 1735), gdzie drzwi do sieni: „z tarcic sosnowych z szpągami na zawiasach i hakach żelaznych, u tych drzwi klamka, zasuwą drewnianą”⁴². Nieczęsto natomiast wspomniano o drzwiach wykonanych „stolarską robotą”⁴³. Do wyjątków zaś należą relacje o solidnych skrzydłach wejściowych, np. zamocowanych w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721): „drzwi wielkie dębowe na 3 zawiasach żelaznych, z zamkiem stolarskim dobrym wewnętrznym, z antabami 2 i z klamką”, oraz w Otfinowie (pow. wiślicki, 1739): „drzwi wielkie stoczyste na zawiasach, hakach, z gałką, wrzeczadzem, haczykiem i z skoblami żelaznymi”. Sporadycznie także wzmiankowano, że były one malowane, jak np. w przejściu z ganku do sieni w drewnianych oficynach w Skórkowicach (pow. opoczyński, 1748)⁴⁴.

³² Źródła. 2013, s. 35, 80, 97.

³³ Tamże, s. 40, 106.

³⁴ Tamże, s. 183–184.

³⁵ M.in.: ANKr., ASangR., sygn. 375, nlb („okno w ścianie bez szyb, okiennica z deszczek zasuwana”).

³⁶ Źródła. 2013, s. 61, 115.

³⁷ Tamże, s. 71, 95; Źródła. 2016, s. 78.

³⁸ Por. Krótka nauka. 1957, s. 25; Łoziński W. 1958, s. 83.

³⁹ M.in. Źródła. 2013, s. 71; Źródła. 2016, s. 21.

⁴⁰ Źródła. 2013, s. 149; Inwentarz. 2001, s. 171–172; por. Źródła. 2016, s. 147 („Z tego ganku drzwi do sieni na zawiasach żelaznych”, Żuków, pow. radomski, 1742).

⁴¹ M.in. Źródła. 2013, s. 105.

⁴² ANKr., ASangR., sygn. 365, s. 2.

⁴³ M.in.: Źródła. 2013, s. 188; Źródła. 2016, s. 125.

⁴⁴ Źródła. 2016, s. 78, 132; Inwentarz. 2005a, s. 185.

Wnętrza siedzib, zwłaszcza szlachty mniej zamożnej, z reguły zaopatrzone były w drzwi proste drewniane, zbite z tarcic, czasami „stolarskiej roboty”⁴⁵. Rzadko zaś wspomniano o innych — dwuskrzydłowych⁴⁶, zasuwanych, „składanych” oraz „forsztowanych *alias* podwójnych”⁴⁷. Inwentaryzatorzy podawali czasem, z jakiego drewna zostały one wykonane; prócz dębiny w pojedynczych przypadkach zastosowano drzewo jodłowe i lipowe⁴⁸. Drzwi określane jako żelazne, bardziej trwałe, umieszczano jedynie w wejściach do skarbców, np. w murowanej kamienicy w Skórkowicach (pow. opoczyński, 1748) i we dworze we wsi Zgłobień Stary (pow. pilzneński, 1721). Posiadały one żelazne wrzeciędzie, skoble, zamki i kłódki⁴⁹.

Nieczęsto w analizowanych źródłach zamieszczano dokładniejszy opis drzwi wewnętrznych; z takim mamy do czynienia m.in. w przypadku drewnianego, lecz obszerzego dworu Sanguszków w Grocholicach (pow. sandomierski, 1720): „drzwi z tarcic całe oblistwowane, na 2 zawiasach wielkich i hakach żelaznych, z klamką, *ab extra* półklamczem, wrzeciędzem we 3 ogniwa i 2 skoblami żelaznymi, *ab intra* haczykiem i 2 skoblami żelaznymi”⁵⁰.

Przeważnie skrzydła drzwiowe mocowane były na metalowych zawiasach, z kolei w siedzibach drobniejszej i średniej szlachty na „drewnianych biegunach”⁵¹. Zaopatrzone były w rozmaite elementy służące do ich wzmocnienia i umożliwiające zamykanie, których budowę w tym miejscu pominię: skoble, wrzeciędzie, haki, klamki, gałki, antaby, zapadki, kołki, kołowrotki, zasuwki oraz zamki (w tym wymieniano: wewnętrzne, ślepe, „gdańskie”, „ingrychtowe o dwu folach”, z kluczami, itp.).

Do niezbędnych elementów wyposażenia siedzib szlacheckich należały urządzenia ogniowe w postaci pieców (grzewczych i piekarniczych) i kominków (oraz trzonów kuchennych)⁵².

Piece ogrzewały z reguły wszystkie wnętrza mieszkalne we dworze. Z opisów wynika, że niejednokrotnie jeden piec służył do podniesienia temperatury w dwóch takich pomieszczeniach, jak np. we dworze w Otfinowie (pow. wiślicki, 1739), w którym — jak zapisano — „piec obadwa pokoje grzeje, kafle białe lazurkowe, mało co całych”⁵³. Piece budowano przy użyciu kafli „polewanych” (czyli o powierzchni pokrytej szkliwem), niekiedy wznoszono je częściowo z gliny i częściowo z kafli⁵⁴. Zdecydowana większość kafli z pieców stojących w pomieszczeniach „pańskich” była koloru zielonego⁵⁵, a ponad dwukrotnie mniej było białych⁵⁶, przy czym nie zaobserwowałem tu wyraźnych związków z chronologią funkcjonowania siedzib. W większości przypadków barwa kafli użytych do zestawienia kilku grzejników w obrębie jednej siedziby była taka sama. Nie zawsze jednak tak było, m.in. w Trzebiatowie (pow. opoczyński, 1745) w jednej z izb stał piec z białych, w izdebce zaś z kafli zielonych, we dworze w Woli Żelechowskiej (pow. stężycki, 1729) w izbie głównej piec zielony, w drugiej izbie — zbud-

⁴⁵ Źródła. 2013, s. 71; ANKr., CCR, t. 126, s. 363–381; Źródła. 2016, s. 125–126.

⁴⁶ Źródła. 2013, s. 71, 183–184; Źródła. 2016, s. 78–80; Inwentarze. 1999, s. 154.

⁴⁷ Źródła. 2016, s. 29–30, 78–80, 182–183.

⁴⁸ Źródła. 2013, s. 131–135; Źródła. 2016, s. 21, 78–80; ANKr., AKP, sygn. 2340, k. 1 (drzwi lipowe do skarbcza w starym dworze w Łubnicach, pow. sandomierski, 1705); B. Oss., rkps 11613/III, s. 167.

⁴⁹ Inwentarz. 2005a, s. 185–186; Źródła. 2016, s. 78; por. Pielas J. 2018, s. 129–130.

⁵⁰ Źródła. 2016, s. 52.

⁵¹ M.in. Źródła. 2013, s. 40–43, 91.

⁵² Krótka nauka. 1957, s. 26–27. Na temat urządzeń ogniowych w dworach szlacheckich, zob. szeroko Rozbicka M. 1999, s. 159–175, 225–232.

⁵³ Źródła. 2016, s. 132.

⁵⁴ M.in.: Inwentarz. 1996, s. 181–196; Źródła. 2016, s. 21, 78–80, 148 (Żuków, pow. radomski, 1742: „piec w glinę murowany do połowy, dalej w kafle ku wierzchowi robiony”).

⁵⁵ M.in.: AGAD, ARzN, sygn. 836, s. 4; Źródła. 2013, s. 40–43; Źródła. 2016, s. 21; Inwentarze. 1999, s. 155; Inwentarz. 2001, s. 172. Na temat kafli piecowych, zob. m.in. Dąbrowska M. 1987.

⁵⁶ M.in.: Inwentarze. 1999, s. 155; Źródła. 2013, s. 35; Źródła. 2016, s. 116, 132 (Otfinów, pow. wiślicki, 1739: „kafle białe lazurowane”).

wany z kafli białych⁵⁷. Kilkakrotnie odnotowano użycie kafli o odmiennej kolorystyce: żółto-zielonej w izbie stołowej w Szczekarzowicach (pow. opoczyński, 1666) i brunatnej z białymi kwiatami w takiejż izbie w Nawodzicach (pow. sandomierski, 1690). Natomiast w gabinecie narożnym pałacu w Żelechowie (pow. stężycki, 1729) znajdował się „piecyk z kafłów gdańskich z modra biało polewanych”⁵⁸. Piec wzniesiony z kafli gdańskich, z ozdobnymi koronami i gałkami, opisano we dworze w Strzyżowie (pow. pilzneński, 1747)⁵⁹. Inwentarz wspomnianego wyżej pałacu w Żelechowie jest jedynym, w którym wspomniano o innym niż gdańskie pochodzeniu kafli (z Kocka, miasteczka w województwie lubelskim), a także — zapewne z uwagi na ich oryginalność — o ornamentach heraldycznych zdobiących lico użytych kafli, w postaci herbów Stanisława Mateusza Rzewuskiego, hetmana wielkiego koronnego (1726–1728)⁶⁰.

Poza standardowymi opisami pieców (takimi jak „piec biały dobry”⁶¹), w niektórych inwentarzach zamieszczono również nieco więcej wiadomości, pozwalających na wnioskowanie o ich konstrukcji lub aktualnym stanie zachowania („piec zielony kafłowy na prętach żelaznych”, „piec stary niedobry, brunatny z białymi kwiatami, miejscami gliną polepiony”, „piec kafłowy zielony zły, polepiony”, „piec zrujnowany, bo tylko znak jest, gdzie przedtym był”) oraz — niekiedy — o kształcie („piec okrągły zielony, zły”)⁶².

W piekarniach, izbach czeladnych i kuchniach ulokowanych wewnątrz siedzib szlacheckich znajdowały się piece przeznaczone do rozmaitych wypieków. Niejednokrotnie w izbach piekarnianych mieściły się dwa takie urządzenia, jak np. w Ciepeliowie (pow. radomski, 1619), gdzie stwierdzono „dwa pieca piekarniane z cegły murowane, na których jest piec zielony [z] polewanych kafłów”, oraz w Stawowicach (pow. opoczyński, 1670), gdzie zanotowano „dwa pieca — czarny i biały”⁶³. Jak się wydaje, piece „białe” służyły raczej do ogrzewania pomieszczenia. Poświadcza to chociażby wzmianka na temat piekarni dworku we wsi Nowe (pow. sandomierski, 1678), w której istniał „piec kafłowy stary, drugi piekarski”. W takiej izbie w Bodzechowie (pow. sandomierski, 1622) znajdował się „piec czarny, przy niem kominek gliniany do świecenia”⁶⁴, a w Skoszynie (pow. sandomierski, 1741) funkcjonował „piec piekarniany cegłą wymurowany. Przy tym piecu kominek w lepiankę do sieni wywiedziony”⁶⁵. We dworze w Woli Żelechowskiej (pow. stężycki, 1729), w kuchence usytuowanej w sieni i wymurowanej z cegieł, umieszczono zarówno „piec czarny do pieczenia chleba”, jak i „komin z gliny lepiący, na dwór wywiedziony”. Stąd był także dostęp do urządzeń ogrzewających dom — „czeluści 2 do pieców izdebnych”⁶⁶.

Blisko pieców służących jako grzejniki w pomieszczeniach mieszkalnych budowano kominiki, równie istotne źródła ciepła i światła. W zależności od zamożności użytkowników lub konstrukcji siedziby były one zrobione z gliny⁶⁷, z gliny na ceglanej podmurówce⁶⁸ lub w całości

⁵⁷ Źródła. 2013, s. 157; Źródła. 2016, s. 125.

⁵⁸ Inwentarze. 2003, s. 137–138; Źródła. 2013, s. 106; Źródła. 2016, s. 101.

⁵⁹ B. Oss., rkps 11613/III, s. 167 („piec kafłowy na fundamentcie murowany [z] gdańskich białych kafli, o trzech skrzyniach, z koronami dwiema i czterema gałkami”).

⁶⁰ Źródła. 2016, s. 99–102. O ornamentyce kafli w dworkach szlacheckich, zob. m.in.: Łoziński W. 1958, s. 83–84.

⁶¹ Inwentarze. 2003, s. 138; Źródła. 2013, s. 71.

⁶² Inwentarz. 2001, s. 172; Źródła. 2013, s. 57, 105–107.

⁶³ Inwentarz. 1996, s. 181–196; Źródła. 2013, s. 62. Piec czarny to zapewne urządzenie z otwartym paleniskiem, z którego dym rozchodził się po całym pomieszczeniu; natomiast piec biały — z paleniskiem obudowanym.

⁶⁴ Był to prawdopodobnie kominek lepiący z gliny, będący głównym źródłem światła we wnętrzu.

⁶⁵ Źródła. 2013, s. 16, 89; Inwentarz. 2001, s. 172.

⁶⁶ Źródła. 2016, s. 125.

⁶⁷ Np. Barycz (pow. opoczyński, 1763) — „komin prosty z gliny duży”, Źródła. 2013, s. 184.

⁶⁸ Np. Ujście (pow. sandomierski, 1663) — „komin do siennego wychodzi, który w sieni lepiący [...] od dołu cegłą”, tamże, s. 29.

murowane⁶⁹. Wśród wzmianek na temat tych urządzeń cenne są te, które zawierają informacje o ich kształcie i sposobie budowy. I tak np. w izbie stołowej w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) obok pieca funkcjonował „komin kapiasty murowany”, w alkierzyku dworu w Nawodziecach (pow. sandomierski, 1690) „kominiek szafiasty murowany”⁷⁰. Spisujący inwentarze rejestrowali ponadto istnienie żelaznych blach w kominkach⁷¹. Kominy stojące w sieniach najczęściej miały prostszą konstrukcję — były gliniane, posadowione „na sztuczka” lub „na sochach”⁷².

W związku z tym, że część analizowanych siedzib to budynki piętrowe lub z poddaszem, w którym lokowano najczęściej pomieszczenia gospodarcze⁷³, istotną rolę pełniły wewnętrzne schody⁷⁴. Na kilkanaście przypadków, gdy wspomniano o schodach wewnętrznych, wszystkie umieszczone były w sieni⁷⁵. Wykonane były z drewna, zabezpieczone poręczami z balasów, dylów lub tarcic⁷⁶. Nieco więcej uwagi — na tle pozostałych zapisów — poświęcił tym elementom autor inwentarza dworku we wsi Zgłobień Stary (pow. pilzneński, 1721), który zanotował, że były tam „wschody wielkie drzewiane, stolarską robotą robione, z balasami po stronach toczonymi, ale po jednej stronie wybrane balasy są”⁷⁷. We dworze w Strzyżowie (pow. pilzneński, 1747), jak podano w dokumencie, drewniane schody liczyły dziewięć stopni⁷⁸. Czasem schody na górę zastępowała drabina ustawiona w sieni, m.in. w Ciechominie (pow. stężycki, 1729) i w Żukowie (pow. radomski, 1742)⁷⁹.

Sporządzający inwentarze zwracali też uwagę na stan podłóg zwanych pawimentami oraz sufitów — pułapów, pował, zaznaczając przy tym materiał, z którego były one zrobione⁸⁰. W pomieszczeniach mieszkalnych, przede wszystkim zaś w izbach stołowych (wielkich), przeważały podłogi drewniane, w tym z tarcic⁸¹ lub dylów⁸². We wnętrzu o takiej funkcji we dworze grocholicim (pow. sandomierski, 1720), gdzie pawiment zrobiony był z drewna, miejsce wokół pieca i komina wyłożono — zapewne ze względów bezpieczeństwa — kamiennymi płytami. W wielu analizowanych siedzibach szlacheckich izby miały posadzkę z płyt kamiennych⁸³ lub ceglana⁸⁴. Kamień stosowano w tym celu również w mniej reprezentacyjnych wnętrzach, np. w izdebce dworku trzebiatowskiego (pow. opoczyński, 1745), na ganku w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) oraz w skarbcu murowanej części siedziby w Skórkowicach (pow. opoczyński, 1748), w którym druga połowa podłogi wykonana została z dylów, tj. z drewnianych,

⁶⁹ M.in. ANKr., ASangR., sygn. 365, s. 3 („kominiek z cegieł mularską robotą”); Inwentarz. 2001, s. 172; Źródła. 2013, s. 47–48, 183–184; Inwentarze. 2003, s. 138; Źródła. 2016, s. 21.

⁷⁰ AGAD, ARzN., sygn. 836, s. 4; Źródła. 2016, s. 78–80; Źródła. 2013, s. 106. Kominiek kapiasty to taki, który stawiano w narożniku pomieszczenia, natomiast szafiasty usytuowany był w połowie długości ściany, Dąbrowska M. 1992, s. 178.

⁷¹ M.in. Źródła. 2013, s. 67–68, 71, 105–107, 157.

⁷² Zob. m.in. tamże, s. 42.

⁷³ Por. m.in. Wyczański A. 1979, s. 347–355.

⁷⁴ Zob. Krótka nauka. 1957, s. 25–26.

⁷⁵ M.in.: AGAD, ARzN., sygn. 836, s. 4; Źródła. 2013, s. 40–43, 188; Źródła. 2016, s. 29; Pielas J. 2008, s. 72 (pow. opoczyński, Stużno, 1649).

⁷⁶ M.in.: Inwentarz. 1996, s. 181–196; Źródła. 2013, s. 2–3; Źródła. 2016, s. 52: „Na górę wschody drewniane, dylami ciosanymi dychtownie obite [...]”.

⁷⁷ Źródła. 2016, s. 79.

⁷⁸ B. Oss., rkps 11613/III, s. 167.

⁷⁹ Źródła. 2016, s. 116, 148.

⁸⁰ Por. Łoziński W. 1958, s. 83.

⁸¹ M.in. Źródła. 2013, s. 40–43, 61–62, 105–107; Źródła. 2016, s. 29–30; Inwentarze. 1999, s. 155.

⁸² Inwentarz. 2005a, s. 185; Źródła. 2013, s. 183–184; Źródła. 2016, s. 116, 125–126.

⁸³ M.in.: Źródła. 2013, s. 149–150; Inwentarz. 2005, s. 185; Źródła. 2016, nr 148 („W pokoju zaś posadzka kamienna [...]”), 154.

⁸⁴ Źródła. 2013, s. 2–3; Inwentarz. 1996, s. 188 („pawiment w niej jest cegłą położony”).

grubych desek⁸⁵. W części lokalności, przede wszystkim o charakterze magazynowym, nie układano niekiedy żadnych podłóg⁸⁶; powierzchnię stanowiło tu klepisko.

Sufity w izbach zrobione były z różnie obrabianego drewna⁸⁷. Wyjątkowo wspomniano o detalu konstrukcyjnym — o istnieniu środkowej belki, zwanej sistrzanem, na której spoczywały belki poprzeczne. I tak, w Ciepelowie (pow. radomski, 1619) był „połap cały we wszystkim o pięciu belkach i [z] sestraniem” oraz „wirzech dobry o siedmiu belkach z sestraniem”⁸⁸. W izbie stołowej dworku w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) pułap wspierał się na dwóch filarach⁸⁹. Niestety w opisach wystroju izb brak znanych skądinąd wzmianek o napisach wrytych na sistrzanach, w swej treści zawierających zazwyczaj wezwanie do Boga o opiekę nad daną siedzibą⁹⁰.

Stanowiące przedmiot analizy inwentarze tylko w kilku szlacheckich siedzibach z terenu Sandomierszczyzny wymieniają detale świadczące o dekorowaniu ścian we wnętrzach mieszkalnych. W drewnianych oficynach przy siedzibie w Skórkowicach (pow. opoczyński, 1748) malowany był pułap i ściany w izbie stołowej, pokoju pańskim i pokoiku oraz na ganku⁹¹. We dworku we wsi Wola Przeclawowa (pow. opoczyński, 1661) wskazano „izbę stołową malowaną”⁹². Opisujący dwór w Grocholicach (pow. sandomierski, 1622) zazaczył: „Malarska robota owego domu, malowanie wokoło okien, także i nade drzwiami siennemi”, w innym zaś miejscu sprecyzował, iż „w tej sieni nade drzwiami obojgiemi herby malowane”⁹³. W pokoju w dworku w Szczucinie (pow. wiślicki, 1699) inwentaryzator zanotował powalę pobitą „płótnem malowanym, ale już złym”⁹⁴. Prawdopodobnie ściany izb mieszkalnych były też bielone wapnem, chociaż nie ma na ten temat wiadomości w uwzględnionych przekazach. Praktyka ta była zapewne na tyle powszechna, że nie zapisywano tego w inwentarzach⁹⁵. W żadnym z dokumentów nie zamieszczono natomiast informacji o nierzadkich w dworach szlacheckich tamtego okresu papierowych obiciach ścian, tzw. kołtrynach⁹⁶. Mogły one być mocowane do listew, które jednak wzmiankowano na ścianach izb stołowych w Sandomierskiem, np. w dworku w Stawowicach (pow. opoczyński, 1670), gdzie „listwy dokoła ściany piękne”⁹⁷.

Inaczej dekorowano rezydencje magnackie, np. nieistniejący od XIX w. pałac Ossolińskich w ich rodzimym Ossolinie (pow. sandomierski, 1711). Inwentarze tej siedziby rejestrują, że w budynku tym istniały stropy ramowe oraz obrazy wzorowane na cyklu sześciu akwafort Stefana della Belli, przedstawiające wjazd do Rzymu kanclerza Jerzego Ossolińskiego w 1633 r.⁹⁸

Obrazy były istotną ozdobą ścian omawianych dworków. Inwentarze dóbr ziemskich z terenu Sandomierszczyzny wymieniają je rzadko, obrazy traktowano bowiem z reguły jako mobilia, których nie pozostawiano kolejnemu użytkownikowi dworu. Najczęściej były to ob-

⁸⁵ Źródła. 2013, s. 157; Źródła. 2016, s. 78; Inwentarz. 2005a, s. 185; por. także: B. Oss., rkps 11613/III, s. 167 („posadzka z kamienia” w sieni i spiżarce dworu w Strzyżowie, pow. pilzneński, 1747).

⁸⁶ M.in.: ANKr., ASangR., sygn. 375, nlb; Źródła. 2013, s. 79–80.

⁸⁷ M.in.: Źródła. 2013, s. 183–184; Inwentarz. 2001, s. 172; Źródła. 2016, nr 52 („powoła nowa z drzewa ciosanego”), 78 („pułap jugowany”), 90.

⁸⁸ Inwentarz. 1996, s. 189. Por. Źródła. 2013, s. 50 (Sady, pow. radomski, 1667).

⁸⁹ Źródła. 2016, s. 78.

⁹⁰ Łoziński W. 1958, s. 82; Bystron J.S. 1976, s. 404.

⁹¹ Inwentarz. 2005a, s. 185.

⁹² Źródła. 2016, s. 13.

⁹³ Źródła. 2013, s. 2–3.

⁹⁴ ANKr., CCR, t. 126, s. 363–381.

⁹⁵ Historia 1978b, s. 210; Łoziński W. 1958, s. 93–96.

⁹⁶ Łoziński W. 1958, s. 84–85.

⁹⁷ Źródła. 2013, s. 61–62, 65; por. tamże, s. 42.

⁹⁸ Tamże, s. 131–135; por. Bania Z. 2000.

razy religijne. W dworku szczucińskim (pow. wiślicki, 1699) znajdowały się dwa obrazy — Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Barbary, w Stawowicach (pow. opoczyński, 1676) „obraz wielki NMP Częstochowskiej na płótnie”, zaś w Nowej Wsi (pow. sandomierski, 1690) „obraz NMP nade drzwiami w ramach”⁹⁹. Z pewnością z malowidłami o świeckim charakterze, najpewniej portretami antenatów z rodu Duninów, właścicieli siedziby, mamy do czynienia we dworze we wsi Żuków (pow. radomski, 1742), gdzie w pokoju głównym wisiało „portretów *alias* obrazów do ściany przybitych 10”¹⁰⁰.

Jeśli chodzi o oświetlenie izb mieszkalnych, to poza wzmiankowanymi niejednokrotnie kominkami, pełniącymi funkcje grzewcze i zapewniającymi doświetlenie pomieszczeń¹⁰¹, jedynie w dworku w Solcu (pow. opoczyński, 1670) izba stołowa wyposażona była w oryginalny „lichtarz u stargarza z rogami jeleniemi na łańcuchu żelaznym”¹⁰².

W omawianych siedzibach szlacheckich poza typowymi wnętrzami o przeznaczeniu mieszkalnym i gospodarczym z rzadka rejestrowano istnienie też innych, o specyficznej funkcji. Pomieszczeniem tym poświęcono już odrębne opracowanie¹⁰³, dlatego w tym miejscu ograniczę się do syntetycznego przytoczenia najważniejszych ustaleń. Były to apteczki, o których informacji jest niewiele; zazwyczaj stwierdzano jedynie fakt ich istnienia i usytuowania w siedzibie¹⁰⁴. Kilkakrotnie wymieniono, że zajmowane przez nie pomieszczenia miały okienka¹⁰⁵, a sporadycznie informowano o ich ruchomym wyposażeniu. W sporych rozmiarów dworze we wsi Żuków (pow. radomski) w apteczce znajdowała się stara szafa (w 1742), później (w 1754) również półki¹⁰⁶, natomiast w murowanej kamienicy w Skórkowicach (pow. opoczyński, 1748) szafy „na ustawienie szkła”¹⁰⁷. W żadnym z powyższych inwentarzy nie wspomniano o jakichkolwiek lekach zgromadzonych w apteczkach lub wprost o naczyniach służących ich przechowywaniu¹⁰⁸.

W kilku przypadkach odnotowano w obrębie siedziby istnienie skarbcza do składowania cenniejszych sprzętów i przedmiotów. Pomieszczenie to było zazwyczaj murowane i dobrze zabezpieczone dzięki żelaznym elementom zamocowanym w oknach oraz solidnym — żelaznym lub dębowym drzwiom¹⁰⁹. W części skarbców stały szafki i szafy¹¹⁰, natomiast z najobszerniejszego opisu skarbcza w siedzibie w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) wynika, że prócz rzeczy zużytych, w tym starych lub zepsutych krzesel, bądź dodatkowych — obrazów, parawan, umieszczono tam także wielkie skrzynie i szafę¹¹¹.

W siedmiu przypadkach inwentaryzatorzy wzmiankowali lub krótko opisali funkcjonującą w siedzibie kaplicę¹¹². O jednej z nich — we dworze w Wiewiórcie (pow. pilzneński, brak daty,

⁹⁹ ANKr., CCR, t. 126, s. 363–381; Źródła. 2013, s. 67, 106. Obraz nad drzwiami (nie wiadomo jednak o jakiej tematyce) stwierdzono również w jednym z „pokojów pańskich” siedziby w Otfinowie (pow. wiślicki, 1739), Źródła. 2016, s. 132.

¹⁰⁰ Źródła. 2016, s. 148.

¹⁰¹ M.in.: Źródła. 2013, s. 2–3; por. Historia. 1978a, s. 263–262; Łoziński W. 1958, s. 82.

¹⁰² Źródła. 2013, nr 71.

¹⁰³ Pielas J. 2018.

¹⁰⁴ Zob. m.in.: Źródła. 2013, s. 48, 134; ANKr., APK., sygn. 2340, k. 2; Inwentarze. 1999.

¹⁰⁵ M.in.: Źródła. 2016, s. 25–26; ANKr., APK., sygn. 2340, k. 2.

¹⁰⁶ Źródła. 2016, s. 148, 153–154.

¹⁰⁷ Inwentarz. 2005a, s. 186.

¹⁰⁸ Por. Pielas J. 2018, s. 128–129.

¹⁰⁹ Inwentarz. 2005a, s. 185; Źródła. 2016, s. 78; Źródła. 2013, s. 131. Wyjątek stanowią drzwi do skarbcza w starym dworze w Lubnicach (pow. sandomierski, 1705), do którego prowadziły drzwi lipowe, najpewniej bez dodatkowego wzmocnienia, danych takich brak w dokumencie, ANKr., APK., sygn. 2340, k. 1.

¹¹⁰ Inwentarz. 2005a, s. 185 („szafek w murze 3”); ANKr., APK., sygn. 2340, k. 1 („szafa stolarskiej roboty wielka”).

¹¹¹ Źródła. 2016, s. 78; por. szerzej Pielas J. 2018, s. 129–131.

¹¹² ANKr., APK., sygn. 2340, k. 1v; AGAD, AZ, sygn. 2833, s. 129; Źródła. 2013, s. 47, 106, 134; Źródła. 2016, s. 166; Inwentarze. 2003, s. 138.

pierwsza połowa XVII w.) wiadomo, że pomalowana była na szary kolor¹¹³. O elementach ich ruchomego wyposażenia wiadomości jest mało. I tak, w kaplicy dworku nawodzickiego (pow. sandomierski, 1690) znajdował się stolik do odprawiania nabożeństwa, dwa stołki, trzy obrazy, w tym Męki Pańskiej, drewniana pasyjka oraz cztery szklane ampułki¹¹⁴. W kaplicy w pałacu ossolińskim (pow. sandomierski, 1711) — jak wyraźnie zaznaczono — nie było ołtarza, a znajdował się tam jedynie mały, prosty krucyfiks¹¹⁵. Najdokładniejszy opis takiego wnętrza dotyczy Nieświna (pow. opoczyński, 1742), ponieważ jednak była to kaplica wolno stojąca, inwentarz ten został pominięty w niniejszym opracowaniu¹¹⁶.

Tylko w jednym przypadku — dworku magnackiego w mieście Opatowie (pow. sandomierski, 1618) odnotowano łażnię. Znajdował się w niej m.in. piec z miedzianym kotłem, trzy wanny, cztery cebrzyki, jeden ceber i mały szaflik¹¹⁷.

Znacznie częściej natomiast w uwzględnionych inwentarzach wspomniano o miejscach (komórkach) sekretnych, zwanych także prywetami (prewetami), czyli o wychodkach, usytuowanych z oczywistych względów w pewnym oddaleniu od głównych izb mieszkalnych. Spisujący ograniczali się do określenia stanu prowadzących do nich drzwi¹¹⁸.

Pod względem mebli, najwięcej było ich w głównej izbie we dworze, zwanej najczęściej stołową, świetlicą lub pokojem wielkim, znajdującej się z reguły we frontowym trakcie budynku¹¹⁹. Na przykład w takiej sali we dworze w Sroczkowie (pow. wiślicki, 1700) znajdowało się: „stołów dwa, jeden sosnowy biały, a drugi lipowy wielki [...], szafa zielono malowana z zamkami z haczykami i ze wszytkiem [...] porządna, [...] ławy za stołem stolarską robotą robione”, zaś w Solcu (pow. opoczyński, 1670): „służba stolarski roboty, przy służbie schowania pięcioro. Koło służby krata drzewiana [...]. Stołów para, jeden wymykany, drugi prosty dobry, ławy stolarski roboty po dwie stronie, zydel z poręczem przekładany, zydlaków para”. W pokoju wielkim w starym dworze w Żukowie (pow. radomski, 1754) stały: „[...] kredens staroświecki na słupkach, z kratą u góry, z praską na dole, drzwiczki dwoiste na zawiaskach, ławy 2 przy ścianach, [...] stół duży okrągły”, z kolei w izbie w skromnym dworku we wsi Nietulisko (pow. sandomierski, 1707): „ławy przy ścianie dwie, szafa w kilka przegród [...], przy piecu ławek dwie, stół dębowy z podnóżem sosnowym, drugi stół prosty przy ścianie z fors[z]tu”¹²⁰.

Jak świadczą analizowane zapisy, w tym powyższe cytaty, w tych reprezentacyjnych wnętrzach w szlacheckich siedzibach dominowały następujące meble — „statki drewniane” („statki domowe”)¹²¹: szafy, kredensy (określane też mianem służby), stoły, ławy, krzesła i zydle¹²². Relacje te wskazują, że w większości były to sprzęty proste, wykonane zapewne przez miejscowych rzemieślników.

Wzmianki na temat szaf i kredensów z reguły są dość lakoniczne, np.: „szafa wielka stara”, „służba zielona”, „kredens zamykany, drzwiczki na zawiasach z skobelkami i haczykiem zela-

¹¹³ AGAD, AZ, sygn. 2833, s. 129.

¹¹⁴ Źródła. 2013, s. 106.

¹¹⁵ Tamże, s. 134.

¹¹⁶ Źródła. 2016, s. 166. Por. Pielas J. 2018, s. 132.

¹¹⁷ Inwentarz. 2005b, s. 158. Por. ostatnio Bis W. 2007, *passim*.

¹¹⁸ M.in. ANKr., CCR, t. 126, s. 363–381; Źródła. 2013, s. 61, 19; Źródła. 2016, s. 78–80; Inwentarz. 1996, s. 189. Por. Krótka nauka. 1957, s. 27.

¹¹⁹ O roli izby stołowej we dworach szlacheckich m. in. Krótka nauka. 1957, s. 13; Łoziński W. 1958, s. 69.

¹²⁰ Źródła. 2013, s. 71, 121; Źródła. 2016, s. 154; ANKr., ASangR., sygn. 375, nlb.

¹²¹ Określenie stosowane np. przez J. Dumanowskiego (2006, s. 46–48).

¹²² Na temat mebli w okresie nowożytnym zob. m.in.: Gostwicka J. 1965; Pośpiech A. 1992, s. 77–121; Główna D. 2001, s. 95–114; Betlejewska Cz. 2001; w pracach tych omówienie poszczególnych rodzajów sprzętów oraz literatura przedmiotu.

znemi¹²³. W kilku wszakże przypadkach ich opisy pod względem szczegółowości można porównywać do informacji zawartych w pośmiertnych inwentarzach ruchomości. I tak np. w izbie stołowej dworu stawowickiego (pow. opoczyński, 1670) znajdowała się „s[z]afa wielka malowana, do której jest dwoje drzwiczek na zawieszach żelaznych, zamku u jednej nie masz a drugi jest. W teże szafie służba albo kredens, wyżej jest c[z]woro schowania na szkło, do którego jest dwoje drzwiczek kracianych na zawieskach żelaznych; cztery ich z jednym zamec[z]kiem”. W Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) umieszczona była „szafa z kratą malowana dobra, mająca w sobie szuflad cztery, jedna wielka a trzy małych z zamkami i antabami, drzwi na zawiasach bez zamku w tej szafie”; w „pałacu” drewnianym we wsi Ryków (pow. radomski) w 1707 r. stał „kredens nowy, w którym na spodzie szafek 2, do których drzwiczki na zawiaskach żelaznych, trzecia kratka we środku także na zawiaskach żelaznych, zameczków nie masz, za tą kratką szuflad 2 z antabami żelaznymi, drugich 2 nie masz, na wierzchu zaś są kraty 2 na zawiasach żelaznych, z hamulczykiem i zamkiem do zamknięcia”, zaś w 1742 r. „szafa *alias* kredens, stolarska robotą w kratkę robiony, który i u góry i u dołu ma zamknięcie dwoiste¹²⁴. Niejednokrotnie wzmiankowano szafy — albo „malowane”, zwykle w kolorze zielonym¹²⁵, albo „zameczyste” i „wielkie¹²⁶. W poddanych analizie źródłach nie stwierdzono natomiast, znanych skądinąd, szaf z ornamentami intarsjowanymi lub inkrustowanymi, a także słynnych szaf i generalnie mebli gdańskich. Tylko w jednym inwentarzu, przy opisie izby wielkiej we dworze we wsi Wola Gierszowska (pow. sandomierski, 1664) wymienione zostały naczynia przechowywane wewnątrz jednej z dwóch szaf; było to siedem półmisek, misa, miednica i cztery talerze cynowe¹²⁷.

Stoły i stoliki w izbach stołowych i innych pomieszczeniach mieszkalnych były — jak można sądzić — najczęściej niewyszukane, wykonane z drewna dębowego, sosnowego bądź lipowego¹²⁸. W źródłach odnotowano takie sprzęty w różnych kształtach, wielkości i konstrukcji, np. kwadratowe, okrągłe, rozkładane¹²⁹. W alkierzyku dworku w Obłęgorze Większym (pow. chęciński, 1722) znajdował się „stolik dębowy, w którym marmur czarny śródkiem¹³⁰, w poikoiku narożnym w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721) „stolik kwadratowy sosnowy z nogami, z szufladą¹³¹, w jednym zaś z pokoi we dworze we wsi Ryków (pow. radomski, 1707) „stółow 4 — 2 okrągłe małe, trzeci szafiasty składany wielki, czwarty prosty długi¹³².

Meble do siedzenia zwykle nie opisywano dokładnie. Rzadko podawano określenia dotyczące surowca, z jakiego zostały zrobione, sposobu ich budowy, rozmiarów oraz stanu zachowania, np.: „ława stolarska”, „ławki z deszczek proste”, „ławy 2 wielkie pod oknami przez całą izbę”, „ław dwie z delów ciosanych, sosnowe, dobre¹³³ lub „zydel z poręczem przekładany¹³⁴.

Ten podstawowy zestaw sprzętów domowych uzupełniały wymieniane incydentalnie skrzynie i skrzynki¹³⁵ oraz łóżka. Te ostatnie zarejestrowano trzykrotnie: w izbie stołowej dworku w Stawowicach (pow. opoczyński, 1676), w alkierzu dworku w Stobierni (pow. pilzneński,

¹²³ Źródła. 2013, s. 157, 183–184; Źródła. 2016, s. 78–80.

¹²⁴ Źródła. 2013, s. 61; Źródła. 2016, s. 29–30, 148.

¹²⁵ M.in. Źródła. 2013, s. 40–43, 47–48, 50, 121.

¹²⁶ M.in. Źródła. 2016, s. 17, 132.

¹²⁷ Tamże, s. 17.

¹²⁸ Źródła. 2013, s. 95, 121; Źródła. 2016, s. 78–80.

¹²⁹ M.in. Źródła. 2016, nr 18, 19a; Inwentarze. 2003, s. 137–138; Inwentarze. 1999.

¹³⁰ Źródła. 2013, s. 150.

¹³¹ Źródła. 2016, s. 79.

¹³² Źródła. 2013, s. 71; Źródła. 2016, s. 30.

¹³³ M.in. AGAD, ARzN, sygn. 836, s. 4; tamże, ASangR., sygn. 365, s. 2; Źródła. 2013, s. 40–43, 71, 105–107; Źródła. 2016, s. 30.

¹³⁴ Źródła. 2013, s. 71.

¹³⁵ Inwentarz. 1996, s. 190; Źródła. 2016, s. 17.

1723) oraz w Woli Gieraszkowskiej (pow. sandomierski, 1664), gdzie w odrębnym budynku w podwórzu, w komnacie przyległej do izby znajdowało się „łóżko tokarskiej roboty jedno”¹³⁶. We dworze w Zgłobieniu Starym (pow. pilzneński, 1721), w izbie pełniącej funkcję schowka, opisano zgromadzone tam rzeczy, z pewnością niektóre już nieużywane, w tym: „krzesła obite z poręczami 2, a bez poręczy 3, [...], skrzynie wielkie z zamkami żelaznymi 2, trzecia bez zamku, wysoka szafa bez zamku”¹³⁷.

Na wyposażenie dworców szlacheckich składały się także rozmaite przedmioty niezbędne dla należytego funkcjonowania gospodarstwa, przechowywane w pomieszczeniach pomocniczych. Wśród nich wiele było rozmaitych pojemników, m.in. becзки, safarnie, fasy, toki, przykadki, niecki, cebry lub notowane jednostkowo wieszadło na chleb¹³⁸ oraz „pniak do rąbania mięsa”¹³⁹.

Na podstawie badanych inwentarzy dóbr ziemskich można zrekonstruować tylko częściowo nieruchome i ruchome elementy wnętrza w szlacheckim domostwie, akta te spisywano bowiem najczęściej w momencie zmiany własności dóbr — dziedzicznej i użytkowej¹⁴⁰. Z chwilą opuszczenia dworu, właściciel lub dotychczasowy posesor najcenniejsze *mobilieria*, w tym: wartościowe meble, obicia, ozdobną broń i części wojskowego rynsztunku¹⁴¹, obrazy, kilimy, kobierce, nie mówiąc o szatach, zastawie stołowej czy klejnotach, przechowywanych w rozmaitych skrzyniach i szkatułach, zabierał ze sobą do kolejnej siedziby. Stąd o tych kosztownych detalach wystroju dworców dowiadujemy się z innych źródeł — testamentów i różnych spisów należących do szlachty ruchomości, w tym z inwentarzy pośmiertnych.

W procesie spadkobrania szlacheckiego testamenty spełniały, jak wiadomo, istotną rolę, przede wszystkim w odniesieniu do *mobilierów*, podstawowe bowiem dla majątku spadkobierców dobra nieruchome dzielone były poprzez akty *divisionis bonorum terrestrium*¹⁴². W testamentach szlachta dysponowała przede wszystkim gotówką oraz właśnie ruchomościami, przekazywanymi wybranym przez siebie sukcesorom. W związku z tym akty ostatniej woli zawierają z reguły szereg informacji na temat przedmiotów, będących na wyposażeniu siedziby testatora¹⁴³. Dokonanie jednak pod tym kątem szerszej analizy szlacheckich testamentów z terenu województwa sandomierskiego wydaje się obecnie przedwczesne, dotychczas bowiem dysponujemy edycją jedynie kilkudziesięciu aktów ostatniej woli szlachty z tego terenu¹⁴⁴, a kontynuowana kwerenda dostarcza kolejnych tego typu archiwaliów. W związku z tym posłużę się tylko kilkoma ciekawszymi przykładami.

Mikołaj Spytek Ligeża, kasztelan sandomierski, przekazał swoim spadkobiercom w testamencie z 4 sierpnia 1637 r. m.in.: „przedniejszą moskowską czarę z rubinami, diamentami, szmaragdami, z szafirami, szczerozłotą, z perłami”, skrzynie, w tym włoską oraz „białą srebrną, pospolitą, podróżną” i „blachową [...] z przywilejami i kwitami”, ponadto „rzędy, rynsztunki wszelakie wojenne, lamparty, zbroje”, a także obicia i opony do przyozdobienia ścian¹⁴⁵. Zofia z Noskowskich Gniewoszowa, starościna radomska, prócz przejętego po mężu rynsztunku wojskowego, rozdysonowała w akcie ostatniej woli z 12 czerwca 1680 r. m.in. obicie ada-

¹³⁶ Źródła. 2016, s. 17.

¹³⁷ Tamże, s. 78. Wymieniono tam również „obrazów wielkich z ramami 3 różnych świętych [...], parawan dobry w trzy sztuki kładziony, malowany, na zawiaskach żelaznych”.

¹³⁸ Źródła. 2013, s. 107.

¹³⁹ Inwentarz. 1996, s. 189.

¹⁴⁰ Zob. m.in. Leskiewicz J. 1953, s. 363–378 oraz wstępy do: Inwentarze. 1956; Inwentarze. 1955–1959.

¹⁴¹ W analizowanych inwentarzach dóbr ziemskich tylko raz wymieniono broń — „samopał na ścianie”, w dworze w Woli Gieraszkowskiej (pow. sandomierski, 1664), Źródła. 2016, s. 17.

¹⁴² Zob. Pielas J. 2013, passim.

¹⁴³ O zagadnieniu tym w odniesieniu do szlachty sandomierskiej zob. Katra S., Suchojad H. 2000, s. 449–457.

¹⁴⁴ Cui contingit. 2005.

¹⁴⁵ Tamże, s. 91–102.

maszkowe i kobierzec dywański¹⁴⁶. Imponujący zbiór broni i sprzętu wojskowego, z których z pewnością znaczna część stanowiła ozdobę pomieszczeń mieszkalnych, posiadał zmarły na przełomie 1681 i 1682 r. Paweł Ligęza. Znajdujemy tam m.in.: „rządzik biały płaski w tabliczki, rządzik złocisty w pukle wielkie z koralami, kusz wilki srebrny, szabel trzy w srebro oprawnych, buzdygan szczyrosrebrny [...], sajdak, misiurkę, łubie i strzały, kulbakę w srebro oprawną, z płatem, z wołokiem żółtym, cztery węzły na skórce srebrne mającym, kotły żołnierskie, namiot chocimski, siedzenie tureckie haftowane czerwone, drugie fiołkowe haftowane, rząd złocisty usarski w kratkę robiony, rząd złocisty z turkusami i z diamentami czeskimi i z różnymi innymi kamieniami, kulbakę wołoską z ciemnozieloną poduszką, drugą kulbakę także pod Bunderowem u ordy wziętą, z sztuczkami szczyrosrebrnymi złocistymi, na skórce czerwonej drutem srebrnym haftowaną, bandolety cztery, półkirysy, pancerz, karwasz, szyszak złocisty, dek i dera turecka, pościel sukienna karmazynowa, materac, wał i poduszka, i drugi materac musuľbasowy, uzdeczkę z multańska w sygnety robioną”¹⁴⁷. W testamencie Józefa Popiela, stolnika nowogrodzkiego, z 16 kwietnia 1771 r. wymieniono, poza bronią i sprzętem wojskowym, także obrazy i portrety, zapewne przodków, zdobiące ściany jego dworku w Zielonce¹⁴⁸.

Znacznie bogatsze od testamentów, pod względem liczby i szczegółowości opisu *mobiliów* należących do wyposażenia dworków, są pośmiertne inwentarze ruchomości¹⁴⁹. Jako że dla szlachty dawnego województwa sandomierskiego nie dysponujemy obecnie licznym materiałem źródłowym tego rodzaju (obecnie trwa kwerenda w celu przygotowania edycji źródłowej kilkunastu rejestrów ruchomości szlachty sandomierskiej z XVII–XVIII w.)¹⁵⁰, również porzestaną na wybranych przykładach.

W spisanim w 1697 r. dokumencie zamożnego szlachcica, Jana Topora Hynka, łowczego nadwornego koronnego, właściciela m.in. wsi Wyszmontów z dworem (pow. sandomierski), wśród wielu przedmiotów wymieniono te, które niewątpliwie były na wyposażeniu wspomnianego budynku. Do Hynka należały rozmaite części uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego („szabla we złoto oprawna, szabla w blachmal oprawna, rządzik złocisty, rządzik drugi złocisty [...] sajdak blachmalowy”, [...] kulbaka w blachmal oprawna, siedzenie husarskie [...], pistoletów prostych krzosowych, z olstrami i pokrowcami para, kulbaka prosta połowa”), materace i kobierce („materac karmazynowy złocisty z wałem i płotkiem takimże. Wał aksamitny błękitny, z kutasem jedwabnym ze złotem, kobiercy dywańskich dwa [...], dek czerwony z konia, kobiercy małych dziesięć, kobiercy białych para”), meble („skrzynia [...], zwierciadło w czarnych ramach, skrzyń próżnych złych bez zamków siedm, krzesielek gdańskich dwanaście, krzesielek sukiennych błękitnych starych dwoje”), instrumenty muzyczne („pozytyw i wiola”), książki („książek kilka”) oraz drobniejsze sprzęty i naczynia domowe (m.in. „miednica z nalewką”, „kocioł piwny miedziany”, „bań gorzałczanych miedzianych starych dwie”, „alembik miedziany, w nim garcy cztery”, „lichtarzów srebrnych dwa”, „zegarek ścienny w tarczę żelazny”, „kałamarzyk cynowy jeden”, „miecze farfurowych cztery”)¹⁵¹.

Rejestr rzeczy ruchomych Sebastiana Czapskiego, podstarościego i sędziego grodzkiego chęcińskiego, sporządzony w 1669 r., pozwala domniemywać, że na wyposażeniu jego siedziby były m.in.: „materac i płotek ałasowy, kołdra kitajkowa, wszystko zielone. Kobierców nowych sześć, starych cztery, kilim perski pstry nowy, tureckie dwa, siedzenie kozackie”, „strzelba: pistoletów par dwie, bandoletów par dwie, rus[z]nic trzy, muszkietów dwa, ładownica aksamitna nowa

¹⁴⁶ Tamże, s. 114–122.

¹⁴⁷ Tamże, s. 138–142.

¹⁴⁸ Tamże, s. 157–159.

¹⁴⁹ Zob. przede wszystkim: Pośpiech A. 1992; Dumanowski J. 2006. Literaturę odnoszącą się do rejestrów ruchomości jako źródeł historycznych (do 2013 r.) zebrał Pielas J. 2013, s. 104–106.

¹⁵⁰ Por. Pielas J. 2015, s. 629–635.

¹⁵¹ APL, TKL, sygn. 1012, s. 835–846.

[h]aftowana[...]”, „księgi różne: historie i prawne”, „moździerz wielki spiżowy, lichtarżów cynowych dwa”, następnie sześć różnych skrzyń i trzy szkatuły, w tym „szkatuła sadzona cudzoziemska, w której wszystkie są sprawy i dyspozycyje, genealogia, kwity”, puzdra itp.¹⁵²

Aleksander Ossowski, komornik graniczny opoczyński, przed śmiercią w 1674 r. posiadał w swej siedzibie m.in.: broń (dwa pistolety, dwa bandolety i fuzję), trzy zegarki, w tym „zegarek stołowy bijący prosty, mosiężny”, a także dwa perskie kilimy, kobierzec i „dywan wielki” oraz książki, w tym dzieła rzymskich klasyków¹⁵³.

Znacznej wartości sprzęty, w tym także znajdujące się we dworze w Szczekarzowicach (pow. sandomierski), na przełomie XVI i XVII w. były własnością zamożnej szlachcianki, Małgorzaty z Tarłów Oleśnickiej¹⁵⁴.

Wyjeżdżająca w 1652 r. z dworu w tychże Szczekarzowicach Anna z Korycińskich Oleśnicka, kasztelanowa wiślicka, zabrała ze sobą do miejsca dłuższego pobytu, prócz znacznej liczby odzieży, klejnotów, srebra i rozmaitych naczyń, również szkatuły, skrzynie, elementy rynsztunku wojskowego męża (w tym rzędy końskie, koncerz, szablę blachmalową), wiele obić (w tym szpalery), kobierce, lichtarze, a nawet dwoje nożyczek „do świec”, kałamarz i „stykadent srebrny”¹⁵⁵.

Zaprezentowane przykłady przedmiotów, uwzględnianych w testamentach i inwentarzach pośmiertnych, pozwalają uzupełnić surowe z reguły w swej wymowie i często enigmatyczne opisy szlacheckich siedzib zawarte w inwentarzach dóbr ziemskich. Dopiero one ukazują siedzibę szlachecką w XVII–XVIII w. jako miejsce użytkowania szerokiego asortymentu *mobiliów*, nadających pomieszczeniom charakterystyczny wystrój i klimat. Dla szlachty sandomierskiej — co w znacznej mierze wynika z niedostatków badanych źródeł pisanych — rzadko możliwe jest dla konkretnej osoby, w określonym przedziale czasowym, odtworzenie wyglądu zamieszkiwanego przez nią domu¹⁵⁶. Dla okresu do połowy XVIII w. dla województwa sandomierskiego nie odnaleziono archiwaliów porównywalnych z powstającymi dopiero na przełomie XVIII i XIX w. remanentami ruchomości w siedzibach szlacheckich lub dyspartymentami *mobiliów*, a więc dokładnymi ich spisami, które w określonym czasie znajdowały się w poszczególnych pomieszczeniach lub były rozdysponowywane przez właścicieli do innych budynków¹⁵⁷.

Chciałbym na koniec wyrazić przekonanie, że wykorzystanie szerszego zasobu źródeł pisanych, przede wszystkim reprezentatywnej liczby inwentarzy pośmiertnych, umożliwi w przyszłości dokładniejsze odtworzenie wystroju i wyposażenia dworów szlachty sandomierskiej w stuleciach XVII–XVIII. W następnym etapie pozwoli to na porównanie tych ustaleń z badaniami odnoszącymi się do siedzib szlacheckich na innych terenach Rzeczypospolitej.

Adres Autora:

dr hab. Jacek Pielas

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ul. Świętokrzyska 15

25-406 Kielce

jpielas@ujk.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7165-8905

¹⁵² ANKr., CCR, t. 97A, s. 365–368.

¹⁵³ APK, ZAzRdz., sygn. 12, s. 51–54.

¹⁵⁴ Pielas J. 2004, s. 307–315.

¹⁵⁵ Pielas J. 2017a, s. 177–194.

¹⁵⁶ W przygotowaniu znajduje się opracowanie poświęcone kilku siedzibom szlachty sandomierskiej z XVII–XVIII w. na podstawie zachowanych kompletnie, wymienionych źródeł.

¹⁵⁷ Rejestr. 2018, s. 319–334.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie]:
 ARzN [Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Akta majątkowe i gospodarcze], sygn. 836.
 AZ [Archiwum Zamojskich], sygn. 2833.
- ANKr. [Archiwum Narodowe w Krakowie (oddział na Wawelu)]:
 CCR [Castrensia Cracoviensia Relationes], t. 97A, t. 126.
 AKP [Archiwum Krzeszowickie Potockich], sygn. 2340.
 ASangR. [Archiwum Sanguszków. Rękopisy], sygn. 365, 375.
- APK [Archiwum Państwowe w Kielcach], ZAzRdz. [Zbiór Akt z Rdzowa], sygn. 12.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], TKL [Trybunał Koronny Lubelski], sygn. 1012.
- B. Oss. [Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu], rkps 11613/III.

Źródła i opracowania publikowane

- Augustyniak Urszula. 2001. *Drewniane dwory Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku — rezydencje czy siedziby?*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, s. 102–124.
- Badowska Iwona. 1968. *Pałac Tarłów w Podzamczu Piekoszowskim*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 5, s. 79–107.
- Bania Zbigniew. 2000. *Zamek w Ossolinie. Jego dzieje i funkcja*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, Kielce, s. 89–102.
- Betlejewska Czesława. 2001. *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Gdańsk.
- Bis Magdalena. 2014. *Okna w zamku tykocińskim na początku XVIII wieku. Realia a wskazówki budowlane*, [w:] *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2014, s. 375–400.
- Bis Wojciech. 2007. *Nowożytna łaźnia dworska w Radziejowicach*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 2, s. 141–159.
- Brykowska Maria. 2000. *Fortalicja w Sobkowie. Przemiany architektoniczno-przestrzenne w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, Kielce, s. 67–88.
- Bystron Jan Stanisław. 1976. *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa.
- Chrzanowski Tadeusz. 1988. *Wędrówki po Sarmacji europejskiej*, Kraków.
- Chudzińska Barbara, Chudziński Krzysztof. 1998. *Założenia dworskie w Czarncy — próba rekonstrukcji na podstawie inwentarzy majątkowych spisanych w latach siedemdziesiątych XVII w.*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne”, nr 5, s. 5–13.
- Cui contingit. 2005. *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa.
- Dąbrowska Maria. 1987. *Kaflę i piec kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław.
- Dąbrowska Maria. 1992. *Kominek — luksus czy konieczność?*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyło, Warszawa, s. 177–181.
- Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.
- Hadamk Czesław. 2005. *Średniowieczne dwory obronne w powiecie włoszczowskim*, Włoszczowa.
- Główka Dariusz. 2001. *Rzeczy gdańskie w ruchomościach duchowieństwa katolickiego Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 1–2, s. 95–114.
- Gostwicka Janina. 1965. *Dawne meble polskie*, Warszawa.
- Historia. 1978a. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 3: *Od XVI do połowy XVII w.*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław.

- Historia. 1978b. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 4: *Od połowy XVII do końca XVIII w.*, red. Z. Kamińska, B. Baranowski, Wrocław.
- Inwentarz. 1996. *Inwentarz dóbr ciepielowskich z 1619 roku*, wyd. S. Adamczyk, Z. Guldon, [w:] *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. Z. Guldon, S. Zieliński, Radom, s. 181–196.
- Inwentarz. 2001. *Inwentarz wsi Skoszyn z 1741 roku*, wyd. W. Kalwat, J. Pielas, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. G. Miernik, Kielce, s. 169–177.
- Inwentarz. 2005a. *Inwentarz dóbr skórkowickich z 1748 roku*, wyd. J. Pielas, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 6, red. L. Michalska-Bracha, B. Wojciechowska, Kielce, s. 181–191.
- Inwentarz. 2005b. *Inwentarz Opatowa i Ostrowca z 1618 roku*, wyd. R. Kubicki, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 6, L. Michalska-Bracha, B. Wojciechowska, Kielce, s. 153–179.
- Inwentarze. 1955–1959. *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 1–2, wyd. W. Rusiński, Wrocław.
- Inwentarze. 1956. *Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1576–1700. Wybór z ksiąg relacyj grodu krakowskiego*, oprac. A. Kamiński, A. Kielbicka, S. Pańków, Warszawa.
- Inwentarze. 1999. *Inwentarze majątności sarnowskiej i grodeckiej z lat 1690 i 1707*, wyd. J. Muszyńska, [w:] *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, t. 5, red. Z. Guldon, S. Zieliński, Radom, s. 153–170.
- Inwentarze. 2003. *Inwentarze dóbr szczekarzowickich z lat 1666 i 1685*, wyd. J. Pielas, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 4, red. G. Miernik, Kielce, s. 135–144.
- Jakimowicz Teresa. 1979. *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa-Poznań.
- Kajzer Leszek. 1972. *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XX, nr 3, s. 451–465.
- Kajzer Leszek. 2000a. *O kilku dworach późnorennesansowych z Sandomierszczyzny*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, Kielce, s. 51–66.
- Kajzer Leszek. 2000b. *Zamek w Rembowie w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, s. 37–49.
- Kajzer Leszek. 2004. *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa.
- Kajzer Leszek. 2005. *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, Kielce.
- Katra Sylwia, Suchojad Henryk. 2000. *Wyposażenie siedzib duchownych i szlacheckich w świetle testamentów z XVII–XVIII wieku na terenie województwa sandomierskiego*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, Warszawa, s. 449–457.
- Kołodziejki Stanisław. 2000. *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, s. 9–18.
- Krassowski Witold. 1995. *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*, t. 4, Warszawa.
- Krótką nauka. 1957. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. A. Miłobędzki, Wrocław.
- Leskiewicz Janina. 1953. *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LX, nr 4, s. 363–378.
- Leśniakowska Maria. 1996. *„Polski dwór”. Wzorce architektoniczne — mit — symbol*, Warszawa.

- Lewicki Jakub. 2000. *Pałac w Podzamczu Piekoszewskim — próba odtworzenia i analizy XVII-wiecznej architektury budowli*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, Kielce, s. 117–144.
- Lubczyński Mariusz. 2017. *Zespół dworski w Seceminie w świetle inwentarzy z 1654 i 1739 roku*, [w:] *Sztuka w Świętokrzyskiem. Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. P. Rosiński, H. Suchojad, Kielce, s. 269–283.
- Łoziński Władysław. 1958. *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków.
- Madetko Sabina, Migaszevska Barbara. 2010. *Zapomniana siedziba Lanckorońskich w świetle inwentarza wsi Wąworków z 1763 roku*, „Studia Kieleckie. Seria historyczna”, nr 6, s. 53–61.
- Marciniak-Kajzer Anna. 2000. *Sandomierskie rezydencje Tarnowskich w XIV–XVII wieku*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej — Kielce, 18 września 1999*, red. J.L. Adamczyk, Kielce, s. 19–36.
- Miłobędzki Adam. 1976. *Pałac i zamek „renesansowy”*, [w:] *Renesans. Studia i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN*, red. T. Jaroszewski, Warszawa, s. 413–419.
- Miłobędzki Adam. 1980. *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa.
- Miłobędzki Adam. 1982. *Polskie rezydencje wieku XVII — typowe programy i rozwiązania*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski. Materiały Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Łańcut, s. 8–16.
- Mossakowski Stanisław. 2002. *Orbis Polonus. Krzyżtopór a Caprarola*, [w:] tegoż, *Orbis Polonus. Studia z historii sztuki XVII–XVIII wieku*, Warszawa, s. 23–55.
- Nierychlewska Anna. 2002. *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom.
- Pielas Jacek. 2001. *Dwór w Szczekarzowicach w świetle inwentarza z 1666 r.*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. G. Miernik, Kielce, s. 161–168.
- Pielas Jacek. 2004. *Majątek ziemski i ruchomy zamożnej szlachcianki w końcu XVI wieku. Przyczynek do dziejów wygasłej linii Tarłów herbu Topór*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5, red. U. Oettingen, Kielce, s. 307–315.
- Pielas Jacek. 2007. *Oleśnicy herbu Dębno w XVI–XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce.
- Pielas Jacek. 2008. *Zatuscy herbu Junosza w pierwszej połowie XVII wieku. Z badań nad dziejami szlachty powiatu opoczyńskiego*, [w:] *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce, s. 53–75.
- Pielas Jacek. 2010. *Dworki szlachty powiatu opoczyńskiego w XVII–XVIII wieku w opisie inwentarzy dóbr ziemskich*, [w:] *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce, s. 33–52.
- Pielas Jacek. 2013. *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce.
- Pielas Jacek. 2015. *Inwentarze pośmiertne ruchomości szlachty sandomierskiej z XVII–XVIII wieku — perspektywy i problemy metodologiczne przygotowywanej edycji źródłowej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, nr 4, s. 629–635.
- Pielas Jacek. 2017a. *Dawnej świetności rodów sukcesorka. Anna z Korycińskich Oleśnicka, kasztelanowa wiślicka (zm. 1663) — życie, sprawy majątkowe i testament zamożnej szlachcianki z XVII wieku*, [w:] *Sic erat in votis. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Rzeczpospolita w czasach nowożytnych*, red. M. Karkocha, P. Robak, Łódź, s. 177–194.
- Pielas Jacek. 2017b. *Siedziby magnackie i szlacheckie w województwie sandomierskim w inwentarzowych opisach dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku. Początek prac nad katalogiem*, [w:] *Sztuka w Świętokrzyskiem. Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. P. Rosiński, H. Suchojad, Kielce, s. 257–267.

- Pielas Jacek. 2018. *Od codzienności do świętowania. Skarbiec, apteczka, kaplica, sala balowa, altanka w siedzibach szlachty sandomierskiej w świetle inwentarzy dóbr ziemskich z XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dom. Codziennosc i swiety. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studia historyczno-antropologiczne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków, s. 126–134.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pulapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Rejestr. 2018. *Rejestr ruchomości palacu w Rusinowie z 7 grudnia 1801 roku. Przyczynek źródłowy do badań nad dziejami dworu szlacheckiego w Małopolsce przełomu XVIII i XIX wieku*, wyd. K. Szpunar, „Almanach Historyczny”, t. 20, s. 319–334.
- Rozbicka Małgorzata. 1999. *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa.
- Szyposz Jadwiga. 1981. *Odzież szlachty w świetle inwentarzy ruchomości zawartych w aktach grodzkich i ziemskich województwa krakowskiego z lat 1645–1670*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXIX, nr 3, s. 349–364.
- Szyposz Jadwiga. 1986. *Przemiany odzieży szlachty Małopolski zachodniej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 3, s. 451–461.
- Wyczański Andrzej. 1979. *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 24, z. 4, s. 347–355.
- Źródła. 2009. *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 1: *Rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, wstęp i oprac. J. Pielas.
- Źródła. 2013. *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 2: *Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 1)*, wstęp i oprac. J. Pielas, Kielce.
- Źródła. 2014. *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 3: *Akty podziałów dóbr ziemskich szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, wstęp i oprac. J. Pielas.
- Źródła. 2016. *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 2: *Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)*, wstęp i oprac. K. Justyniarska-Chojak, J. Pielas, Kielce.

THE FURNISHINGS AND INTERIOR DECORATION OF NOBILITY MANOR HOUSES IN THE VOIVODSHIP OF SANDOMIERZ IN THE 17TH AND THE 1ST HALF OF THE 18TH C.

The article discusses issues connected with the interior decoration and furnishings of the manor houses of petty, medium and affluent nobility in the voivodship of Sandomierz in the 17th and the first half of the 18th c., on the basis of printed estate inventories from the 17th and 18th c. and some inventories from handwritten sources. The article points to typical solutions, also noting the most interesting, sometimes unique examples of details and furnishings, especially in living quarters. It characterizes basic architectural elements — windows, doors, staircases, heating appliances (stoves and fireplaces), as well as wall decorations, lighting and furniture.

Examples drawn from estate inventories are supplemented with data from last wills and inventories of movables. The article stresses how important such data are to present a fuller picture of the analyzed interiors in the period in question.

Translated by
Izabela Szymańska

Aleksandra Pasieta

Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, Stary Rynek, ikonografia, kartografia, XVII–XIX w.

Key words: Bydgoszcz, Old Market Square, iconography, cartography, 17th–19th centuries

Widoków bydgoskiego placu staromiejskiego nie poddawano dotąd systematycznemu naukowemu opracowaniu i interpretacji, nie stały się też one szczególnym przedmiotem zainteresowania badaczy. Często dawne przedstawienia plastyczne wykorzystywano jedynie jako uzupełnienie materiałów pisanych. Mapy, widokówki, fotografie, dzieła malarskie, graficzne i rysunkowe z motywem Starego Rynku reprodukowano w artykułach i albumach Zdzisława Hojki¹, Wojciecha Banacha², Barbary Chojnackiej³, Bogumiła Rogalskiego⁴, Zbigniewa Zyglewskiego⁵, Lecha Łbika⁶, Jerzego Derendy⁷, Jolanty i Józefa Łosiów⁸, Stefana Pastuszewskiego⁹, Wiesława Posadzego¹⁰, Jerzego Frycza¹¹, Gerharda Ohlhoffa i Wilfrieda Samela¹² oraz w syntezach dziejów Bydgoszczy¹³.

Poniżej przedstawię źródła z bydgoskich kolekcji muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego, Archiwum Państwowego, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dra Witolda Bełży. Mapy i widoki Starego Rynku reprezentują akwarele, rysunki ołówkiem, tuszem, piórkiem i kolorowane, miedzioryty, ryciny, litografie jedno- i wielobarwne, fotografie, drzeworyt, akwaforta i obraz olejny. Zebrane materiały pochodzą z lat 1657–1875.

¹ Hojka Z. 1992, s. 24–27; tenże 1993, s. 27–28, 31, 34–38, 40; tenże 1994, s. 25–27, 29; tenże 2002, s. 45, 50, 52, 54–56.

² Banach W. 2001, s. 26, 30, 35, 40, 52, 59, 64–65, 132, 136, 149, 152, 164, 166.

³ Chojnacka B. 1996, s. 67–72, 113–115, 132.

⁴ Rogalski B. 1997, s. 332.

⁵ Zyglewski Z. 1995, s. 120–130.

⁶ Łbik L. 1998, s. 17–25; tenże 2012, s. 51–73.

⁷ Piękna. 2006, s. 100, 131, 137, 139, 141–142, 145–147, 149–150, 152, 452–453, 470–471, 553, 556–557, 560–562, 666, 670, 674, 681, 696, 719, 747, 750.

⁸ Łosiowie J. i J. 1998, s. 12.

⁹ Pastuszewski S. 1991, s. 197–198.

¹⁰ Posadzy W. 1957, s. 117–118.

¹¹ Frycz J. 1956, s. 507–508.

¹² Ohlhoff G., Samel W. 1979, s. 13, 34, 37, 62.

¹³ Historia. 1991, fot. 123, 128; tamże 1999, s. 156, 757, 760, 813; tamże 2004, s. 70, 262, 322–323, 433; Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J. 1980, s. 74, 167, 169, 177, 198, 213.

Ryc. 1. Fragment planu Bydgoszczy, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Piękna. 2006, s. 26, ryc. 13)

Fig. 1. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Piękna. 2006, p. 26, fig. 13)

Ryc. 2. Kościół świętego Krzyża i ratusz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Pastuszewski S. 1991, s. 198)

Fig. 2. The church of the Holy Cross and the town hall, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Pastuszewski S. 1991, p. 198)

Najstarszym zachowanym źródłem ikonograficznym do dziejów zabudowy Starego Rynku w Bydgoszczy jest miedzioryt odbity według rysunku szwedzkiego rysownika i inżyniera wojskowego, Erika Jönssona Dahlbergha w 1657 r. Rycina odzwierciedla plan oraz panoramę miasta widzianą ze skarpy szwederowskiej. Plan miasta jest schematyczny, z rynkiem otoczonym

Ryc. 3. Wieża ratuszowa,
Johann Rudolf Storn, 1661 r.,
fragment rysunku piórkim
(za: Tomkiewicz W. 1962,
s. 280, ryc. 25)

Fig. 3. The town hall tower,
Johann Rudolf Storn, 1661,
a detail of a pen-and-ink drawing
(after: Tomkiewicz W. 1962,
p. 280, fig. 25)

zabudową i blokiem śródrynkowym (ryc. 1). Na panoramie wyraźnie widoczny jest ratusz i kościół pod wezwaniem Św. Krzyża¹⁴ (ryc. 2).

Album Meyerberga zawiera rysunki austriacko-szwajcarskiego malarza, Johanna Rudolfa Storna, z 1661 r. Zbiór obejmuje ponad trzydzieści wedyt miast, miasteczek i wsi z terenu Śląska, Kujaw, Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego. Materiał ilustracyjny dokumentuje podróż poselstwa cesarskiego na trasie: Wiedeń–Wrocław–Bydgoszcz–Gdańsk–Kłajpeda–Nowogród–Moskwa. Prezentowany widok ukazuje wieżę bydgoskiego ratusza¹⁵ (ryc. 3).

Dopiero z drugiej połowy XVIII w. pochodzą kolejne plany miasta, wykreślone przez mierniczego Gretha (ryc. 4), Steermanna (ryc. 5) i porucznika Lindnera (ryc. 6). W roku 1890 Gustaw Reichert i Emil Schulz zrekonstruowali plan Bydgoszczy w XVI–XVIII w. (ryc. 7). Niemiecki litograf i malarz, Julius Greth, urodzony w 1824 r. w Bydgoszczy, na litografii barwnej utrwalił Stary Rynek z pierwszej połowy XIX w. (ryc. 8).

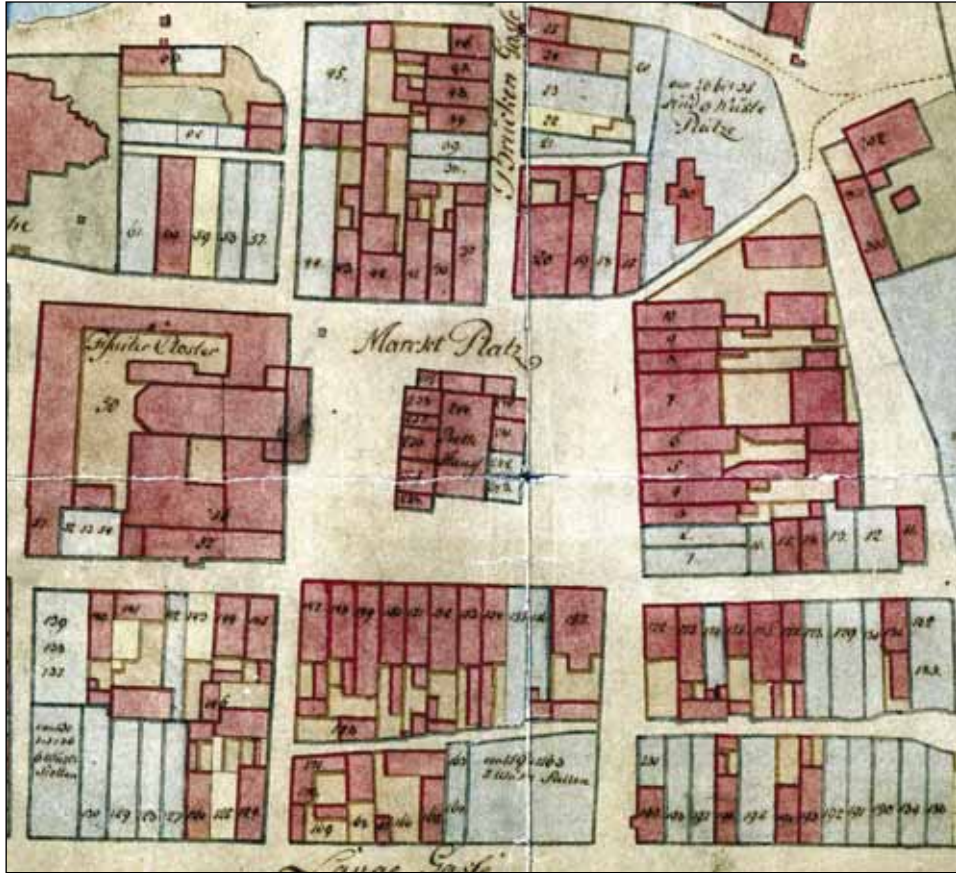
Plan wykreślony w 1816 r. przez Neumanna odzwierciedla zachowane jeszcze budy handlowo-mieszkalne od strony północnego wschodu i południowego zachodu (ryc. 9). Nieautoryzowana akwarela z 1829 r. ukazuje zrujnowaną zabudowę śródrynkową wraz z ratuszem (ryc. 10). Na kolejnej nieautoryzowanej rycinie z pierwszej połowy XIX stulecia odwzorowano budynki pierzei wschodniej (ryc. 11), a na planie z ok. 1829–1830 r. kramy handlowe (ryc. 12). Natomiast plan miasta z 1834 r. autorstwa Breitherra prezentuje uporządkowany już plac rynkowy, z którego zniknął zarówno ratusz, jak i budynki kramarskie działające do roku 1829 (ryc. 13).

Z trzeciej ćwierci XIX w. przetrwało kilka obrazów, grafik, rysunków ołówkiem i tuszem oraz fotografii. W latach sześćdziesiątych tego stulecia otwarto bowiem w Bydgoszczy pierwsze zakłady fotograficzne. W tym czasie zwiększyła się również różnorodność ujęć i motywów. Zainteresowanie artystów wzbudzał przede wszystkim pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz pierzeje rynkowe i świątynia jezuicka.

Widoki miasta dominowały także w twórczości rysownika, malarza i litografa, Paula Bertholda Jaekela, od lat sześćdziesiątych XIX w. właściciela atelier litograficznego w Bydgoszczy. W ramach działalności wydawniczej drukował widokówki, mapy, plany miasta, etykiety na wino i towary. Jego rysunki ołówkiem i tuszem przedstawiają kamienice od strony północnej i południowej Starego Rynku (ryc. 14–16).

¹⁴ Piękna. 2006, s. 26; Łbik L. 1998, s. 19; tenże 2012, s. 54, 65; Posadzy W. 1957, s. 88, 117.

¹⁵ Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266–267, 286.

Ryc. 4. Fragment planu Bydgoszczy, Greth, 1774 r., tusz, akwabela
(APB, nr zespołu 189, sygn. 1)

Fig. 4. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Greth, 1774, ink, watercolour
(APB, collection no. 189, item 1)

Pierwsze fotografie placu staromiejskiego wykonano w latach 1861 i 1862 z okazji uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz odstonięcia pomnika (ryc. 17–18). Wprowadzenie do ikonografii Starego Rynku kolejnych kadrów przypadło w udziale fotografowi i malarzowi portreciście, Rudolfowi Bradengeierowi. W latach 1865 i 1870 sfotografował kościół jezuicki i domy południowej pierzei Rynku (ryc. 19–20). Natomiast w 1919 r. August Wolff namalował obraz olejny *Kościół pojezuicki w 1862 roku*¹⁶ (ryc. 21).

Jak wspominałam wyżej, najstarsze zachowane źródła ikonograficzne do dziejów zabudowy Starego Rynku pochodzą z drugiej połowy XVII w. Ten niewielki zbiór tworzy panorama miasta i weduta. Miedzioryt Dahlbergha przedstawia wybudowany w latach 1637–1649 jednonawowy kościół jezuicki pod wezwaniem Świętego Krzyża¹⁷ (ryc. 2). Rycina dokładnie odwzo-

¹⁶ Chojnacka B. 1996, s. 11–13; Wende O. 1864, s. XXI; Koch L. 1882, s. XLIII; Gardiewski C. 1889, s. 11a; Hojka Z. 2002, s. 11.

¹⁷ Łbik L. 1998, s. 18; tenże 2012, s. 54; Frycz J. 1956, s. 507–508; Pastuszewski S. 1991, s. 198; Posadzy W. 1957, s. 88, 118; Heyduk B. 1971, s. 136; Zyglewski Z. 1995, s. 123.

Ryc. 5. Fragment planu Bydgoszczy, Steermann, 1789 r., tusz, akwarela (za: Piękna. 2006, s. 28, ryc. 15)

Fig. 5. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Steermann, 1789, ink, watercolour (after: Piękna. 2006, p. 28, fig. 15)

Ryc. 6. Fragment planu Bydgoszczy, Lindner, 1800 r., ryt. Ludwig Schmidt, miedzioryt (APB, nr zespołu 189)

Fig. 6. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Lindner, 1800, engraved by Ludwig Schmidt, a copperplate (APB, collection no. 189)

rowuje bryłę architektoniczną budynku, w stylu nawiązującym do klasycyzmu palladiańskiego. Fasadę wieńczył trójkątny szczyt z wolutami i kulami, a północną wieżę na planie kwadratu — barokowy hełm. W partiach ścian nawy, prezbiterium i elewacji wkomponowano koliste i prostokątne okna. Korpus główny pokrywał dwuspadowy dach, w kalenicy zaś umieszczono sygnaturkę¹⁸.

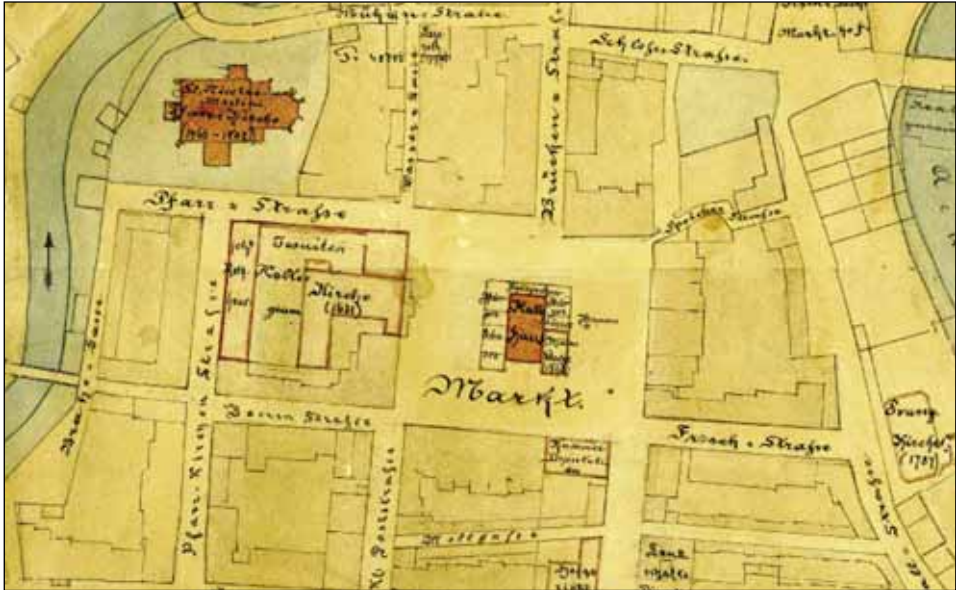
Prace Dahlbergha (ryc. 2) i Storna (ryc. 3) ukazują najstarszy widok ratusza w stylu gotycko-renesansowym. U Dahlbergha dwukondygnacyjna budowla ma stromy dach dwuspadowy ujęty od północy i południa ozdobnymi szczytami schodkowymi, czworoboczną wieżę z wysuniętą przed lico muru galerią obserwacyjną ze sterczynami w narożach, nakrytą dachem zwieńczonym hełmem z iglicą. W ścianach widoczne są niewielkie okienka, a podziały poziome podkreślają gzymsy. Natomiast Storn nakreślił wieżę ratuszową z dwiema galeriami, a pozostałe detale namalował podobnie. Wysokie wieże ratusza i kościoła jezuickiego dominowały w krajobrazie rynku i miasta w drugiej połowie XVII stulecia¹⁹.

W roku 1774 mierniczy Greth opracował dokładny i szczegółowy plan miasta²⁰ (ryc. 4). Rysunek ten, sprzód intensywnej rozbudowy w czasach zaboru pruskiego, ma istotne znaczenie dla rekonstrukcji układu urbanistycznego Bydgoszczy z okresu lokacyjnego. Na Starym Rynku

¹⁸ Pastuszewski S. 1991, s. 195–199.

¹⁹ Łbik L. 2012, s. 53, 55; Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266.

²⁰ Posadzy W. 1957, s. 91, 117; Chojnacka B. 1996, s. 27, 151; Łbik L. 2012, s. 57; Frycz J. 1956, s. 508; Piękna 2006, s. 27; Nowakowski T. 2005, s. 24–28, 30.

Ryc. 7. Rekonstrukcja planu Bydgoszczy, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890 r.
(WMBPB, sygn. C IV 439)

Fig. 7. A reconstructed street plan of Bydgoszcz, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890
(WMBPB, catalogue no. C IV 439)

Ryc. 8. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, Julius Greth, ok. 1848 r.
(MOB, nr inw. MOB/H/1539)

Fig. 8. The western frontage of the Old Market Square, Julius Greth, c. 1848
(MOB, inventory no. MOB/H/1539)

Ryc. 9. Fragment planu Bydgoszczy,
Neumann, 1816 r.
(APB, nr zespołu 189, sygn. 6)

Fig. 9. A fragment of a street plan
of Bydgoszcz, Neumann, 1816
(APB, collection no. 189, item 6)

Ryc. 10. Budy podratuszowe, autor nieznany, 1829 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1449)

Fig. 10. Stalls near the town hall, author unknown, 1829, watercolour
(MOB, inventory no. MOB/H/1449)

parcele pod dawnymi nr 44, 1–2, 155–156, 18 widnieją jako nie zabudowane. Działki budowlane charakteryzują się przeważnie wąskim i wydłużonym kształtem. Jednonawowy kościół jezuicki ma nieznacznie wyodrębnione, trójbocznie zamknięte prezbiterium oraz dwie kwadratowe wieże flankujące fasadę. Elewacja świątyni poprzedzona jest podejściem. Na środku placu staromiejskiego mieści się założony na rzucie prostokąta ratusz i blok śródrzykowy, składający się z dziesięciu bud handlowo-mieszkalnych 234–243. W 1751 r. obiekty na parcelach 242 i 243 uległy zniszczeniu, a miejsce po nich pozostało niezabudowane. Od strony północnej oznakowano dwa

Ryc. 11. Południowo-wschodnia strona Starego Rynku, autor nieznany, pierwsza połowa XIX w. (za: Piękna. 2006, s. 137, ryc. 98)

Fig. 11. The south-eastern part of the Old Market Square, author unknown, 1st half of the 19th c. (after: Piękna. 2006, p. 137, fig. 98)

pozbawione numerów, czworoboczne obiekty dostawione do ratusza. Na podstawie rejestrów ekonomicznych z lat 1752–1760 można przypuszczać, iż jedną budowlę zamieszkiwali sędziy miejscy, natomiast w drugim budynku, zwanym budą pisarską, przebywał pisarz²¹.

Późniejszy plan mierniczego Steermanna z 1789 r. ukazuje schematyczny zarys placu staromiejskiego ze świątynią jezuicką w pierzei zachodniej oraz ratuszem z budami kupieckimi²² (ryc. 5). Na kolejnym planie, wykreślonym w 1800 r. przez porucznika Lindnera, oznaczono najważniejsze gmachy na rynku — ratusz, odwach, Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej i kościół jezuitów²³ (ryc. 6). Do zachodnich i wschodnich domów kramarskich przylegały arkadowe podcienia.

Wątpliwości i polemiki wywołują osiemnastowieczne widoki Starego Rynku. Jest to akwabela Paula Bertholda Jaekela, prezentująca plac staromiejski ok. 1800 r., a wykonana w roku 1903 na podstawie zaginionego oryginału²⁴ (ryc. 22) oraz obraz Augusta Wolffa z 1919 r.²⁵ (ryc. 23). Lech Łbik analizując ratusz i zabudowę śródmiejową z tych czasów wnioskuje, iż Jaekel „obiekty [...] przedstawił wyłącznie z fantazji”, natomiast Wolff „wyraził własną wizję plastyczną zabudowy [...] u progu XIX stulecia”. L. Łbik stwierdził także, że „mimo późnej metryki dzieło to (P.B. Jaekela) cieszy się niezasłużonym zaufaniem wielu badaczy przedzobiorowej architektury miasta”²⁶. Bogumił Rogalski, recenzując katalog *Widoki Bydgoszczy* napisał, że: „Stary Rynek

²¹ Łbik L. 2012, s. 55–56, 73.

²² Posadzy W. 1957, s. 92, 117; Chojnacka B. 1996, s. 151.

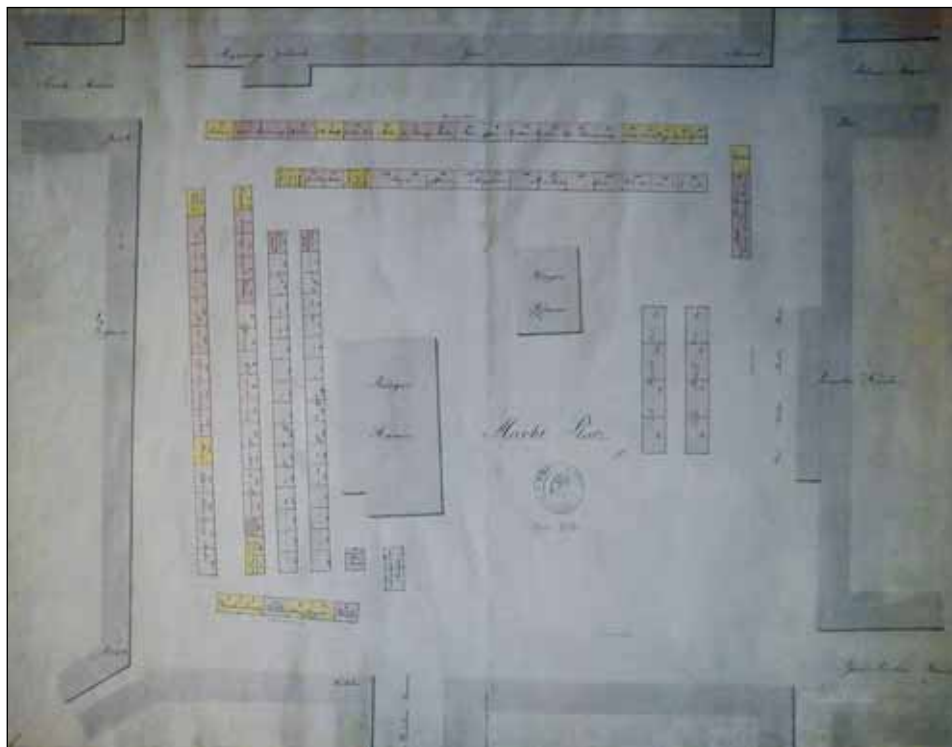
²³ Posadzy W. 1957, s. 94, 117; Frycz J. 1956, s. 507–508; Łbik L. 1998, s. 21; tenże 2012, s. 58; Chojnacka B. 1996, s. 28, 151.

²⁴ Chojnacka B. 1996, s. 10, 12, 67, 179; Łosiowie J. i J. 1998, s. 12; Łbik L. 2012, s. 53; Rogalski B. 1997, s. 335; Posadzy W. 1957, s. 93, 118.

²⁵ Chojnacka B. 1996, s. 13, 179; Piękna. 2006, s. 129; Łbik L. 2012, s. 55.

²⁶ Łbik L. 2012, s. 51–73.

Ryc. 12. Plan Starego Rynku z rozmieszczeniem bud handlowych i kramów, autor nieznanym, lata 1829–1830, rysunek kolorowany (WMBPB, sygn. C III 572)

Fig. 12. A plan of the Old Market Square, showing stalls and stands, author unknown, 1829–1830, a coloured drawing (WMBPB, catalogue no. C III 572)

w pocz. XIX w., wykonany w 1903 r. na pewno jest rysunkiem wizji artystycznej, nie mającej wiele wspólnego z ówczesną, historyczną rzeczywistością, nie tylko ratusza²⁷.

Kolejna akwarela Paula Bertholda Jaekela z 1920 r.²⁸ (ryc. 24) oraz nieautoryzowany obraz reprodukowany w przewodniku Józefa Żernickiego²⁹ (ryc. 25) na których przedstawiono blok śródrzykowy, powtarzają identyczny widok. Najprawdopodobniej prace te są kopiami zaktualizowanymi na podstawie studium z natury, fotografii bądź grafiki. Twórcy uznali zapewne, iż w wyglądzie zabudowy prawdziwego Starego Rynku zaszyły łatwo dostrzegalne zmiany i aby uniknąć zarzutu, że odwzorowali wygląd anachroniczny, prace swoje uzupełnili zgodnie ze stanem rzeczywistym.

Na nieautoryzowanej akwarze z 18 marca 1829 r. ukazano pierzeję południową i wschodnią oraz zrujnowaną zabudowę śródrzykową wraz z siedzibą władz miejskich³⁰ (ryc. 10). Dzieło to jest jedynym przedstawieniem bud kupieckich od strony zachodniej, na podstawie studium z natury. Na widoku utrwalono cztery domy kramarskie i przylegający do ratusza budynek o dwuspadowym dachu. Piętrowa budowla z poddaszem ma barokowe formy architek-

²⁷ Rogalski B. 1997, s. 335.

²⁸ Banach W. 2001, s. 136.

²⁹ Żernicki J. 1926, s. 29.

³⁰ Łbik L. 2012, s. 62; Chojnacka B. 1996, s. 179.

Ryc. 13. Fragment planu Bydgoszczy, Breitherr, 1834 r. (APB, nr zespołu 189, sygn. 7)

Fig. 13. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Breitherr, 1834 (APB, collection no. 189, item 7)

toniczne i podcienia arkadowe w przyziemiu. Elewację wieńczy dekoracyjny szczyt z wolutami, obeliskami, kulą i chorągiewką wiatrową.

Litografia barwna Juliusa Gretha z 1848 r. odwzorowuje przekształconą w 1834 r. elewację kościoła pod wezwaniem świętego Ignacego Loyoli³¹ (ryc. 8). Fasadę z trójkątnym szczytem wypełnionym arkadami flankowały dwie wieże zwieńczone wielobocznymi latarniami o barokowych hełmach. Półkoliste wejście główne ujmowały pilastry z figurami świętych Piotra i Pawła. Na wieżach pojawiły się zegary, a w dolnych partiach — drzwi. Na elewacji umieszczono jeden duży i szesnaście małych otworów okiennych w opaskach o łuku pełnym. Świątynia wkomponowana w zachodnią pierzeję rynku stanowiła ważny akcent architektoniczny, charakterystyczną dominantę w krajobrazie miejskim i wyróżniała się wśród niskiej zabudowy mieszkaniowej.

Drzeworyt wycięty według rysunku Wojciecha Gersona przedstawia plac staromiejski w latach 1857–1861³² (ryc. 26). Wieże kościoła jezuickiego przykrywają ostrosłupowe daszki zrealizowane w 1857 r. przez bydgoski warsztat dekarski Jacoba Pietschmanna. Poprzednie zadanie zniszczyła wichura w dniu 18 czerwca 1848 r. Wówczas z pejzażu miejskiego znikł charakterystyczny i ważny akcent architektoniczny. W roku 1843 w „Gazecie Kościelnej” anonimowy autor pisał o „szczególnie pięknych wieżach kościelnych, prawdziwej ozdobie miasta”. Natomiast w 1848 r. członkowie Komitetu Odbudowy Wieżyc Kościoła Jezuickiego

³¹ Pastuszewski S. 1991, s. 200; Chojnacka B. 1996, s. 72; Posadzy W. 1957, s. 97, 118; Piękna. 2006, s. 666; Frycz J. 1956, s. 508.

³² Chojnacka B. 1996, s. 35, 155; Posadzy W. 1957, s. 107, 118.

Ryc. 14. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, bd., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/1477)

Fig. 14. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, no date, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1477)

Ryc. 15. Północna pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, 1857 r., rysunek ołówkiem (MOB, nr inw. MOB/H/1475)

Fig. 15. The northern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, 1857, a pencil drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1475)

Ryc. 16. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, lata sześćdziesiąte XIX w., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/A/1476)

Fig. 16. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, the 1860s, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/A/1476)

Ryc. 17. Południowo-zachodnia strona Starego Rynku, wmurowanie kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II, fotografia, 21 X 1861 r. (Aus dem Posener. 1912)

Fig. 17. The south-western part of the Old Market Square; laying the foundation stone of the monument to Frederick II, a photograph, 21 October 1861 (Aus dem Posener. 1912)

Ryc. 18. Zachodnia strona Starego Rynku, ustawienie pomnika Fryderyka II, fotografia, 31 V 1862 r. (MOB, nr inw. MOB/H/F/1265/K/195)

Fig. 18. The western part of the Old Market Square; erecting the monument to Frederick II, a photograph, 31 May 1862 (MOB, inventory no. MOB/H/F/1265/K/195)

Ryc. 19. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, kościół jezuitki, Rudolf Bradengeier, 1865 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/103/K/24)

Fig. 19. The western frontage of the Old Market Square, the Jesuit church, Rudolf Bradengeier, 1865, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/103/K/24)

Ryc. 20. Fragment południowej pierzei Starego Rynku, Rudolf Bradengeier, 1870 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/1515/M/621)

Fig. 20. A detail of the southern frontage of the Old Market Square, Rudolf Bradengeier, 1870, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/1515/M/621)

Ryc. 21. Północno-zachodnia strona Starego Rynku z kościołem jezuickim, stan ok. 1862 r., August Wolff, 1919 r., olej na dykcie (MOB, nr inw. MOB/H/F/1607)

Fig. 21. The north-western part of the Old Market Square with the Jesuit church in c. 1862, August Wolff, 1919, oil on plywood (MOB, inventory no. MOB/H/F/1607)

Ryc. 22. Blok śródrzynekowy, stan ok. 1800 r., Paul Berthold Jaekel, 1903 r., rysunek tuszem, akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1503)

Fig. 22. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1800, Paul Berthold Jaekel, 1903, an ink drawing, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/1503)

odnotowali, iż „największa ozdoba naszego miasta, atrakcja dla przybyszów, nasza duma, wyniosłe wieże kościoła jezuitów leżały u naszych stóp”³³. Elewację świątyni poprzedzono tarasem z balustradą, zaś drzwi wejściowe — schodami.

Fotografia (ryc. 18) i obraz olejny Augusta Wolffa (ryc. 21) ukazują krajobraz placu staromiejskiego w 1862 r.³⁴ 31 maja tego roku na rynku staromiejskim postawiono pomnik Fryderyka II Wielkiego. Zaprojektował go rzeźbiarz Eduard Ludwig Uhlenhuth, zaś odlew z brązu wykonała berlińska firma Gladenbeck³⁵. Rzeźba przedstawiała króla pruskiego ubranego w surdut. Monarcha prawą ręką wspierał się na lasce, natomiast w lewej trzymał zwój symbolizujący plan budowy Kanału Bydgoskiego. Postać stała na granitowym cokole z napisem: *Dem größten Könige Friedrich II die dankbaren Bewohner des Netz Gaues am. 31. Mai 1862 r.* („Wielkiemu królowi Fryderykowi II wdzięczni mieszkańcy okręgu noteckiego 31 maja 1862 r.”). Postument znajdujący się na trzech kwadratowych stopniach w kształcie piramidy stożkowej flankowało dekoracyjne, żeliwne ogrodzenie. Całość mieściła się na prostokątnej, trójstopniowej wyspce ograniczonej krawężnikiem.

Źródła ikonograficzne dokumentują także wygląd i umiejscowienie lamp ulicznych na Starym Ryнку. W latach 1800–1857 plac miejski podświetlano lampami olejnymi zawieszonymi na łańcuszkach między budynkami (ryc. 15, 27), a w okresie od 1865 do 1870 lampy rozmieszczono także przed budynkami w pierzejach rynkowych (ryc. 19–20). Urządzenia wyróżniały się bogatymi zdobieniami i starannie opracowanym czarnym, żeliwnym trzonem

³³ Pastuszewski S. 1991, s. 199–200.

³⁴ Chojnacka B. 1996, s. 113, 204.

³⁵ Romaniuk M. 2002, s. 33–34.

Ryc. 23. Blok śródrynkowy, stan ok. roku 1790, August Wolff, 1919 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/A/1496)

Fig. 23. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, August Wolff, 1919, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/A/1496)

Ryc. 24. Blok śródrynkowy, stan ok. 1790 r., Paul Berthold Jaekel, akwarela zreprodukowana na widokówce, 1920 r. (WMBPB, nr inw. P 993)

Fig. 24. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, Paul Berthold Jaekel, a watercolour reproduced on a postcard, 1920 (WMBPB, inventory no. P 993)

Ryc. 25. Blok śródrynkowy,
stan przed rokiem 1774,
autor nieznany
(za: Żernicki J. 1926, s. 29)

Fig. 25. The block of buildings
in the middle of the Market Square
before 1774, author unknown
(after: Żernicki J. 1926, p. 29)

Ryc. 26. Widok Starego Rynku od strony wschodniej, stan na lata 1857–1861, Wojciech Gerson,
drzeworyt, ryt. L. Fiedler, 1868 r. (WMBPB, nr inw. 09 675, sygn. MAGS Gr 675)

Fig. 26. The Old Market Square viewed from the east in c. 1857–1861, Wojciech Gerson, a woodcut,
engraved by L. Fiedler, 1868 (WMBPB, inventory no. 09 675, catalogue no. MAGS Gr 675)

z przewiązkami, posadowionym na bazie. W latach 1862–1870 w narożnikach ogrodzenia otaczającego pomnik Fryderyka II Wielkiego postawiono cztery latarnie gazowe na kamiennych cokołach. Oświetlenie wzbogacono żeliwnymi kutymi ozdobami oraz zwieńczono wyobrażeniem orłów zrywających się do lotu i zwróconych w cztery strony świata³⁶ (ryc. 19–20).

W XVIII w. wodę czerpano z usytuowanych na Starym Rynku studni (ryc. 6). Na planie Gretha w 1774 r. widoczna jest w północno-zachodnim narożu placu studnia w kształcie kwadratu (ryc. 4), natomiast w latach 1829–1865 w północno-zachodnim i południowo-wschodnim narożniku Starego Rynku działały już dwie pompy (ryc. 10, 19).

³⁶ Tamże, s. 35; Raszewski Z. 1994, s. 97.

Ryc. 27. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, autor nieznany, 1855 r. (za: Aus dem Posener. 1911, s. 118)

Fig. 27. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, author unknown, 1855 (after: Aus dem Posener. 1911, p. 118)

Ryc. 28. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, Hermann Kühn, 1865 r., litografia, druk reklamowy Składu Cygar J.C. Vincenta (MOB, nr inw. MOB/H/A/869)

Fig. 28. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, Hermann Kühn, 1865, a lithograph, an advertisement of J.C. Vincent's cigar shop (MOB, inventory no. MOB/H/A/869)

Widoki z lat 1829–1870 ukazują nawierzchnię rynku utwardzoną kamieniami polnymi (ryc. 10, 15, 19–20). Od roku 1857 wzdłuż pierzei południowej i północnej znajdowały się chodniki przeznaczone dla ruchu pieszego (ryc. 15, 19).

Ikonografia Starego Rynku dokumentuje również zabarwienie pokrycia dachowego i fasad, a także oprawę architektoniczną, kolorystykę, kształt, rozmieszczenie i podział witryn oraz stolarki okiennej i drzwiowej. Pod koniec lat czterdziestych XIX w. na parterze kamieniczek przyrynkowych pojawiły się niewielkie okna wystawowe, wyróżnione kolorowymi daszkami ochronnymi. Witryny umożliwiały ekspozycję sprzedawanych produktów, wgląd do wnętrza sklepu i wskazywały na handlowo-usługowe funkcje budynków. Na fasadach oraz w otworach okiennych umieszczano liczne pionowe, poziome i w formie dekoratywnego kartusza szyldy reklamowe z nazwiskiem właściciela, nazwą składu i informacją o proponowanych produktach (ryc. 15, 20, 28). W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia kamienice miały dwuskrzydłowe drzwi dwu-, trój- lub wielopłycinowe oraz z prostokątnym lub półkolistym nadświetlem (ryc. 15, 27–28). Od pierwszej połowy XIX w. w kościele jezuickim korzystano z drzwi dwuskrzydłowych o równych skrzydłach i z półkolistym, przeszklonym nadświetlem, podzielonym gęstą siatką szczeblin (ryc. 8, 19).

Obraz Starego Rynku zmieniał się nieustannie, pewne fragmenty dawnej zabudowy znikły z pejzażu architektonicznego, a w ich miejscu pojawiały się nowe budynki, o efektownej i dekoracyjnej fasadzie. Ikonografia o wartościach historyczno-dokumentacyjnych, przekazuje szczegółowe informacje o wyglądzie placu staromiejskiego, poszczególnych budowli, nawierzchni, oświetlenia, urządzeń technicznych i monumentów.

Adres Autorki:
mgr Aleksandra Pasieta
ul. Grunwaldzka 7/15
89-300 Wyrzysk
aleksandrapasieta@wp.pl
ORCID: 0000-0002-8904-8590

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- APB [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy], nr zespołu 189, sygn. 1; 6; 7.
MOB [Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy]: nr inw. MOB/H/A-869; 1476; 1496; nr inw. MOB/H-1449; 1475; 1477; 1503; 1539; nr inw. MOB/H/F-1607; nr inw. MOB/H/F-1265/K/195; 103/K/24; 1515/M/621.
WMBPB [Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dra Witolda Bełzy w Bydgoszczy], sygn. C IV 439; C III 572; P 993; MAGS Gr 675.

Źródła i opracowania publikowane

- Aus dem Posener. 1911. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde”, R. VI.
Aus dem Posener. 1912. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde”, R. VII.
Banach Wojciech. 2001. *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz.
Chojnacka Barbara. 1996. *Widoki Bydgoszczy*, Bydgoszcz.
Frycz Jerzy. 1956. *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 18, nr 4, s. 507–508.
Gardewski Carl. 1889. *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts — Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1890 auf Grund amtlicher und privater Unterlagen*, Bromberg.
Heyduk Bronisław. 1971. *Dahlberg w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „Potopu” 1656–1657*, Wrocław.
Historia. 1991. *Historia Bydgoszczy*, t. I: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań.
Historia. 1999. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1: *1920–1939*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.
Historia. 2004. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2: *1939–1945*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1992. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 1, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1993. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 2, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1994. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 2002. *Dawna Bydgoszcz w fotografii*, Bydgoszcz.
Kabaciński Ryszard, Kotowski Wojciech, Wojciak Jerzy. 1980. *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz.
Koch L. 1882. *Wohnungs — Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts- Handbuch für Bromberg und Umgebung auf das Jahr 1882*, Bromberg.
Łbik Lech. 1998. *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego potopu*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3, s. 17–25.
Łbik Lech. 2012. *Ratusz i zabudowa śródrynkowa z czasów staropolskich w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 32, s. 51–73.

- Łosiowie Jolanta i Józef. 1998. *Szesnastowieczny ratusz bydgoski w świetle badań archeologicznych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3, s. 11–16.
- Nowakowski Tomasz. 2005. *Lokacja i układ urbanistyczny Bydgoszczy na tle przemian gospodarczych w XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 1, s. 17–34.
- Ohlhoff Gerhard, Samel Wilfried. 1979. *Bromberg in alten Ansichtskarten*, Frankfurt am Main.
- Pastuszewski Stefan. 1991. *Kościół pod wezwaniem św. Krzyża (później św. Ignacego Loyoli) w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 11 (1989), s. 195–220.
- Piękna. 2006. *Piękna stara Bydgoszcz* (tom I z serii Bydgoszcz miasto na Kujawach), red. J. Derenda, Bydgoszcz.
- Posadzy Wiesław. 1957. *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. VI, z. 2/17, s. 81–120.
- Raszewski Zbigniew. 1994. *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz.
- Rogalski Bogumił. 1997. *Recenzja albumu pt. „Widoki Bydgoszczy”*, „Kronika Bydgoska”, t. 18 (1996), s. 332–345.
- Romaniuk Marek. 2002. *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 5, s. 31–36.
- Tomkiewicz Władysław. 1962. *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 3, s. 262–288.
- Wende Oswald. 1864. *Wohnungs — Anzeiger und Adreßbuch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg auf das Jahr 1864 unter Benutzung der amtlichen Materialien*, Bromberg.
- Zyglewski Zbigniew. 1995. *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z roku 1657*, „Kronika Bydgoska”, t. 16 (1994), s. 120–130.
- Żernicki Józef. 1926. *Ilustrowany przewodnik po wielkiej Bydgoszczy i okolicy*, Bydgoszcz.

THE OLD MARKET SQUARE OF BYDGOSZCZ IN THE LIGHT
OF ICONOGRAPHIC AND CARTOGRAPHIC SOURCES
(FROM THE 17TH TO THE THIRD QUARTER OF THE 19TH C.)

The article explores the history of the Old Market Square in Bydgoszcz on the basis of iconographic and cartographic sources. It reproduces street plans of the city and pictures of the Market Square from the period between the 17th and the third quarter of the 19th c. by Erik Jöns-son Dahlbergh, Johann Rudolf Storn, Julius Greth, Wojciech Gerson, Paul Berthold Jaekel and August Wolff.

From the town-planning perspective the Old Market Square had several unusual distinguishing features: the town hall, the monument to Frederick II the Great and buildings with stalls in the middle of the square. From the second half of the 17th c. the townscape of this area was dominated by the Jesuit church, its two spires towering over the buildings around the Square. In the 1840s modernity came to the Square with the first shop-signs on elevations, street gaslights and pumps. Sources abound in reliable and detailed information on the history of the development of the Square, shop windows, door and window frames, the road surface, street lighting, new devices and monuments. Iconographic sources have a historical, documentary, research, artistic and aesthetic value. With some old buildings disappearing and being replaced by new ones, the image of the Square was constantly evolving.

Translated by
Izabela Szymańska

Aleksander Jankowski

Restauracja drewnianej architektury sakralnej w uwarunkowaniach prawnych doby zaborowej. Uwagi na podstawie zapisów źródłowych wielkopolskiej prowincji

Słowa kluczowe: sztuka sakralna, drewniane kościoły, renowacja zabytków architektury, Wielkopolska

Key words: church art, wooden churches, renovation of architecture, Greater Poland

W roku 1793 Wielkopolska znalazła się w zaborze pruskim tworząc — wraz z ziemiami zaanektowanymi pierwszym rozbiorem — Prusy Południowe. Po traktacie w Tylży (w 1807 r.) i epizodzie Księstwa Warszawskiego (1807–1815), postanowieniem kongresu wiedeńskiego niemal całą Wielkopolskę ponownie włączono do Królestwa Prus pod nazwą Wielkie Księstwo Poznańskie (ryc. 1). Przyznana Rosji południowo-wschodnia jej część znalazła się w utworzonym wówczas Królestwie Polskim. Systemy prawne państw zaborczych zmieniały stosunki własnościowe i zasady zarządzania majątkiem parafialnym, w tym finansowania remontów kościołów.

W zaborze pruskim od roku 1794 obowiązywały przepisy *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (Powszechnego prawa krajowego dla państw pruskich)*. W zarządzaniu majątkiem kościelnym wprowadzały one swoisty dualizm. W sprawach dóbr i finansów decyzje należały do proboszcza i prowizorów, inne problemy gminy wyznaniowej rozstrzygali powoływani przez zgromadzenie wiernych specjaliści pełnomocnicy¹. Zasadę tę znosił przepis z 1875 r. stanowiąc, że członkowie gminy wybierają cztero-dwunastoosobowy dozór kościelny oraz tzw. reprezentację (dwu- lub trzykrotnie liczniejszą od dozoru). Na czele dozoru kościelnego, który zyskał wszelkie kompetencje zarządzania majątkiem, stał zarządca. Reprezentacja ta była organem kontrolnym i zatwierdzała uchwały dozoru, przedkładane następnie władzom świeckim i do zaakceptowania właściwemu ordynariuszowi biskupiemu. Praw wyborczych do obu organów nie mieli księża i służba kościelna². W 1905 r. dozorowi przyznano dodatkowe uprawnienia, umożliwiające ustalanie celowego podatku parafialnego na prace remontowe bądź wzniesienie nowego kościoła³.

W *Powszechnym prawie krajowym* precyzyjnie określono finansowe zobowiązania patrona — właściciela miejscowych dóbr, i parafii w zakresie utrzymania kościoła i budowli plebańskich. W parafiach wiejskich patron pokrywał dwie trzecie kosztów, w miejskich zaś jedną trzecią⁴. Tylko w odniesieniu do niektórych gmin i kościołów stosowano odrębne rozwiązania, regulowane reskryptami królewskiej regencji. Obciążały one patrona całkowitymi kosztami remontu.

¹ Allgemeines. 1804, Ab. 3, § 156, 157; Ab. 9, § 622.

² Wisłocki J. 1981, s. 39, 40.

³ Tamże, s. 40.

⁴ Allgemeines. 1804, Ab. 9, § 731, 740.

Ryc. 1. Wielkopolska pod zaborem. Wielkie Księstwo Poznańskie (Prowincja Poznańska).
Oprac. A. Jankowski, P. Koźuchowski

Fig. 1. Greater Poland in the time of partitions. The Grand Duchy of Posen (the Poznań Province).
Compiled by A. Jankowski, P. Koźuchowski

Taka sytuacja miała miejsce np. w parafii wiejskiej w Gułtowach (pow. Środa), mocą reskryptu Królewskiej Regencji z 1832 r., oraz w Czeszewie (pow. Września), na podstawie rozporządzenia z 1835 r.⁵

⁵ AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.); AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24, 4 (b.pag.).

Zarządzanie majątkiem kościelnym w części Wielkopolski zaanektowanej przez Rosję (objętej granicami Królestwa Polskiego) regulował dekret cara Aleksandra I z marca 1817 r. (ogłoszony 22 listopada 1818 r.)⁶. Nakazywał on powoływanie przy każdej parafii dozoru kościelnego złożonego z proboszcza, kolatora i trzech parafian. Skład tego organu zmieniono w wyniku postanowienia cara, opublikowanego 28 lutego 1824 r.; wykluczało ono z dozoru plebana, wprowadzając w jego miejsce dziekana⁷. W uwarunkowaniach prawnych zaboru rosyjskiego większość wydatków na remont świątyni (90%) ponosili parafianie, resztę zaś patron. Do dodatkowego wkładu patron zobowiązany był tylko wówczas, gdy jego dobra znajdowały się na terenie danej parafii⁸. Rozporządzenie z 1835 r. zwalniało patrona z wymogu finansowania remontu kościoła filialnego⁹. W wyniku upaństwowienia dóbr kościelnych w 1843 r. patronat został w ogóle zniesiony. Wprowadzono też wówczas stawki płac dla duchowieństwa. Dochody z tytułu posług religijnych miały być przeznaczone na potrzeby kościoła i wydawane pod kontrolą dozoru kościelnego¹⁰.

Po reformie uwłaszczeniowej w 1864 r. wiele regulacji prawnych dotyczących majątku kościelnego przestało obowiązywać¹¹. Ukazem z 19 lutego/2 marca 1864 r. (ogłoszonym 31 marca/12 kwietnia 1864 r.) dozory mogły uchylać składki tylko za zgodą całej parafii. Uprawnienie to konstituowało nowe gremium decyzyjne — zgromadzenie parafian¹². W praktyce jednak sprawy rozstrzygali właściciele nieruchomości. Na mocy ukazu carskiego z 1863 r. prace remontowe, których koszt szacowano poniżej 3000 rubli, podlegały nadzorowi władz guberni. Przy większych wydatkach wymagano zgody Ministerstwa Spraw Wewnętrznych¹³. Dozorowi kościelnemu przysługiwało prawo samodzielnego prowadzenia prac remontowych, o ile kosztorys nie przekraczał 300 rubli¹⁴.

Na obszarze Wielkopolski regulacje prawne zaborcy pruskiego i rosyjskiego objęły blisko 400 kościołów drewnianych parafii wiejskich i małomiasteczkowych. Świątynia drewniana wymagała systematycznych renowacji, na które z wielkim trudem gromadzono fundusze. Finansowe problemy z powodu złego stanu technicznego budowli, elementów jej konstrukcji, wystroju i wyposażenia, były jednym z najważniejszych tematów poruszanych w korespondencji między proboszczami a kuriami biskupimi. Szczegóły dotyczące przebiegu remontów zawierają przede wszystkim archiwalia z terenu arcybiskupstwa poznańskiego i gnieźnieńskiego, czyli z obszaru Wielkiego Księstwa Poznańskiego¹⁵. Rzadko natomiast tego rodzaju informacje

⁶ Dziennik. 1818, t. 6, nr 25, s. 242–249 (art. 1–11), s. 250–254 (art. 1–6).

⁷ Dziennik. 1824, t. 8, nr 33, s. 322 (art. 4).

⁸ Majdowski A. 1994, s. 76.

⁹ Tamże, s. 69.

¹⁰ Wisłocki J. 1981, s. 139.

¹¹ Tamże, s. 38; Majdowski A. 1994, s. 76.

¹² Dziennik. 1864, t. 62, nr 187, s. 283 (art. 3–4).

¹³ Manikowska E. 2010, s. 167.

¹⁴ Majdowski A. 1994, s. 63. Pełną swobodę w zakresie podejmowania decyzji o odnowieniu lub budowie świątyni instytucja Kościoła zyskała jedynie w krótkim czasie — między 1905 a 1912 r., por. Manikowska E. 2010, s. 168.

¹⁵ Po kongresie wiedeńskim, w myśl tzw. konwencji petersburskiej (z roku 1797), dwiema bullami z 1818 r. dokonano korekty granic diecezji, tak aby jurysdykcje biskupów nie wykraczały poza obszar zaborów. Granica prusko-rosyjska przecięła archidiecezję gnieźnieńską. 70% jej terytorium znalazło się w Królestwie Polskim, zaś 30% w Wielkim Księstwie Poznańskim. W wyniku tej korekty granic obszar archidiecezji gnieźnieńskiej w zaborze pruskim był na tyle mały, że władze planowały nawet jej likwidację. Ostatecznie jednak archidiecezję gnieźnieńską utrzymano. Bulla z 1821 r. połączyła ją unią personalną z archidiecezją poznańską (do której to godności bulla podniosła diecezję poznańską). Unia personalna połączyła obie archidiecezje osobą jednego arcybiskupa. Arcybiskupstwa pozostawały jednak równorzędne i miały odrębne instytucje diecezjalne (konsystorz generalne, kapituły itp.), Kumor B. 1966, s. 19; Jankowski A. 2017, s. 36–38.

pojawiają się w dokumentach biskupstwa kujawsko-pomorskiego (kujawsko-kaliskiego), obejmującego tereny Wielkopolski w granicach Królestwa Polskiego¹⁶.

Źródła kościelne wskazują, że przepisy *Pruskiego prawa krajowego* odnoszące się do zasad finansowania remontów świątyń były w praktyce różnie interpretowane, zarówno przez patrona, jak i przez parafian. Zdarzały się nawet kontrowersje w kwestii ustalenia obowiązku samego patronatu. I tak np. gdy w końcu lat trzydziestych XIX w. parafialny kościół pw. św. Jądwi w Siekierkach Wielkich koło Poznania (wybudowany w 1762 r. przez poznańskich jezuitów) wymagał gruntownego remontu, właścicielka miejscowych dóbr wyjaśniała kurii biskupiej, że prac nie podejmowano, gdyż trwa „proces sądowy o ustalenie, kto ma obowiązek reperacji”¹⁷. Jej zdaniem „prawo krajowe trudno w tej mierze zastosować, gdyż parafia składa się z jednego dominium i dwóch ubogich gmin”¹⁸. Ostatecznie jednak po trzech latach sprawę patronatu rozstrzygnięto zgodnie z *Prawem krajowym*, obciążając kosztem prac w dwóch trzech właścicielkę dóbr, panią R. Lautschową. Niejasności w kwestii patronatu dotyczyły również kościoła pw. św. Mikołaja w Czeszewie koło Wrześni. Proboszcz w liście do konsystorza pisał, że „na mocy rezolutu Królewskiej Regencji w Poznaniu z marca 1835 r., dominium Mikorzewo jest patronem kościoła i jest zobowiązane wszelkie reperacje bez pomocy parafian uskutecznić”¹⁹. Natomiast plenipotent właściciela dominium mikorzewskiego stanowczo opowiadał się za taką interpretacją przepisów, która nakłada na parafian jedną trzecią kosztów napraw. I taki punkt widzenia przyjęły władze.

Nieuregulowana sprawa patronatu opóźniła w drugiej połowie XIX w. remont cmentarnego kościoła pw. Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku. Jego kolatorem był Roger Raczyński z Wojnowa. Jednak w protokole wizytacji dziekańskiej z 1857 r. odnotowano, że „hrabia zrzekł się prawa patronatu i rzecz w obronie utrzymania kapitału toczy się w sądzie”²⁰. Analizowane źródła nie informują bezpośrednio, w jaki sposób problem ten rozstrzygnięto. W każdym razie Jan Korytkowski w *Brevis descriptio* z 1888 r. stwierdził, że patronat nad tą świątynią należy do właściciela dóbr wojnowskich²¹. Ostatecznie gruntowny remont kościoła przeprowadzono pod koniec stulecia wyłącznie ze składek parafian, którzy na ten cel ofiarowali 6 tysięcy marek²².

Niektórzy właściciele dóbr negowali podstawy prawne nałożonych na nich obowiązków patronackich. Taką interpretację konsekwentnie, przez blisko 20 lat, podtrzymywał Seweryn Ostrowski, dziedzic Gułtowych. Spór wokół jego powinności w tym zakresie zajął sporo miejsca w korespondencji proboszcza z kurią oraz w zapisach protokołów wizytacji z drugiej i trzeciej ćwierci XIX w. Przyczyną konfliktu było prawne stanowisko Regencji Poznańskiej z 1832 r. Zakładało ono, że ówczesny właściciel dóbr gułtowych jako potomek osiemnastowiecznego fundatora świątyni, Kazimierza Śluckiego, powinien ponieść wszelkie koszty remontu świątyni oraz napraw budynków plebańskich²³. Za niezbity dowód osobistego zaangażowania Śluckiego w postawienie budowli władze uznały wierszowaną inskrypcję na parapecie empyry chóru muzycznego (ryc. 2). Seweryn Ostrowski zakwestionował wiarygod-

¹⁶ Archiwalia diecezji kujawsko-kaliskiej znajdują się obecnie w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Diecezja kujawsko-pomorska (z czasem nazwana kujawsko-kaliską lub kaliską), obejmująca parafie wielkopolskie z zaboru rosyjskiego, podporządkowana została archidiecezji warszawskiej, Kumor B. 1966, s. 19; tenże 1980, s. 14; Kujawski W. 2009, s. 180; Małecki H. 1998, s. 24–25; Jankowski A. 2017, s. 36–38.

¹⁷ „List właścicielki dóbr w Siekierkach Wielkich R. Lautshowej do konsystorza generalnego w Poznaniu”, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.)

¹⁸ Tamże.

¹⁹ AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24, 4 (b.pag.).

²⁰ AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/7 (b.pag.).

²¹ Korytkowski J. 1888, s. 38.

²² „List proboszcza Akoszewskiego do konsystorza z 1894 r.”, AAP, BAP, Buk, sygn. OAX 150 (b.pag.).

²³ AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.).

Ryc. 2. Gultowy, kościół parafialny pw. św. Kazimierza, inskrypcja na parapecie empory chóru muzycznego. Fot. A. Jankowski

Fig. 2. Gultowy, the parish church of St Casimir, an inscription on the parapet of the choir gallery. Photo by A. Jankowski

ność tego zapisu i podczas posiedzenia dozoru kościelnego w 1854 r. stwierdził: „Nie wchodzę w to, kto kościół tutejszy budował i wierszy tych które są zapisane w kościele pod chórem nie uznaję za dowód, że kościół ten budował Słucki ponieważ wiersze te napisane zostały przez malarza, który kościół ten malował”²⁴. Zarazem Ostrowski wielokrotnie podkreślał swój wkład w bieżące prace oraz swoje intencje, że: „z własnej woli finansował naprawy kościoła i nie z obowiązku tylko li z pobożności jako dobry katolik”²⁵. Ostatecznie w roku 1858 Seweryn Ostrowski zadeklarował gotowość wypełnienia obowiązków patronackich w zakresie określonym przez obowiązujące *Prawo krajowe*, tj. partycypując w dwóch trzecich kosztów. Na to jednak nie zgodzili się parafianie. W atmosferze nieustającego konfliktu w drugiej połowie XIX w. naprawiono dach kościoła i organy oraz wzniesiono nową wieżę. Dopiero w 1895 r. z inicjatywy kolejnego dziedzica dóbr, Seweryna Bnińskiego, przeprowadzono gruntowny remont świątyni, również upamiętniony inskrypcją, tym razem umieszczoną w prezbiterium, nad wejściem do zakrystii (ryc. 3).

W latach siedemdziesiątych XIX w. kwestię patronatu kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła w Nowej Wsi Królewskiej koło Wrześni rozpatrywał sąd trzech instancji. Parafianie zaskarżyli Regencję w Poznaniu o zaniechanie obowiązku finansowania remontu świątyni. Proboszcz, argumentując racje parafian, powoływał się na dokumenty świadczące, że dobra Nowej Wsi Królewskiej, będące dawną królewszczyzną, po rozbiorach włączono do domeny królewskiej, natomiast w 1834 r., przy jej podziale i wyprzedazy, folwark Nowa Wieś Królewska wydzier-

²⁴ „Protokół z posiedzenia kolegium kościelnego z 1854 r.”, tamże.

²⁵ Tamże.

Ryc. 3. Gułtowy, kościół parafialny pw. św. Kazimierza; inskrypcja nad portalem zakrystii.
Fot. A. Jankowski

Fig. 3. Gułtowy, the parish church of St Casimir, an inscription over the sacristy portal.
Photo by A. Jankowski

zawiono, ale „z wyłączeniem prawa patronatu”²⁶. W pierwszej instancji skargę parafian odrzucono, w drugiej rozstrzygnięto na ich korzyść, lecz w trzeciej powrócono do pierwszego wyroku. W 1920 r. Komisja ds. Wyznaniowych i Szkolnych Województwa Poznańskiego orzekła, że patronat nad tym kościołem sprawują wyłącznie parafianie. To ostatecznie przesądziło o zamknięciu planowanej w Nowej Wsi Królewskiej budowy świątyni murowanej²⁷.

W korespondencji proboszczów z kurią biskupią często podnoszono problem uchylania się patronów od obowiązkułożenia na kościół parafialny. W 1856 r. komendarz parafii św. Anny w Jaktorowie (pow. Chodzież) skarżył się, że „dziedziczka p. Lipska nic w tej materii [obowiązku patronackiego — A.J.] nie robi i zwłoczy od 12 lat z remontem”²⁸. W kolejnym liście (z tego samego roku) komendarz informował władze kościelne: „Pani Lipska nie daje się nakłonić do naprawy kościoła”²⁹. Do partycypacji w wydatkach na ten cel nie przekonano również następnego właściciela dóbr jaktorowskich. W 1861 r. miejscowy proboszcz zwrócił się do konsystorza arcybiskupiego z prośbą o podjęcie w tej sprawie interwencji w Królewskiej Rejencji w Bydgoszczy³⁰. Kościół gruntownie odnowiono dwa lata później, ale w źródłach brak informacji, czy patron dopełnił obowiązku i wsparł finansowo te prace³¹.

²⁶ „List proboszcza parafii w Nowej Wsi Królewskiej do konsystorza generalnego z grudnia 1919 r.”, AAG, AKM, Nowa Wieś Królewska, sygn. AKM II 127/14, k. 87.

²⁷ Dane z korespondencji komendarza parafii z kurią biskupią z czerwca 1920 r., tamże.

²⁸ AAG, AKM, Jaktorowo, sygn. AKM II 67/8 (b.pag.).

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

³¹ Jankowski A. 2009, s. 219–220.

Opieszalność w wypełnianiu patronackich powinności wobec kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Sośnicy koło Pleszewa zarzucano Ludwikowi Chłapowskiemu. W 1819 r. proboszcz informował kurię: „prosiłem wielmożnego Chłapowskiego kolatora kościoła sosnowskiego, aby przynajmniej kazał użyzyć Dąb na szkudły”³². Skargi na zaniedbania patrona nie ustawały przez dekadę. Wreszcie w roku 1828 dziedzic Chłapowski zamknął sprawę, pisząc do kapituły: „Za mnie kościół w Sośnicy dwa razy był reperowany [...] w 1822 r. dwie wierzki [! — A.J.] na kościele kosztem moim bez pomocy księdza czy parafian były zreperowane”³³.

Niekiedy problem trudnych relacji między patronem a proboszczem ujawniał się jeszcze bardziej dobitnie. Gdy w Wierzenicy koło Poznania hrabia August Cieszkowski, patron kościoła pw. św. Mikołaja (od 1842 r.), przez kilka lat zwodził parafian obietnicą podjęcia remontu podupadającej drewnianej świątyni, w 1850 r. komendantz parafii ogłosił parafianom i zakomunikował kurii, że „w brudnym i zapleśniałym kościele” zaprzestaje odprawiania mszy i nabożeństw³⁴.

Do kolatorskiego obowiązku nie poczuwał się również książę Albert Maria von Thurn und Taxis, nominalnie sprawujący patronat nad farą w Odolanowie. W 1910 r. tamtejszy proboszcz zawiadomił swoich zwierzchników, że „ksiądz odmówił dołączenia się do remontu drewnianej filialnej świątyni pw. św. Barbary na przedmieściu Odolanowa Górka”³⁵. W kolejnym piśmie ksiądz zapewnił jednak władze kościelne, że „coś z patrona wyciśnie”³⁶. Jak wynika z analizowanych przekazów, zapewne był w swoich działaniach skuteczny, gdyż w 1911 r. książę „w drodze łaski ofiarował 6 tys. marek na potrzeby restaurowanego kościoła drewnianego”³⁷.

Zdarzało się, że odporni na presję, prośby i nalegania patroni odmawiali wypełniania prawnego obowiązku w sposób obcesowy. W 1897 r. patron kościoła pw. św. Anny w Kościeszkach (na pograniczu wielkopolsko-kujawskim) zakończył pertraktacje, przekazując proboszczowi, że na remont świątyni „ani feniga nie da a sprawę odda do Regencji w Bydgoszczy”³⁸.

Niektórzy kolatorzy, podejmując finansowe zobowiązania, dążyli do zminimalizowania ponoszonych wydatków, poprzez ingerowanie w projekty remontów, charakter prac, a nawet przewidziane rozwiązania technologiczne. Gdy w 1900 r. parafianie z Wylatowa koło Mogiła postanowili pokryć ściany swego kościoła pw. św. Piotra i Pawła trzema warstwami farby olejnej oraz „przeprowadzić potrzebną ornamentację”, patron uznał dekorację za zbędną, a zakres robót za zbyt duży i drogi³⁹. Zapowiedział, że pokryje najwyżej jedną trzecią kosztów i to nałożenia tylko jednej warstwy malarskiej⁴⁰.

Problemy w zarządzaniu majątkiem parafialnym generowały również procesy przekształceń własnościowych wielkopolskich dóbr. Parcelacje i wyprzedaże majątności, częste zmiany

³² AAG, AKM, Sośnica, sygn. AKM II 165/3 (b.pag.).

³³ Tamże.

³⁴ Fragment „Listu proboszcza do konsystorza arcybiskupiego z lipca 1850 r.”, AAP, BAP, Kicin-Wierzenica, sygn. OAX 414, k. 9.

³⁵ „List proboszcza do konsystorza arcybiskupiego poznańskiego”, AAP, AO, Odolanów, sygn. KA 4302, k. 66.

³⁶ Tamże, k. 67.

³⁷ Tamże, k. 94.

³⁸ AAG, AKM, Kościeszki, sygn. AKMII 85/25 (b.pag.).

³⁹ „List proboszcza parafii w Wylatowie (z listopada 1900 r.) do konsystorza generalnego w Gnieźnie”, AAG, AKM, Wylatowo, sygn. AKMII 206/37 (b.pag.).

⁴⁰ Tamże. Do 1871 r. Wylatowo miało prawa miejskie. Stąd mogła wynikać przyjęta przez patrona wysokość udziału w kosztach remontu. Ingerencje patrona minimalizujące zakres prac remontowych ze względów finansowych, odnotowują także źródła odnośnie do kościołów murowanych. Np. w roku 1861 w Czeszewie (w pow. pilskim) patron nie zgodził się na wzniesienie kościelnej wieży według „bardzo gustownego” projektu budowniczego Hebanowskiego. Uwagę taką poczynił w 1889 r. czeszewski proboszcz w liście informującym kurię o odnalezieniu (we własnym archiwum parafialnym) projektu budowy wieży, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKMII 23/8 (b.pag.).

właścicieli oraz pruska strategia osadnictwa ludności niemieckiej (głównie protestanckiej)⁴¹, istotnie komplikowały egzekwowanie obowiązków patronackich. Wymownie obrazuje to sytuacja drewnianego kościoła pw. Św. Trójcy we wsi Kucharki koło Kalisza, relacjonowana w 1916 r. w liście proboszcza Hemmerlinga do arcybiskupa Edmunda Dalbora: „W połowie powinności należą do dominium będącego własnością protestanta p. Beckera, w połowie do poszczególnych parceli powstałych na skutek parcelacji drugiego dominium, a te parcele są w posiadaniu 17 nabywców katolików”⁴². Już wcześniej poprzednik tegoż proboszcza, planując prace naprawcze, w liście do kurii z 1896 r. wyraził obawy, że „Biedni współpatroni źle do kościoła w Kucharkach usposobieni, będą przewłóczyć albo łątać tylko z grubszego jak dotychczas robili”⁴³.

Niekiedy brak wsparcia benefaktora wynikał z jego rzeczywistych trudności finansowych lub nawet bankructwa. W Uzarzewie koło Poznania, gdzie w 1825 r. majątność „poszła na subhasty”⁴⁴, parafianie kościoła pw. Michała Archanioła zmuszeni byli pokryć wszystkie wydatki związane z naprawą dachu, podłogi, pozytywu oraz wybielenia wnętrza. W Ociążu remont parafialnej świątyni pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny planowany na rok 1852 opóźnił się, gdyż zubożała wdowa po patronie „nie może swej szcudrej ręki otworzyć z ofiarą parafianom”⁴⁵.

Niezależnie od tego, jak układały się stosunki między patronem a parafianami, dla większości parafii wiejskich i małomiasteczkowych zebranie kwot potrzebnych na renowację budynków kościelnych było trudnym zadaniem. Znamienne są tu kalkulacje przedstawione w 1896 r. przez kurię biskupią proboszczowi kościoła w Kucharkach: „Przy dochodzie plebana rocznym 1691 Marek, można rocznie na reperację budynków plebańskich przeznaczyć 300 Marek. [...] Przy dobrej woli parafian i patrona całość remontu (wraz z budynkami plebańskimi i organizatorskimi) można uskutecznić w 5 latach”⁴⁶. Ograniczone fundusze skłaniały nieraz do zmniejszenia zakresu niezbędnych robót. „Z powodu ubóstwa parafian” — jak wyrażono to w źródle — w Baranowie koło Kępna nie odbudowano wieży kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła i Wawrzyńca, zniszczonej wskutek pożaru w 1822 r. Zachowane z jej rozbiórki drewno użyto do wzniesienia nowej zakrystii⁴⁷. Z kolei proboszcz parafii pw. św. Jadwigi w Siekierkach Wielkich koło Poznania zawiadamił kurię biskupią w 1833 r., że nie zdołał jeszcze zebrać całej kwoty na remont dachu, ale „reperacja ma być tak daleko prowadzona jak sum wystarczy”⁴⁸. W Sońnicy „funduszy nie stało” na wykonanie malarskiej dekoracji nawy; ozdobiono zatem tylko część prezbiterialną⁴⁹.

Bywało, że dodatkowe finanse na odnowienie świątyni parafianie pozyskiwali ze sprzedaży uszkodzonych elementów wyposażenia — dzwonów, sreber, starych ławek kościelnych, a także prospektów organowych. Wzmianki o takich transakcjach zawiera m.in. korespondencja z kurią biskupią proboszczów z Uzarzewa (z 1825 r.), Kiszkowa (z 1845 r.) i Siekierk Wielkich

⁴¹ O pruskiej polityce osadniczej, zob. np. Kiec O. 2001, *passim*; Jankowski A. 2017, s. 27–41.

⁴² AAP, BAP, Kuchary-Kucharki, sygn. OAX 015 (b.pag.).

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Informacja z „Listu proboszcza w Uzarzewie Franciszka Nowickiego do kurii arcybiskupiej”, AAP, AO, Uzarzewo, sygn. KAII 438/1 (b.pag.).

⁴⁵ Cytat z pisma dozoru kościelnego w Ociążu z 1856 r. do kurii arcybiskupiej, AAP, AO, Ociąż, sygn. KA 3806 (b.pag.).

⁴⁶ „Pismo konsystorza generalnego poznańskiego”, AAP, BAP, Kuchary-Kucharki, sygn. OAX 015 (b.pag.).

⁴⁷ „List z 1862 r. proboszcza w Baranowie do konsystorza arcybiskupiego”, AAP, AO, Baranów, sygn. KA 4087 (b.pag.).

⁴⁸ „Doniesienie o reperacji kościoła”, przesłane przez proboszcza z Siekierk Wielkich do kurii arcybiskupiej w Poznaniu, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.).

⁴⁹ AAG, AKM, Sońnica, sygn. AKMII 165/16 (b.pag.).

Ryc. 4. Baranów, kościół parafialny pw. śś. Wawrzyńca i Andrzeja, bryła, widok od strony południowo-wschodniej. Fot. A. Jankowski

Fig. 4. Baranów, the parish church of St Lawrence and St Andrew, viewed from the south-east. Photo by A. Jankowski

(z 1830 r.)⁵⁰. Jeżeli już zaistniała konieczność budowy nowego kościoła, zabiegano o sprzedaż materiałów pozostałych po poprzedniej świątyni. Miało to miejsce np. w 1869 r. w Słupi pod Bralinem. Bierwiona ze zrębowych ścian prezbiterium zlicytowane za 113 talarów trafiły do Baranowa, gdzie zastosowano je do budowy kaplicy pw. św. Wojciecha przy kościele parafialnym⁵¹ (ryc. 4). Niewiele brakowało, aby materiałem rozbiórkowym stały się elementy z drewnianych kościołów pw. Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku oraz pw. Ducha Św. w Grodzisku Wielkopolskim. Potencjalne zyski ze sprzedaży drewna konstrukcyjnego tej pierwszej świątyni władze pruskie proponowały w 1803 r. przeznaczyć *pro bono Ecclesia Parochialis*⁵², zaś z drugiej, „w nędznym bardzo znajdującej się stanie”, zamierzano użyć do wzniesienia nowego kościoła bądź spieniężyć i poświęcić na inne potrzeby parafii⁵³.

Niekiedy znaczący wkład w fundusz remontowy przynosił zapis testamentowy. Np. legat Józefy Kyderowej wsparł remont cmentarnego kościoła pw. Św. Krzyża w Jutrosinie, przepro-

⁵⁰ AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.); AAP, AO, Uzarzewo, sygn. KAII 438/1 (b.pag.); AAG, AKM, Kiszkowo, sygn. AKMII 78/4 (b.pag.).

⁵¹ Jankowski A. 2017, s. 79, 147.

⁵² „Pismo kurii arcybiskupiej poznańskiej do hrabiego Raczyńskiego, patrona kościoła Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku”, AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/1 (b.pag.).

⁵³ Korespondencja magistratu Grodziska Wielkopolskiego z kurią arcybiskupią z 1801 r., AAP, AO, Grodzisk, sygn. KAII 165/1 (b.pag.).

Ryc. 5. Golina, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja pozornego sklepienia kolebkowego prezbiterium, 1740/1871, January Hermański i in. Fot. A. Jankowski

Fig. 5. Golina, the parish church of St Andrew; the painting imitating a barrel vault in the presbytery, 1740/1871, January Hermański et al. Photo by A. Jankowski

wadzony w 1894 r.⁵⁴ W Mącznikach koło Wrześni w roku 1892 proboszcz kościoła pw. św. Wawrzyńca zapisał 19,5 tysiąca marek na „odnowienie i ozdobę kościoła”⁵⁵. Zdarzały się też datki od darczyńców nie należących do danej parafii. W protokole wizytacji kościoła w Czeszewie koło Pleszewa odnotowano, że dawny właściciel dóbr czeszewskich wspomógł finansowo prace remontowe tamtejszej świątyni⁵⁶. Rzadko natomiast remont drewnianego kościoła wiejskiego wspierał biskup. Tak zrobił w 1897 r. bp Florian Stablewski, przekazując 150 marek na rzecz świątyni w Kucharkach⁵⁷.

Gromadząc fundusze na odnowienie kościoła parafie zabiegały też o różne formy kredytowania. Proboszcz w Buku starał się w 1811 r. u burmistrza o „pożyczkę z prowizją w wysokości 2500 złotych” na remont drewnianego kościoła cmentarnego⁵⁸. W Kiszkwie pleban „puścił w obieg list zastawny na 40 talarów”⁵⁹. Natomiast w 1895 r. w Gułtowach na położenie nowej podłogi i zamontowanie okien w tamtejszej świątyni przeznaczono sumy zgromadzone na księżeczce oszczędnościowej⁶⁰.

⁵⁴ O wykorzystaniu na ten cel legatu J. Kyderowej zdecydowała uchwała rady parafialnej z maja 1894 r. Dokument nie zawiera danych o wysokości darowizny, AAP, WD, Jutrosin, sygn. KA 4088, k. 350; Jankowski A. 2017, s. 72, 137.

⁵⁵ „List proboszcza do kurii arcybiskupiej poznańskiej”, AAP, AO, Mączniki, sygn. KA 4162 (b.pag.).

⁵⁶ „Protokół wizytacji dekanalnej kościoła w Czeszewie w 1906 r.”, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24/12 (b.pag.); Jankowski A. 2017, s.137.

⁵⁷ „List proboszcza z Kucharek do kurii arcybiskupiej poznańskiej z 1901 r.”, AAP, AO, Kucharki, sygn. KAII 219/3 (b.pag.).

⁵⁸ „Pismo proboszcza do burmistrza w Buku”, AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/3 (b.pag.).

⁵⁹ „List komendarza parafii w Kiszkwie do kurii arcybiskupiej gnieźnieńskiej z 1843 r.”, AAG, AKM, Kiszkowo, sygn. AKMII 78/4 (b.pag.).

⁶⁰ „Pismo dozoru kościelnego w Gułtowach do konsystorza generalnego poznańskiego”, AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.).

Szczególny pomysł na zwiększenie dochodów parafii przedstawił w 1846 r. kurii biskupiej proboszcz w Baranowie. Zamierzał sprzedawać trawę koszoną na cmentarzu, aby w ten sposób zasilać fundusz remontowy⁶¹.

W omawianych źródłach znajdują się też wzmianki o pracach remontowych przeprowadzonych wyłącznie sumptem proboszczów, m.in. w Baranowie (w 1869 r.), Kicinie (w 1850 r.) i Sławnie koło Gniezna (tuż przed 1800 r.). W Golinie koło Jarocina w 1870 r. proboszcz Januarego Hermańskiego nie tylko finansował odnowienie kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła, ale także „własną ręką wyzłocił wielki ołtarz i ozdobił różnymi malaturami prezbiterium, a zakrył go pomalował w formie tapet”⁶² (ryc. 5).

Wymuszone przez zaborców procesy społeczne, przekształcenia własnościowe dóbr oraz nowe regulacje prawne prowadziły do zaniku historycznie ugruntowanej (nierzadko emocjonalnej) więzi benefaktora z kościołem. Zjawisko to w pełni jawi się tam, gdzie nastąpiła zmiana właściciela dóbr w wyniku sprzedaży lub parcelacji majątku. Nowy nabywca dóbr nie był już „kustoszem” miejscowej nekropolii rodowej, a świątynia traciła rangę znaku rodowego. W takiej sytuacji obowiązek dbania o należyty stan kościoła spadał najczęściej na proboszcza. Tę rolę duchowieństwa akcentował już w 1828 r. arcybiskup Teofil Wolicki, metropolita gnieźnieński i poznański, wydając w tej kwestii konkretne dyspozycje⁶³.

Stan techniczny i walory wnętrza kościołów prowincji wielkopolskiej w dobie zaborowej zależały zwykle od zaradności i zdolności organizacyjnych proboszczów. Nieraz ich zapobiegliwość hamował opór własnych parafian. W 1848 r. komendant parafii w Baranowie pisał do poznańskiego konsystorza generalnego: „Uspობienie parafii jest takie, że nie chcą wspierać remontu dachu kościoła”⁶⁴. W 1861 r. w Czerminie koło Pleszewa parafian świątyni pw. św. Jakuba Apostoła przeciwko inicjatywie proboszcza miał podburzać patron, nawołując by „żadnych składek nie dawali”⁶⁵. Ksiądz z kościoła pw. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej w Żegocinie koło Pleszewa również uskarżał się w 1868 r., że „Pan Ignacy Gruski [...] nakłania parafian, aby odmówili podjęcia reperacji kościoła”⁶⁶.

Zdarzali się też proboszczowie nieudolni, jak choćby ksiądz w Siekierkach Wielkich, któremu w 1830 r. wspomniana już właścicielka dóbr R. Lautschowa zarzucała, że „zagubił Anszlag reperacji sporządzony przez Regencję i nawet nie zabiegał o doraźne załatwienie słomą dziur w kościelnym dachu”⁶⁷.

Zarazem jednak w źródłach pojawiają się wzmianki o duszpasterzach, którzy w efekcie swoich gorliwych starań o dobry stan materialny świątyni uzyskiwali szczerze wsparcie wiernych. Takim księdzem był Bonifacy Gagacki, wikariusz fary we Wrześni. W połowie XIX w. zebrał fundusze na remont niewielkiego kościoła drewnianego pw. Św. Krzyża na wrzesińskim przedmieściu Lipówka⁶⁸. Ksiądz Gagacki niewątpliwie był postacią charyzmatyczną, skoro pamięć o jego pobożności i ofiarnej pracy stała się tematem lokalnych legend⁶⁹.

⁶¹ Jankowski A. 2017, s. 137.

⁶² Tamże, s. 63, 240. Relikty dzieła proboszcza Januarego Hermańskiego przetrwały do dziś.

⁶³ Tamże, s. 135.

⁶⁴ AAP, AO, Baranów, sygn. KA 70/6, k. 57.

⁶⁵ Z „Listu dozoru kościelnego w Czerminie do kurii arcybiskupiej w Gnieźnie”, AAG, AKM, Czermin, sygn. AKMII 21/8, k. 95.

⁶⁶ „Pismo proboszcza parafii w Żegocinie do kurii arcybiskupiej w Gnieźnie”, AAG, AKM, Żegocin, sygn. AKMII 226/73 (b.pag.).

⁶⁷ Z „Listu do konsystorza generalnego w Poznaniu”, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.).

⁶⁸ „Wykaz szczegółowy majątku kościelnego i beneficjalnego w Wrześni z 27.04.1873”, AAG, AKM, Września, sygn. AKMII 190/130 (b.pag.). Księdza Bonifacego Gagackiego wymienia też zachowana we fragmencie inskrypcja upamiętniająca remont kościoła, umieszczona na nadprożu dawnego portalu zakrystii, obecnie przesłonięta deskami wewnętrznego szalunku, założonego w 1927 r., Jankowski A. 2017, s. 446.

⁶⁹ Turwid M. 1926.

↑ Ryc. 6. Parzęczew, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, 1895–1900. Fot. A. Jankowski

Fig. 6. Parzęczew, the parish church of the Assumption, the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, 1895–1900. Photo by A. Jankowski

← Ryc. 7. Parzęczew, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej; malarska dekoracja apsydy prezbiterium (z domniemanym autoportretem malarza w wizerunku łotra), Aleksander Przewalski, 1895–1900. Fot. A. Jankowski

Fig. 7. Parzęczew, the parish church of the Assumption; the painted decoration of the presbytery apse (with supposed painter's selfportret as rascal), Aleksander Przewalski, 1895–1900. Photo by A. Jankowski

Ryc. 8. Mąkolno, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, po 1894 r. Fot. A. Jankowski

Fig. 8. Mąkolno, the parish church of St Andrew; the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, after 1894. Photo by A. Jankowski

Planując prace remontowe proboszczowie mogli korzystać z podręczników przeznaczonych dla duchownych, zawierających podstawowe wskazówki co do sposobów prowadzenia renowacji budowli kościelnych⁷⁰. Od końca XIX stulecia inwestycje te regulowane były także przez rozporządzenia władz kościelnych. Miało to przeciwdziałać „pstrokacizmie i oszpecaniu wnętrz kościelnych”⁷¹. Troska kurii biskupich o stan świątyni nie przejawiała się jednak we właściwym systemie kontroli. Władze kościelne w praktyce nie ingerowały w proces remontu i nie weryfikowały koncepcji odnowienia wnętrz. Protokoły wizytacyjne zawierają na ogół lapidarne stwierdzenie o „schludnym wyglądzie przybytku”. Rzadko zamieszczano w nich bardziej wnikliwie uwagi, ocenę estetyki nowego wystroju, jak np. w protokole wizytacyjnym z 1906 r. kościoła w Czeszewie. Wizytator, zapewne preferując stylistyczną jednolitość wystroju wnętrza, zaznaczył, że „nowa chrzcielnica jest niestety romańska i nie pasuje do nowych barokowych kratek przed ołtarzem oraz barokowego konfesjonau”⁷².

Sprawy remontów i restauracji zabytkowych kościołów drewnianych z reguły nie absorbowwały pruskich konserwatorów⁷³. Stosunek do kościołów drewnianych ówczesnych badaczy

⁷⁰ Najbardziej znane to: Łuszczkiewicz W. 1869; tenże 1887; Brykczyński A. 1888.

⁷¹ Z rozporządzenia kurii biskupiej w Płocku z 1893 r., przedrukowanego w tym samym roku w „Przeglądzie Katolickim” (cyt. za: Manikowska E. 2010, s. 168). Kuria płocka w rozporządzeniu tym nakazywała przedkładanie projektów odnowienia wnętrz. W biskupstwie kujawsko-kaliskim powołano w 1909 r. diecezjalny komitet archeologiczno-budowlany, opiniujący m.in. projekty renowacji wnętrz i nowych malarskich dekoracji w zabytkowych świątyniach, por. Jankowski A. 2017, s. 123, 135.

⁷² „Akt tradycji majątku kościelnego w Czeszewie”, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKMII 24/14 (b.pag.).

⁷³ W zaborze pruskim od połowy XIX w. działał administracyjny system ochrony zabytków. W zaborze rosyjskim (w Królestwie Polskim) nie funkcjonowały urzędy konserwatorskie, zabytki nie podlegały prawnej

Ryc. 9. Mąkolno, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, po 1894 r. Fot. A. Jankowski

Fig. 9. Mąkolno, the parish church of St Andrew; the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, after 1894. Photo by A. Jankowski

i znawców architektury najlepiej oddają inwentaryzatorskie spostrzeżenia Juliusa Kohte, dla którego większość z tych budowli to *kunstloser Blockbau*⁷⁴.

Prace remontowe proboszcz (w porozumieniu z dozorem kościelnym) najczęściej zlecał miejscowym rzemieślnikom, a od drugiej połowy XIX w. także lokalnym firmom dekoratorskim, oferującym kompleksowe usługi (w tym konserwację ołtarzy i obrazów, nowe stolarskie wyposażenie oraz malarską dekorację ścian). Do najbardziej znanych należały poznańskie pracownice Duszyńskiego i Szpetkowskiego⁷⁵. Na terenie zaboru rosyjskiego działał zakład Leona Zdziarskiego, a także pracownia Aleksandra Przewalskiego (jednego z uczniów Jana Matejki) — malarza, snycerza, pozłotnika i architekta⁷⁶. Ten ostatni w pełni zaprezentował swe wszechstronne umiejętności m.in. tworząc malarski wystrój i snycerskie detale wyposażenia murewanego kościoła pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej w Parzęczewie (ryc. 6–7). W kościele drewnianym pw. św. Andrzeja Apostoła w Mąkolnie (pow. Konin) tuż po roku 1894 wykonał on (zachowaną do dziś) malarską dekorację stropu (ryc. 8–9).

Projekty renowacji bądź przebudowy świątyń drewnianych rzadko powierzano historykom sztuki lub wykwalifikowanym architektom. Do takich wyjątkowych realizacji doszło

ochronie. Wprawdzie w 1858 r. powołano Cesarską Komisję Archeologiczną, ale nie zajmowała się ona architekturą i sztuką sakralną łacińskiego kręgu kulturowego, por.: Pruszyński J. 1989, s. 61; Jakimowicz T. 1996, s. 110; Dettloff P. 2010, s. 127; Jankowski A. 2017, s. 134–135.

⁷⁴ Kohte J. 1895–1896; tenże 1897.

⁷⁵ W źródłach nie podano imion ani pełnych nazw firm Duszyńskiego i Szpetkowskiego. W okresie międzywojennym odnotowywano jedynie inicjał imienia W. Duszyński, zob. Jankowski A. 2017, s. 125, 131.

⁷⁶ Tamże, s. 125, 330–341.

Ryc. 10. Odolanów-Górka, kościół parafialny pw. św. Barbary, malarska dekoracja stropu nawy, Duszyński, projekt Ludwig Kaemmerer, 1910 r.
Fot. A. Jankowski

Fig. 10. Odolanów-Górka, the parish church of St Barbara, the painted decoration of the nave ceiling, Duszyński, designed by Ludwig Kaemmerer, 1910.
Photo by A. Jankowski

w przypadku kościołów: pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Oporowie koło Leszna (którego wnętrza gruntownie odnowiono w 1870 r., według koncepcji znanego wrocławskiego budowniczego, Alexiusa Langer) ⁷⁷ oraz pw. św. Barbary w Odolanowie-Górcie (którego projekt malarskiej dekoracji przygotował w 1910 r. profesor Ludwig Kaemmerer z poznańskiego Kaiser Friedrich Museum) ⁷⁸ (ryc. 10). Wiadomo też, że utytułowany profesor historii sztuki i konserwacji zabytków zaangażował się w renowację drewnianego zboru w Chlastawie. Był nim Max Kutschmann z berlińskiego Kunstgewerbemuseum, który w 1910 r. zaprojektował i nadzorował rekonstrukcję siedemnastowiecznej dekoracji wnętrza ⁷⁹ (ryc. 11).

Obowiązujące w dobie zaborowej normy prawne w zakresie finansowania remontów zabytkowych kościołów drewnianych utrzymano w odrodzonej Rzeczypospolitej. Wówczas także *spiritus movens* przedsięwzięć budowlanych i organizacji prac renowacyjnych byli najczęściej proboszczowie. Zdarzały się spory z patronami i problemy z pozyskaniem funduszy. Jednak w porównaniu z czasami rozbiorowymi, programy (koncepcje) i efekty restauracji w znacznie większym stopniu poddawano nadzorowi powołanym organom konserwatorskim.

⁷⁷ Jankowski A. 2009, s. 264.

⁷⁸ Jankowski A. 2017, s. 136, 192.

⁷⁹ Tamże, s. 87, 136, 192–195.

Ryc. 11. Chlastawa, dawny zbór graniczny, obecnie kościół filialny pw. Narodzenia NMPanny, dekoracja malarska przykrycia aneksu południowego, projekt Max Kutschmann, ok. 1910 r.
Fot. A. Jankowski

Fig. 11. Chlastawa, the former Protestant church, now the subsidiary church of the Birth of Virgin Mary; the painted decoration of the southern annexe, designed by Max Kutschmann, c. 1910. Photo by A. Jankowski

Adres Autora:

dr hab. Aleksander Jankowski, prof. UKW
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Zakład Historii Sztuki i Kultury
ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 12
85-671 Bydgoszcz
aleksander.jankowski@ukw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7806-1845

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czermin [*Sprawy budowlane 1852–1867*], sygn. AKMII 21/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tyczące się budowli i reparacji tak kościoła jako i budynków plebańskich w Czeszewie 1845–1895*], sygn. AKM II 24, 4.

- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Sprawy budowlane kościoła w Czeszewie (1840) 1871–1915*], sygn. AKMII 23/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Kurii Arcybiskupiej w Gnieźnie dotyczące się kościoła parafialnego w Czeszewie 1873–1958*], sygn. AKMII 24/14.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego. Wizyty dziekańskie kościoła w Czeszewie 1833–1972*], sygn. AKM II 24/12.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Jaktorowo [*Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się budowli kościoła i budynków plebańskich w Jaktorowie 1836–70*], sygn. AKMII 67/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Kiszkowo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się wyprośzkowania oneris fabrica kościoła i budynków plebańskich w Kiszkanie. 1832–1858*], sygn. AKMII 78/4.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej], Kościeszki [*Akta Kurii Arcybiskupiej w Gnieźnie dotyczące się kościoła parafialnego w Kościeszkach 1896–1954*], sygn. AKMII 85/25.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej], Nowa Wieś Królewska [*Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się budowli i reperacji tak kościoła jako i budynków plebańskich w Nowej Wsi Królewskiej dekanat miłosławski*], sygn. AKMII 127/14.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Sośnica [*Akta kościoła parafialnego w Sośnicy 1818–1854*], sygn. AKMII 165/3.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Sośnica [*Akta kościoła parafialnego w Sośnicy*], sygn. AKMII 165/16.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Września [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się kościoła parafialnego w Wrześni 1868–1939*], sygn. AKMII 190/130.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Wylatowo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się wizyty kościoła w Wylatowie 1887–1969*], sygn. AKMII 206/37.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Żegocin [*Akta kościoła parafialnego w Żegocinie 1885–1965*], sygn. AKMII 226/73.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Baranów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się tak kościoła jako i budynków plebańskich w Baranowie 1827, 1845–1869*], sygn. KA 70/6.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Baranów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się tak kościoła jako i budynków plebańskich w Baranowie 1852–1905*], sygn. KA 4087.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego, Akta tradycyjne Probostwa w Buku 1711, 1744-...*], sygn. KAII 96/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego. Buk 1807–1813*], sygn. KAII 96/3.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego, Akta tradycyjne Probostwa w Buku 1846–1857*], sygn. KAII 96/7.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Buk [*Generalia kościoła w Buku 1851–1913*], sygn. OAX 150.

- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Grodzisk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego w Gnieźnie tyzące się kościoła parafialnego w Grodzisku 1795–1806*], sygn. KAII 165/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Gultowy [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tyzące się wizyty dekanalnej kościoła w Gultowach 1822–1896*], sygn. KA 4086.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Kicin-Wierzenica [*Generalia kościołów w Kicinie i Wierzenicy 1846–1923*], sygn. OAX 414.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Kucharki [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego tyzące się kościoła parafialnego w Kucharach 1890–1914*], sygn. KAII 219/3.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Kuchary-Kucharki [*Generalia kościoła w Kucharach i Kucharkach*], sygn. OAX 015.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Mączniki [*Mączniki 1802–1897*], sygn. KA 4162.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Ociąż [*Acta Königl. Commissarium für Vermögens-Verwaltung Diecezji Poznańskiej tyzące się budowli w Ociążu. I: 1825–1937*], sygn. KA 3806.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Odolanów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tyzące się oneris fabricae budowli plebańskich w Odolanowie*], sygn. KA 4302.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Siekierki [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego w interessie kościoła w Siekierkach 1805–1841*], sygn. KA II 387/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], [Uzarzewo I 1800–1830], sygn. KAII 438/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], WD [Wizytacje Dziekańskie], Jutrosin [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tyzące się budowli kościoła i budynków plebańskich w Jutrosinie 1835–1899*], sygn. KA 4088.

Źródła i opracowania publikowane

- Allgemeines. 1804. *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*, Bd. IV, Theil 2, Titel 11, Ab. 3: *Von den Obern und Vorgesetzten der Kirchengesellschaften*; Ab. 9: *Von der Verwaltung der Güter und des Vermögens der Pfarrkirchen*, Berlin.
- Brykczyński Antoni. 1888. *Dom Boży to jest praktyczne wskazówki budowania, naprawiania i utrzymania kościołów na wzór dzieła X. Montault (Barbier de Montault) „Traité pratique de la construction, de l'ameublement et de la décoration des églises”*, Warszawa.
- Dettloff Paweł. 2010. *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa, s. 127–158, 351–363 (aneksy).
- Dziennik. 1818. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 6, nr 25.
- Dziennik. 1824. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 8, nr 33.
- Dziennik. 1864. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, nr 187.
- Jakimowicz Teresa. 1996. *Konserwatorstwo i konserwatorzy w Wielkopolsce w latach 1793–1918*, [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.*, red. A.S. Labuda, K. Zawiasa-Staniszevska, Poznań 1996, s. 102–119.
- Jankowski Aleksander. 2009. *Kościoły drewniane o zdwojonej konstrukcji ścian*, Bydgoszcz.

- Jankowski Aleksander. 2017. *Malarstwo ścienne drewnianych świątyń Wielkopolski 1795–1939*, Bydgoszcz.
- Kiec Olgierd. 2001. *Protestantyzm w Poznaniu 1815–1918*, Warszawa.
- Kohte Julius. 1895–1896. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. III, Berlin.
- Kohte Julius. 1897. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. IV, Berlin.
- Korytkowski Jan. 1888. *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis. Archidioecesis Posnaniensis*, cz. B, Gnesnae.
- Kujawski Witold. 2009. *Następstwa rozbiorów Polski w diecezji wrocławskiej*, „Studia Włocławskie”, t. 12, s. 173–182.
- Kumor Bolesław. 1966. *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000–1939)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, t. IX, nr 3–4, s. 3–27.
- Kumor Bolesław. 1980. *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków.
- Łuszczkiewicz Władysław. 1869. *Wskazówka dla utrzymania kościołów, cerkwi, przechowywanych tamże zabytków przeszłości*, Kraków.
- Łuszczkiewicz Władysław. 1887. *Poradnik dla zajmujących się utrzymaniem i restauracją kościołów i sprzętów kościelnych*, Kraków.
- Majdowski Andrzej. 1994. *Zabudowania plebańskie w ustawodawstwie Królestwa Polskiego*, [w:] *tenże, Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, Warszawa, s. 63–94.
- Małecki Henryk. 1988. *Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, t. XI, 1998, s. 11–50.
- Manikowska Ewa. 2010. *Organizacja opieki nad zabytkami a dziedzictwo kultury sakralnej. Zarys problematyki*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa, s. 167–187.
- Pruszyński Jan. 1989. *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa.
- Turwid Marjan. 1926. *Klasztor na Lipówce. Legendy*, Września.
- Wisłocki Jerzy. 1981. *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*, Poznań.

THE RESTORATION OF WOODEN CHURCH ARCHITECTURE AS CONDITIONED
BY REGULATIONS OF THE PARTITION TIME. SOME REMARKS ON THE BASIS
OF SOURCES FROM THE GREATER POLAND PROVINCE

Legal regulations imposed on Polish territories by the partitioning powers changed the rules of managing parish property and of financing the renovation of churches. In the territories annexed by Prussia regulations from 1794 were operative, assigning the management of property and financial issues to parish priests and provisors, while issues of community gatherings to commune plenipotentiaries. In 1875 the institution of church supervisory board was established, which took over church property management, and since 1905 was also authorized to levy a tax to cover renovation expenses. In the part of Greater Poland annexed by Russia the management of church property was regulated by a 1817/1818 decree, which established a supervisory board for every parish. 90% of renovation costs had to be covered by the parishioners. Following the nationalization of church estates in 1843 and the property right reform in 1864 the board could only enact charges with the consent of the assembly of parishioners, within which it was only real property owners that were entitled to decide. Works costing up to 3000 rubles were supervised by province authorities, while more expensive renovations were subject to the approval of the Ministry of Internal Affairs.

Those regulations affected almost 400 wooden churches in Greater Poland. Financial problems related to renovation works were a major topic of correspondence between parish priests and diocesan curias. As regards the territory of the Grand Duchy of Posen, detailed accounts of such works can be found primarily in the archives of the Poznań and Gniezno dioceses. In sources regarding the diocese of Kuyavia and Pomerania (Kuyavia and Kalisz), i.e. the part of Greater Poland belonging to the Kingdom of Poland, mentions of renovation works are much more laconic.

It was frequently the case that patrons and parishioners differed as to the interpretation of relevant regulations. Patrons usually aimed at reducing the cost of renovation. Lacking external support, parishioners who were planning to renovate their church sometimes resorted to selling parts of church furnishings or to various forms of loans. Sometimes works were paid for solely by the parish priest.

Regardless of the source of financing, the effect of renovation usually depended on parish priests' resourcefulness and organizational skills. Some help was provided by handbooks of church renovation, specially addressed to parish clergy. At the end of the 19th c. church authorities started to issue renovation guidelines, mostly aimed at preventing disfiguring interior redecorations. Local craftsmen or firms were usually commissioned to renovate both architecture and interior decorations.

Archival sources indicate that the renovation of old wooden churches was not on the agenda of Prussian conservation services. Rarely were renovation projects carried out by art historians or professional architects.

Some of the rules of financing the restoration of wooden churches that operated in the time of partitions were kept after Poland regained independence. The organization of works was still decided on by parish priests but renovations projects and their effects were more rigorously supervised by specialized conservation services.

Translated by
Izabela Szymańska

Maria Korybut-Marciniak

Homeopatia w życiu codziennym urzędnika carskiego — Ignacego Artura Dolińskiego

Słowa kluczowe: homeopatia, urzędnicy, XIX wiek, Wilno, Petersburg

Key words: homeopathy, officials, nineteenth century, Vilnius, St. Petersburg

Jednym z fascynujących zjawisk w kulturze medycznej XIX i XX wieku jest homeopatia. Z niewielkimi zmianami w teoretycznych założeniach przetrwała do dnia dzisiejszego¹. Kontrowersyjny sposób leczenia stawał się obiektem krytyki w środowiskach medycznych i naukowych, natomiast zyskiwał uznanie w szerokich kręgach społecznych. Już w XIX stuleciu doszukiwano się przyczyn tego fenomenu. Samuel Orgelbrand wskazywał z jednej strony na charyzmę Christiana F.S. Hahnemanna — niemieckiego lekarza, twórcy współczesnej homeopatii, oraz na jednoczenie się zwolenników jego poglądów wobec fali krytyki i prześladowań, jakich doświadczała; z drugiej zaś — na kryzys medycyny przełomu stuleci XVIII i XIX, która „popadła w pewien formalizm, a umiejętność obserwacji przy łożu chorego została prawie zatracona [...]”².

Charakterystyczną cechą postępowania terapeutycznego lekarzy medycyny na przełomie XIX i XX w. było stosowanie upustów krwi, środków wymiotnych i przeczyszczających, dużych dawek silnie działających leków oraz drastycznych terapii, mających na celu zwalczanie choroby, lecz niekoniecznie dobro chorego. Ogólny chaos w medycynie praktycznej w tym czasie kierował uwagę pacjentów na homeopatię i inne doktryny (np. mesmeryzm), których zwolennicy zwracali baczniejszą uwagę na objawy chorobowe i samopoczucie chorego³. Sukcesów homeopatii w różniących się kulturowo i ekonomicznie warstwach dziewiętnastowiecznego społeczeństwa dopatrywano się w różnych czynnikach — wskazywano aspekt ekonomiczny, „magiczny”, zgodność doktryny z potoczną wizją zdrowia i choroby, poparcie elit społecznych i rozgłos dzięki wyleczeniom sławnych pacjentów, skuteczność leczenia w okresie epidemii cholery itd.⁴

Celem artykułu jest ukazanie adaptacji doktryny homeopatycznej w środowisku urzędnika carskiego — Ignacego Artura Dolińskiego, Polaka z północno-zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego, założyciela Wileńskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii. Dzięki zachowanym dokumentom można prześledzić jego „homeopatyczną drogę” — od momentu zetknięcia się z tą doktryną, poprzez wdrażanie jej w najbliższym środowisku, po inicjatywę powołania organizacji dla zwolenników tej metody leczenia.

¹ Jeszke J. 2012, s. 7–158.

² Orgelbrand S. 1900, s. 137–138.

³ Zob. Płonka-Syroka B. 2007, s. 466–467.

⁴ Zob. też Jütte R. 2001, s. 6–316.

Ignacy Artur Doliński⁵ (1831–1909) urodził się w Wilnie, w rodzinie zubożalej szlachty⁶. Po ukończeniu wileńskiego gimnazjum zdecydował się pójść w ślady swojego ojca, Stanisława Dolińskiego (1793–1873) i wybrał karierę urzędniczą, wyjeżdżając w wieku 18 lat na służbę najpierw do Nowogrodu, następnie do Petersburga. W Petersburgu mieszkał i był urzędnikiem przez 29 lat (od 1855 do 1884 r.). Był to dla niego okres ważny zarówno pod względem osobistym, jak i zawodowym. Stolicę carów poznawał najpierw jako ubogi młodzieniec, kancelista z kilkurublową pensją, borykający się z problemami materialnymi. W latach sześćdziesiątych jego sytuacja finansowa ustabilizowała się, dzięki czemu zaczął w pełni korzystać z uroków życia kulturalnego i towarzyskiego. Nad Nową założył rodzinę, zawierając związek małżeński z Kleopatą Brittik, która urodziła mu dwie córki. Petersburg opuszczał w wieku 53 lat jako emerytowany urzędnik w randze radcy stanu, która gwarantowała mu przyzwoite, jak na urzędnika, uposażenie. Przeniósł się na stałe do Wilna, gdzie z dużym zaangażowaniem sprawował różne funkcje publiczne, korzystając często ze swoich doświadczeń zdobytych w okresie petersburskim. Organizacje społeczne, których był członkiem w Petersburgu, starał się przesczepiać na grunt litewski. Pamiętniki, materiały osobiste i korespondencja Dolińskiego, które zachowały się w Litewskim Archiwum Historycznym w Wilnie, dostarczają wielu ciekawych informacji dotyczących zarówno jego życia codziennego, jak i działalności organizacyjnej. Jednym z ważnych wątków w tych dokumentach jest homeopatia, której był zagorzałym zwolennikiem i propagatorem. Z teorią homeopatyczną młody biuralista zetknął się w Petersburgu w połowie lat pięćdziesiątych XIX stulecia, w czasie gdy jej popularność rosła i zyskiwała akceptację w coraz szerszych kręgach społecznych Rosji.

Homeopatia dotarła do Cesarstwa Rosyjskiego w latach dwudziestych XIX w., a terapie homeopatyczne zaczęto najpierw stosować w szpitalach wojskowych. Jednym z pierwszych propagatorów leczenia tą metodą był pochodzący z Lipska lekarz-homeopata — Christian Herrmann. Nowe doktryny medyczne⁷, w których nurcie rozwinęła się również homeopatyczna, znalazły podatny grunt wśród różnych grup społecznych carskiego imperium. Twórcą omawianej doktryny był niemiecki lekarz, Samuel Hahnemann (1755–1843), który przy założeniu niematerialnego charakteru choroby stosował terapię *similia similibus curantur*, czyli podobne leczy się podobnym. W jego koncepcji bodźcem do samouzdrowienia miało być podawanie choremu śladowych ilości substancji, które w zdrowym organizmie wywołują konkretne objawy chorobowe⁸.

W Cesarstwie Rosyjskim już w latach dwudziestych XIX stulecia praktykowano doktrynę Hannemana. Do Petersburga przybywali niemieccy lekarze-homeopaci, propagując ten nowy sposób uzdrawiania wśród elit. Ta metoda leczenia i łagodzenia różnych dolegliwości zyskiwała w Rosji wielu entuzjastów, zwłaszcza podczas epidemii cholery, tyfusu i szkarlatyny, gdy notowano liczne przypadki wyzdrowień⁹. Homeopatia stawała się modna, takim terapiom często poddawali się arystokraci, a styl ich życia był chętnie naśladowany przez niższe warstwy. Recepcja homeopatii wśród chłopów i najuboższych miała nieco inne przyczyny; tam medycyna ludowa już wcześniej odgrywała wiodącą rolę, założenia leczenia homeopatycznego były więc

⁵ W życiu publicznym, a także w kręgu rodzinnym i towarzyskim używał wyłącznie drugiego imienia.

⁶ Szerzej na temat Artura Dolińskiego zob.: Korybut-Marciniak M. 2014, s. 113–124; Korybut-Marciniak M. 2014a, s. 109–126; Korybut-Marciniak M. 2015, s. 123–142; Korybut-Marciniak M. 2016, s. 365–409; Korybut-Marciniak M. 2017, s. 147–162.

⁷ W nurcie „niemieckiej medycyny romantycznej”, która przypisywała wszelkim schorzeniom naturę duchową, obok homeopatii i mesmeryzmu znalazły się również liczne doktryny pokrewne. Budowały one koncepcję leczenia choroby na wewnętrznej regulacji organizmu, który sam potrafi wrócić do zdrowia (idea samouzdraviania), jeżeli podziała się nań odpowiednimi bodźcami; więcej o tym w: Płonka-Syroka B. 2007.

⁸ Płonka-Syroka B. 2001, s. 7–27.

⁹ Patudin A.V., Mišenko V.S. 2015, s. 9.

uotożsamiane z dotychczasowymi kuracjami. Łatwość samodzielnego przygotowania leków z naturalnych składników przekonywała biedotę, dla której wizyty lekarskie i wyroby farmakologiczne były zbyt kosztowne. Przykład dawał również panujący; Mikołaj I nie tylko korzystał z usług niemieckich homeopatów, ale też w roku 1833 usankcjonował praktyki homeopatyczne w imperium, wydając ustawę dopuszczającą stosowanie kuracji takimi środkami przez wykwalifikowanych lekarzy, poza szpitalami państwowymi¹⁰. W Petersburgu i w Moskwie zaczęto zakładać apteki homeopatyczne. Rozpowszechnienie niekonwencjonalnej metody leczenia dokonywało się również za pośrednictwem prasy. Oprócz artykułów w gazetach codziennych powoływano periodyki promujące homeopatię, np. „Журнал гомеопатического лечения” („Журнал гомеопатического лечения”) i „Гомеопатический вестник” („Гомеопатический вестник”).

Z czasem zwolennicy tej metody w Rosji zaczęli poszukiwać form organizacyjnych. W 1868 r. powołano Towarzystwo Lekarzy Homeopatów, które początkowo zrzeszało wyłącznie medyków i farmaceutów, lecz później również osoby bez kwalifikacji medycznych, praktykujące homeopatię. Efektem działalności tego Towarzystwa było otwarcie dwóch szpitali i dwóch aptek homeopatycznych¹¹. Drugą petersburską organizacją skupiającą entuzjastów doktryny Hahnemanna było Towarzystwo Zwolenników Homeopatii, powołane w roku 1880. Zrzeszało ono przede wszystkim osoby bez wykształcenia medycznego; przeważali wśród nich wyżsi urzędnicy państwowi, oficerowie, arystokraci oraz inteligenci (inżynierowie, architekci)¹². Do towarzystwa mogły zgłosić akces również damy¹³. Rezultatem aktywności tej organizacji było także powołanie dwóch szpitali homeopatycznych¹⁴. Wśród 96 członków-założycieli tego towarzystwa wymieniono również Artura Dolińskiego. Jego nazwisko widnieje na liście członkowskiej z 1881 r., dołączonej do opublikowanego statutu¹⁵.

Zanim jeszcze Doliński zgłosił akces do Towarzystwa Zwolenników Homeopatii, już w drugiej połowie lat pięćdziesiątych w listach do najbliższych zdradzał zainteresowanie takimi niekonwencjonalnymi kuracjami. Z tym sposobem leczenia musiał się zetknąć po przybyciu nad Nowę, czyli w 1855 r. Prawdopodobnie sam zgłębiał tajniki homeopatii, a swoją wiedzę dzielił się z ojcem, Stanisławem Dolińskim, prokuratorem wykonującym obowiązki służbowe w guberniach centralnych cesarstwa. W listach do niego informował, że wiele osób stosujących nową metodę doświadczyło dobroczynnych skutków dla zdrowia. Protektor Artura Dolińskiego i przyjaciel Stanisława Dolińskiego, Elias Urazow, miał wyleczyć się z reumatyzmu, a jego syn, któremu petersburscy lekarze medycyny nie dawali żadnych szans, odzyskać pełnię sił¹⁶. Młody urzędnik namawiał ojca do zapoznania się z publikacjami homeopatów, uznając wyższość tej metody nad tradycyjną medycyną: „[...] Metoda ta niezawodnie się rozszerza i z czasem weźmie górę nad aleopatją. Dostyc jest przeczytać choć jedno, dobrze napisane homeopatyczne dzieło, żeby pojąć każdemu zrozumiałe i niezawikłane zasady tej nauki”¹⁷. Zainteresowanie ojca starał się wzbudzić, przesyłając mu statystyki urzędowe odnoszące się do liczby uzdrowień tradycyjnymi metodami i homeopatią. W jednym z listów podawał obliczenia informujące, że na 100 chorych poddanych leczeniu alopacyjnemu zmarło 10 osób, zaś w grupie 100 chorych leczonych homeopatią odnotowano tylko 4 zgony¹⁸. Lekami homeopatycznymi nie tylko sam się kurował (i — jak twierdził — udało mu się złagodzić swoje „cierpienia hemoroidalne”, dość typową

¹⁰ Полное Собрание. 1833, s. 531–532.

¹¹ Kovaleva O.B. 2015, s. 4.

¹² Lihtšangof A.Z. 2012, s. 97.

¹³ Устав S-Peterburgskogo. 1881, s. 3–17.

¹⁴ Lihtšangof A.Z. 2012, s. 97–101.

¹⁵ Устав S-Peterburgskogo. 1881, s. 18–21.

¹⁶ LVIA, sygn. 1135/20/99, k. 217–219.

¹⁷ Тамże, k. 218, k. 252.

¹⁸ Тамże, k. 218, k. 249–253.

przypadłość „biuralistów”¹⁹), ale propagował je wśród członków swojej rodziny²⁰. Ojciec początkowo wyrażał się o homeopatii z dużym sceptycyzmem, traktował ją jak przelotną modę, a na podekscytowanie syna patrzył z przymrużeniem oka: „[...] nie ganię Ci, że starasz się zgłębić tę naukę, która jeśli nie pomoże to nie zaszkodzi [...] Jeżeli mnie wyleczysz od hemoroidów i osłabienia oczów — główniejszych moich cierpień to ogłoszę Cię za sławniejszego od doktora Szarpa²¹, którego broszurę mi posłałeś”²². Kategoriecznie też sprzeciwiał się zakupowi do swojego mieszkania w Połtawie (wówczas pełnił funkcję połtawskiego prokuratora gubernialnego) homeopatycznej apteczki, do czego Artur go zachęcał²³. Apteczka wyposażona w najpotrzebniejsze homeopatyczne leki kosztowała w Petersburgu (wraz z opisem leczenia najczęstszych dolegliwości) 20 rubli srebrnych²⁴. Młody amator homeopatii nie ustawał w namowach, stosując różne środki. Proponował ojcu lekturę petersburskiego czasopisma „Vrač gomeopat” („Врач ромеопат”) i przytaczał liczne przykłady pozytywnych skutków terapii, zwłaszcza w gronie znanych Stanisławowi osób. Ojciec, nie chcąc robić synowi przykrości, od czasu do czasu czytał przesyłane mu artykuły: „[...] Przeczytałem Twoją broszurę Kochany Arturze i muszę przyznać, że znalazłem w niej kilka nowych i dość logicznych dowodów na korzyść homeopatii”²⁵. Dystansował się jednak od nowych założeń leczenia: „Wyobraźnia Twoja jest jeszcze nadto młoda żywa; ja z zimniejszą krwią przyjmuję wszelkie wrażenia i oddając zupełną sprawiedliwość zasadom homeopatii, nie mogę jeszcze otrząsnąć się ze starych przesądów [...]”²⁶. Upór syna spowodował, że po jakimś czasie zdecydował się zgłębić zasady i zastosować tę metodę leczenia. Zapoznał się z teoretycznymi założeniami homeopatii, przestudiował broszury i zalecane przez syna książki. Z czasem sam zaczął stosować polecane mu przez syna leki, m.in. informował o dobroczynnym wpływie *nux vomica* — leku na problemy trawienne. W latach sześćdziesiątych miał już w Połtawie własną apteczkę homeopatyczną, którą regularnie uzupełniał, prosząc też syna o przysyłanie niedostępnych na prowincji składników do wyrobu leków. Jak twierdził, dzięki nim pozbył się wielu dolegliwości i nie musiał zażywać „proszków” przepisywanych przez lekarzy²⁷. Nową metodę rozpowszechniał z powodzeniem w guberni połtawskiej.

Wiadomości na temat działania środków homeopatycznych Doliński przekazywał również rodzinie mieszkającej w Wilnie. Nową metodę, zyskująca coraz większą popularność w Petersburgu i w Moskwie, mieszkańcy Wilna przyjmowali z dużym dystansem. Artur zalecał kurację homeopatyczną matce — Tekli Dolińskiej, cierpiącej na kataraktę oczną (zaćmę), która prowadziła do stopniowej utraty wzroku. Pomimo, że interwencja medyków nie przyniosła poprawy stanu zdrowia, Tekla Dolińska wzbierała się przed nową terapią²⁸. Pozostała żeńska część rodziny wykazywała się większą otwartością. Przyrodnia siostra Artura, Tekla Łazarowicz, która cierpiała na chroniczne bóle głowy, powoli przekonywała się do nowej metody i wkrótce zaczęła z powodzeniem stosować zalecane substancje²⁹. Homeopatia pomogła również przewlekłej chorej bratowej Dolińskiego — Annie Łazarowicz z domu Krydel³⁰. Prawdopodobnie

¹⁹ Tamże, k. 536.

²⁰ Tamże, k. 435–437.

²¹ Wiliam Sharp (1805–1896) — angielski lekarz i chirurg, zwolennik łączenia konwencjonalnych metod leczenia z homeopatią. Na temat homeopatii opublikował 60 artykułów, które były tłumaczone na różne języki.

²² LVIA, sygn. 1135/20/98, k. 226–227.

²³ Tamże, k. 226.

²⁴ LVIA, sygn. 1135/20/99, k. 253.

²⁵ LVIA, sygn. 1135/20/98, k. 232.

²⁶ Tamże, k. 233.

²⁷ Tamże, k. 662–663, k. 667.

²⁸ LVIA, sygn. 1135/20/97, k. 151.

²⁹ LVIA, sygn. 1135/20/99, k. 371–373.

³⁰ LVIA, sygn. 1135/20/97, k. 197.

na większą elastyczność młodego pokolenia wobec niekonwencjonalnej metody miało wpływ pojawienie się lekarzy-homeopatów w mieście nad Wilią. O recepcji homeopatii w Wilnie wspomina w listach Tekla Łazarowicz. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych leczeniem środkami homeopatycznymi zajmowała się nieznana z imienia Dąbrowska, która na Snipiszkach³¹ zamierzała założyć szpital homeopatyczny i zbierała dobrowolne datki na ten cel. Środki homeopatyczne zyskiwały społeczną akceptację. Homeopaci udzielali porad za darmo (owa Dąbrowska nie przyjmowała żadnych opłat za kuracje). Wszyscy, których nie było stać na drogie usługi medyczne, mogli spróbować ulżyć dolegliwościom, korzystając z homeopatii. Na temat sposobu leczenia Hahnemanna krążyły różne pogłoski, nie zawsze pozytywne. Doskonale zorientowana w wileńskich stosunkach towarzyskich Tekla Łazarowicz odnotowała, że choć kuracje homeopatyczne wielu pomagały (w listach wymienia konkretne, uzdrowione osoby), to leczenie prowadzone przez dyletantów czasami kończyło się tragicznie. Tak stało się w przypadku 17-letniej panny, która lekami homeopatycznymi została otruta³².

Doliński mieszkając w Petersburgu samodzielnie zgłębiał wiedzę homeopatyczną. Został honorowym członkiem Towarzystwa Lekarzy Homeopatów, był czynnym członkiem Towarzystwa Zwolenników Homeopatii, a także członkiem komitetu homeopatycznego szpitala, działającego z ramienia drugiego z wymienionych stowarzyszeń³³. W tych organizacjach zawierał znajomości z osobami, które miały długą praktykę w tej dziedzinie. Duży wpływ na jego zainteresowanie niekonwencjonalnymi metodami leczenia miał zapewne Bazyli Derykier (1815–1878). O tym lekarzu-homeopacie wspomina w luźnych zapiskach zbieranych do pamiętników. Derykier prowadził szeroką praktykę w Petersburgu. Jak podkreśla Doliński, mimo że fakultetu medycznego nie ukończył, był zatrudniany w domach arystokratów, a nawet leczył cesarską rodzinę³⁴. Był on też lekarzem Stanisława Dolińskiego, który „u innych doktorów, nawet homeopatów leczyć się nie chciał”³⁵. Artur Doliński podkreślał jego zdolności, prawość charakteru i bezinteresowność, które zjednywały mu pacjentów. Derykier publikował liczne artykuły na temat homeopatii w rosyjskich czasopismach oraz tłumaczył prace zachodnich lekarzy-homeopatów, z których czerpał wiedzę Doliński³⁶. Innym homeopatą, który stał się autorytetem Dolińskiego, był Konstantin Hering — niemiecki lekarz, przyjaciel Hahnemanna i zwolennik jego doktryny, pionier homeopatii w Stanach Zjednoczonych, założyciel Północnoamerykańskiej Akademii Leczenia Homeopatycznego, autor licznych dzieł z zakresu homeopatii.

O zaangażowaniu Dolińskiego w szerzenie teorii homeopatycznej świadczy nie tylko jego akces do towarzystw petersburskich i promocja metody leczenia w najbliższym kręgu, ale również jego działalność publicystyczna. W 1884 r. ukazała się w Petersburgu broszura autorstwa A. Dolińskiego poświęcona wściekliźnie, wówczas chorobie nieuleczalnej (Ludwik Pasteur w rok później opracował pierwszą ochronną szczepionkę przeciw tej chorobie). Zawarł w niej opis terapii homeopatycznej przeciw wodowstrętowi³⁷, która miała przynosić efekty w pierwszej fazie choroby, bezpośrednio po zakażeniu wirusem. Opis Dolińskiego nie ograniczał się do omówienia przebiegu leczenia i przygotowania leku. Autor przeanalizował dostępne mu źródła, świadczące o stosowaniu korzenia ostromleczu kosmatego w medycynie ludowej na terenie Wołynia i Po-

³¹ Snipiszki — dzielnica administracyjna Wilna znajdująca się za Zielonym Mostem. W XIX stuleciu należała do jednego z najuboższych kwartałów miasta.

³² LVIA, sygn. 1135/20/97, k. 262.

³³ Doliński A. 2014, s. 39.

³⁴ LVIA, sygn. 1135/20/103, k. 358–359.

³⁵ Doliński A. 2014, s. 170.

³⁶ Do najpopularniejszych dzieł Derykiera należą: Deriker V. 1860; Deriker V. 1863; Deriker V. 1867; Deriker V. 1870.

³⁷ Wodowstręt to inne określenie wścieklizny, używane w XIX stuleciu. Silne, bolesne skurcze krtani podczas picia wody były jednym z pierwszych objawów zakażenia chorobą.

dola. Terapię homeopatyczną, którą proponował przy pierwszych objawach wścieklizny, zaczerpnął z dzieł Antoniego Kaczkowskiego³⁸. Doliński przedstawił w broszurze zarówno doświadczenia nad skutecznością ostromleczu kosmatego, jak i postać polskiego lekarza-homeopaty — Kaczkowskiego, którego wyniki badań w Rosji były wtedy nieznanne³⁹. Publikacja Dolińskiego nie należała więc do typowych poradników homeopatycznych. Autor broszury przywoływał również inne, alternatywne metody leczenia wścieklizny, polegające na stosowaniu bani, nadmanganianu potasu, wyssaniu jadu z rany lub przykładaniu gorącego metalu⁴⁰. Znalazł się tu też szczegółowy opis przygotowania i stosowania leku⁴¹. Krótkie artykuły Artura Dolińskiego ukazywały się również w czasopiśmie „Gomeopatičeskij vestnik” („Гомеопатический вестник”). Informował w nich czytelników o nowościach wydawniczych ukazujących się w języku polskim. Często rekomendował dzieła wspomnianego już A. Kaczkowskiego⁴². Po śmierci Kaczkowskiego, chcąc przybliżyć jego postać, zamieścił wzmiankę o jego działalności publicystycznej, ubolewając, że jego książki nie zostały przetłumaczone na język rosyjski⁴³. Oprócz popularyzacji polskiej homeopatii, Doliński zamieszczał artykuły dotyczące historii tej metody leczenia w Rosji, charakteryzując m.in. działalność homeopatycznych aptek⁴⁴.

Zwolennik homeopatii nie ograniczał się do studiowania publikacji i propagowania leków w kręgu rodziny. W pamiętnikach opisał także swoją praktykę homeopatyczną w Pryciunach, majątku należącym do rodziny, położonym w pobliżu Wilna⁴⁵. Można przypuszczać, że w Petersburgu nie miał czasu, a być może też odwagi, na stosowanie eksperymentalnych kuracji. Podczas letniego urlopu w 1877 r., gdy wraz z żoną Kleopatą i córkami przyjechał w rodzinne strony, miał możliwość sprawdzenia skuteczności studiowanych metod. W końcu lipca zanotował: „W Pryciunach mam wielką homeopatyczną praktykę. Codziennie przybywa do mnie dużo chorych, nieraz po cztery mile i widać homeopatia im pomaga, bo liczba pacjentów codziennie się wzmacza. Bywa ich od 5 do 10 na dzień i więcej. Najbardziej trafne wyleczenia były: kobieta uderzyła kłosem oko, na którym zrobiło się bielmo i bardzo mało widziała. Przez trzy dni przyjmowała belladonnę i została uzdrowioną zupełnie. W końcu były dni takie, że chorych przychodziło i przyjeżdżało osób 30, a niektórzy z nich brali lekarstwa dla nieobecnych osób. Bawiłem w Pryciunach dni 58, ale że w pierwszych dniach praktyki nie miałem, licząc więc 50 dni praktyki po 10 osób, wypadnie, że przyjąłem najmniej 500 wizyt chorych, a lekarstw wydałem dwa razy tyle”⁴⁶. Urzędnik podczas tych wakacji zmienił się w praktyka-homeopatę. Przyjmował przede wszystkim okolicznych włościan, dla których profesjonalna pomoc medyczna była niedostępna. Doliński był dumny ze skutecznych kuracji, dzięki którym realizował swoją misję społeczną w niesieniu pomocy ubogim, zyskując popularność w okolicy.

³⁸ Antoni Kaczkowski (1805–1884) — doktor medycyny (dyplom uzyskał w 1835 r. w Wiedniu, w 1839 r. otrzymał również dyplom doktora chirurgii i akuszerii). Z praktyką homeopatyczną zapoznał się w Wiedniu. W 1857 r. przeprowadził się na stałe do Lwowa, gdzie rozpoczął wydawanie czasopisma „Homeopata Polski”. Jest autorem kilku podręczników homeopatycznych oraz licznych homeopatycznych broszur; zob. Stocki E. 1964–1965, s. 370–371.

³⁹ A.D.-ij [Doliński A.]. 1884, s. 2–7.

⁴⁰ W celu zapobieżenia rozwojowi choroby należało przygotować dwa roztwory z ostromleczu kosmatego, jeden do użytku zewnętrznego — zalania rany po ugryzieniu oraz jej przemywania, drugi do użytku wewnętrznego, A. Д-ий [Doliński A.]. 1884, s. 21–28.

⁴¹ A.D.-ij [Doliński A.]. 1884, s. 13–21.

⁴² M.in. w dziale bibliograficznym czasopisma zamieścił opis książki Kaczkowskiego *Terapia popularna homeopatyczna*, wydanej w Warszawie w 1884 r.; zob.: „Gomeopatičeskij vestnik”. 1884, nr 4, s. 98–99.

⁴³ „Gomeopatičeskij vestnik”. 1884, nr 5, s. 114.

⁴⁴ Artykuły w rosyjskich czasopismach publikował często pod pseudonimem Sas (Doliński tytułowali się tym herbem); Sas A. [Doliński A.]. 1884, s. 240–243. Ten sam artykuł został również opublikowany jako osobna broszura.

⁴⁵ Słownik geograficzny. 1880–1914, s. 28–42.

⁴⁶ Doliński A. 2014, s. 53.

W latach siedemdziesiątych w guberniach północno-zachodnich nietypowe kuracje były już szeroko rozpowszechnione. Do praktyków leczenia homeopatycznego na Litwie należał w tamtym okresie dobry znajomy Dolińskiego — Eustachy Wróblewski (1826–1891), ojciec Tadeusza (1858–1925)⁴⁷. Artur Doliński w czasie urlopów w Wilnie spotykał się z Eustachym i jego małżonką Emilią z Beniowskich, o czym świadczą notatki, które skrupulatnie prowadził⁴⁸. Utrzymywał z Wróblewskimi stały kontakt, także wykonując swoje urzędnicze obowiązki nad Nową, czego dowód stanowią rejestry korespondencji, które pozostawił⁴⁹. Z Eustachym Wróblewskim łączyła go przede wszystkim pasja do niekonwencjonalnych terapii. Wróblewski, niedoszły lekarz medycyny⁵⁰, po powrocie do Wilna zajął się praktykowaniem leczenia homeopatycznego⁵¹. Sprzyjające mu grono lekarskie w guberni wileńskiej zezwoliło na tę działalność; w 1859 r. otrzymał odpowiednie zaświadczenie⁵². Zapamiętano go jako człowieka, który nie szczędził sił ani zdrowia niosąc pomoc cierpiącym. Niezależnie od kuracji, które stosował, wilnianie wystawili mu wysoką ocenę, doceniając jego podejście do pacjentów oraz skuteczność metod. Wdzięczność za oddanie w ratowaniu chorych wyrażał m.in. jego przyjaciel, Ludwik Kondratowicz [Władysław Syrokomla], któremu Wróblewski wyleczył syna⁵³.

Po uzyskaniu urzędniczej emerytury w 1884 r. Artur Doliński wraz z rodziną przeniósł się na stałe do Wilna. Przedwczesna śmierć żony w roku 1891 spowodowała wycofanie się na kilka lat z życia publicznego. Dopiero od 1894 r. ponownie zaczął angażować się w życie towarzyskie i organizacyjne społeczności wileńskiej. Obok licznych funkcji, które przyjmował w Radzie Miejskiej, w swojej kamienicy na Prospekcie Świętojerskim (dzisiejszym Prospekcie Giedymina) zaczął organizować spotkania, bale, wieczory muzyczne i poetyckie. W tejże kamienicy w dniu 31 października 1894 r. zorganizował zebranie założycieli Wileńskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii. Prawdopodobnie już od dłuższego czasu nosił się z zamiarem zainicjowania powstania tego typu organizacji w Wilnie. Wzorem miały być towarzystwa petersburskie, do których należał. Podobnie homeopatyczną modę propagował na ziemiach polskich Stanisław Kierbedź (1810–1899), również członek petersburskich organizacji homeopatycznych, który wyszedł z inicjatywą powołania Towarzystwa Homeopatycznego w Warszawie⁵⁴. Doliński podczas spotkania założycielskiego został obrany jednogłośnie na prezesa Towarzystwa (funkcję tę sprawował do śmierci)⁵⁵. Podczas pierwszego zebrania na listę członków Towarzystwa zostały wpisane 93 osoby. W rok później do organizacji należały już 143 osoby⁵⁶. Artur Doliński na pierwszym ogólnym zebraniu członków Wileńskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii, zorganizowanym w sali wileńskiego magistratu, wygłosił mowę, w której podkreślał potrzebę wspólnego działania lekarzy homeopatów i alopatów⁵⁷. Można domniemywać, że nie chciał zrażać do siebie środowiska lekarskiego i proponował uzupełnianie leczenia tradycyjnego metodami niekonwencjonalnymi. Jeden z członków towarzystwa wileńskiego w liście opublikowanym w rosyjskim czasopiśmie „Doktor homeopata” („Врач гомеопат”) na temat recepcji homeopatii w Wilnie pisał: „Słaby rozwój doktryny Hahnemanna w naszym mieście tłumaczy

⁴⁷ Szerzej o tym zob. Ilgiewicz H. 2015.

⁴⁸ Doliński A. 2014, s. 47.

⁴⁹ LVIA, sygn. 1135/20/101, k. 1–116.

⁵⁰ Po ukończeniu gimnazjum w 1846 r. podjął studia medyczne w Charkowie, których nie ukończył z powodu aresztowania za rozpowszechnianie nieprawomyślnych wobec władzy carskiej postaw. Został skazany na osiedlenie w guberni saratowskiej, gdzie przebywał przez 6 lat.

⁵¹ Ówczesny [Uziębło L.]. 1935, s. 6.

⁵² Griškaitė R. 2017, s. 106–107.

⁵³ Fedorowicz I. 2014, s. 241.

⁵⁴ Brzozowski S. 1866–1867, s. 419.

⁵⁵ Doliński A. 2014, s. 94.

⁵⁶ Kotok A. 1999.

⁵⁷ Doliński A. 2014, s. 94.

się apatią i brakiem informacji ogółu z jednej strony, a także wrogim nastawieniem do homeopatii lokalnego organu medycznego, który nie pozwala na wydawanie broszur homeopatycznych. [...] Mamy dwie apteki i tylko jednego lekarza w mieście z 200 000 mieszkańców”⁵⁸. *Książka pamiątkowa wileńskiej guberni* na rok 1895 notuje istnienie Towarzystwa, datę jego powołania oraz członków zarządu, wśród których — obok Dolińskiego — wymieniono radcę stanu N.A. Aszurkowa, generała-majora M.A. Bunina, lekarza-homeopatę K.I. Pawłowicza, podpułkownika L.M. Slezkina i generała-majora F.K. von Ekke⁵⁹. Scharakteryzowano też główny cel powołania organizacji, którym było utworzenie i utrzymanie w Wilnie homeopatycznej przychodni, która miała nieść pomoc ludziom wszystkim stanów, a najuboższym świadczyć usługi bezpłatne. Budżet Towarzystwa pochodził ze składek członkowskich oraz dobrowolnych ofiar. Członkowie czynni mieli wносить składki roczne w wysokości co najmniej trzech rubli, członkowie honorowi byli zobowiązani do sturublowej opłaty rocznej⁶⁰.

Statut Wileńskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii został zatwierdzony 7 marca 1894 roku. Podpisał go minister spraw wewnętrznych Dymitr Siergiejewicz Sipiagin oraz wicedyrektor Departamentu Medycznego, Epifanow⁶¹. W poczet członków Towarzystwa przyjmowano również kobiety. Zarząd organizacji stanowiło sześciu obieralnych członków, którzy na stałe mieszkali w Wilnie. Zarząd nie pobierał za swoją działalność żadnego wynagrodzenia. Członkowie Towarzystwa wybierali spośród siebie sekretarza i skarbnika. Wszystkie protokoły z zebrań zarządu miały być kierowane do gubernatora cywilnego, w celu zatwierdzenia. Składki członkowskie i zyski Towarzystwa miały być przechowywane w wileńskim oddziale banku państwowego⁶². Zebrania ogólne członków odbywały się rokrocznie w styczniu lub w lutym. Protokoły z zebrań miały być przedstawiane nie tylko generał-gubernatorowi, ale również ministrowi spraw wewnętrznych oraz Wileńskiej Izbie Lekarskiej⁶³.

W 1897 r. Towarzystwo przygotowało statut przychodni homeopatycznej, a w roku następnym zaczęto przyjmować pacjentów. Od lipca do grudnia 1898 r. poradę uzyskało 355 chorych. W tym samym roku członkowie Towarzystwa zainicjowali powstanie drugiej w Wilnie apteki homeopatycznej (pierwsza funkcjonowała od roku 1864)⁶⁴. W kolejnych latach rosła liczba udzielanych porad homeopatycznych w przychodni Towarzystwa. I tak w 1899 r. lekarze homeopaci przyjęli 1678 pacjentów (z tego 502 nieodpłatnie)⁶⁵, w 1900 r. w przychodni zarejestrowano 1945 wizyt (496 bezpłatnych), zaś w 1901 — 2566 pacjentów (1059 opatrzone bezpłatnie)⁶⁶. Towarzystwo funkcjonowało do 1914 r. W ciągu 20 lat istnienia nie zyskało wielkiego zainteresowania wilnian, chociaż w porównaniu do pozostałych towarzystw homeopatycznych na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim wyróżniało się liczebnością członków⁶⁷. Borykało się przede wszystkim z brakiem lekarzy-homeopatów i finansami⁶⁸. W ostatnim roku działalności jego fundusz wynosił 5,5 tysiąca rubli⁶⁹.

⁵⁸ Cyt. za: Kotok A. 1999.

⁵⁹ *Pamätnaâ knižka*. 1895, s. 221.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ *Ustav Vilenskago*. 1899.

⁶² Tamże, s. 1–7.

⁶³ Tamże, s. 8–11.

⁶⁴ Patudin A. B., Misenko B.C. 2015, s. 40–41. Jeszcze w 1927 r. Władysław Zahorski odnotowuje funkcjonowanie w Wilnie dwóch aptek homeopatycznych: F. Golońskiego przy ul. Królewskiej 5 oraz Niementowskiej przy ul. Dominikańskiej 7, zob. Zahorski W. 1927, s. 3.

⁶⁵ *Otčet Pravleniâ*. 1900, s. 1–4.

⁶⁶ *Otčet Pravleniâ*. 1901, s. 1–4.

⁶⁷ Warszawskie Towarzystwo Zwolenników Homeopatii w 1904 roku liczyło 132 członków, zob. Świątek T.W., Chwiszczuk R. 2010, s. 47.

⁶⁸ Jedynym lekarzem homeopatycznym w składzie Towarzystwa był Paweł Adolf Frowejn.

⁶⁹ Kotok A. 1999.

Doliński podczas swoich częstych podróży chętnie nawiązywał „homeopatyczne znajomości”. Wyjazdy do Warszawy w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia, które odbywał z dorastającymi córkami, zaowocowały nawiązaniem trwałych relacji; poznał tam m.in. Józefa Drzewieckiego⁷⁰, Władysława Hradkiewicza, Wojciecha Paciejowskiego⁷¹. Interesował się też funkcjonowaniem Warszawskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii, które powołano w 1892 r. Pozostał pod wrażeniem warszawskiego szpitala homeopatycznego i dobrze prosperujących aptek homeopatycznych⁷². Podczas pełnienia funkcji prezesa Towarzystwa publikował broszury-informatory dotyczące tej dziedziny. Ostatnia ukazała się już po jego śmierci; była to trzynastostronicowa broszura — *Homeopatia w cyfrach*⁷³. Doliński zestawiał w niej liczbę lekarzy homeopatycznych w Europie i w Stanach Zjednoczonych, chcąc podkreślić uznanie, jakie ta metoda leczenia zyskała w społeczeństwie amerykańskim. Znacznie liczniejsze za oceanem szpitale, szkoły i towarzystwa homeopatyczne miały uwiarygodnić skuteczność terapii, którą z powodzeniem stosuje się w państwach o wysokim stopniu rozwoju cywilizacyjnego. Przedstawiał też dane dowodzące wyższej śmiertelności chorych leczonych metodami alopatycznymi⁷⁴.

Artur Doliński był przede wszystkim prężnym organizatorem. Angażował się w wiele społecznych inicjatyw, chętnie przenosił na grunt wileński zasady, z którymi zetknął się w Petersburgu. Tak też było z Wileńskim Towarzystwem Zwolenników Homeopatii, które funkcjonowało jeszcze przez 5 lat po jego śmierci⁷⁵. Było ono jedną z kilkunastu organizacji w imperium rosyjskim zrzeszających zwolenników metody Hahnemanna. Liczni członkowie tych towarzystw to inteligencja, przede wszystkim urzędnicy i oficerowie carscy. Ten niekonwencjonalny sposób kuracji stał się modny w środowiskach elitarnych, ale nie wydaje się, by jego zwolennicy stali w opozycji wobec alopatii. Homeopatia Dolińskiego była jedną z wielu pasji, które posiadał. Na uwagę zasługuje fakt, że we wszystkich obszarach życia kierował się on zdrowym rozsądkiem, a w stosowaniu i propagowaniu homeopatii był daleki od fanatyzmu. Zainicjowana przez niego organizacja była raczej przełożeniem społecznikowskich zapędów.

Adres Autorki:

dr Maria Korybut-Marciniak
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
ul. K. Obiży 1
10-725 Olsztyn
mariakorybut@o2.pl
ORCID: 0000-0001-8196-5119

---

⁷⁰ Józef Drzewiecki (1860–1907) był założycielem Warszawskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii, a także redaktorem czasopisma „Lekarz Homeopata”, organu prasowego Towarzystwa, oraz dwutygodnika „Niva”.

⁷¹ Doliński A. 2014, s. 115.

⁷² Tamże, s. 134. Apteki homeopatyczne: centralna Apteka Homeopatyczna przy ul. Czystej i Apteka Homeopatyczna Towarzystwa Zwolenników Homeopatii na Nowym Świecie zamieszczały swoje reklamy w piśmie „Kraj”. Dochody ze sprzedaży leków tej drugiej placówki przeznaczone były na szpital homeopatyczny, zob. „Kraj”. 1905, s. 24.

⁷³ A.D. [Doliński A.]. 1910.

⁷⁴ Tamże, s. 7–11.

⁷⁵ Po śmierci Dolińskiego prezesem Towarzystwa został Leon Perkowski, Pamiatna knizka. 1912, s. 126.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- LVIA [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas], [Regestr listów Artura Dolińskiego], sygn. 1135/20/101.
LVIA, [Listy Artura Dolińskiego do Stanisława Dolińskiego 1849–1870], sygn. 1135/20/99.
LVIA, [Listy I 1843–1854 A. D.], sygn. 1135/20/97.
LVIA, [Listy II 1855–1870 A. D.], sygn. 1135/20/98.
LVIA, [Materiały do pamiętników], sygn. 1135/20/103.

Źródła i opracowania publikowane

- A.D. [Doliński Artur]. 1910. *Gomeopatiâ v cifrah*, Wilno.
- A.D.-ij [Doliński Artur]. 1884. *Vodoboâzn'. Svedeniâ o predohranitel'nom specifičeskom protiv ètoj bolezni sredstve*, St. Petersburg.
- Brzozowski Stanisław. 1966–1967. *Kierbedź Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Wrocław, s. 419–420.
- Deriker Vasilij. 1860. *Domašnjij gomeopatičeskij lečebnik, ili nastavljenje k pol'zovaniju obyknovennyh boleznej gomeopatičesk*, St. Petersburg.
- Deriker Vasilij. 1863. *Sekretnye i nesekretnye sredstva ot vodoboâzni i pokusov bešenymi sobakami*, St. Petersburg.
- Deriker Vasilij. 1867. *Gomeopatičeskaâ farmakologijâ. Polnyj svod do sih por issledovannyh lekarstv s prisooedineniem dannyh*, St. Petersburg.
- Deriker Vasilij. 1870. *Gomeopatičeskie predohranitel'nye sredstva ot holery*, St. Petersburg.
- Doliński Artur. 2014. *Między Wilnem a Petersburgiem. Pamiętniki Artura Dolińskiego*, oprac. M. Korybut-Marciniak, Olsztyn.
- Fedorowicz Irena. 2014. *O Władysławie Syrokomli w świetle jego nieznanych listów*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, t. 13/14, s. 232–248.
- Gajewski Mirosław. 2002. *Nasze podwileńskie ojczyzny*, Wilno.
- „Gomeopatičeskij vestnik” [„Гомеопатический вестник”]. 1884, nr 4.
- „Gomeopatičeskij vestnik” [„Гомеопатический вестник”]. 1884, nr 5.
- Griškaitė Reda. 2017. *Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej*, „Pamiętnik Literacki”, z. 1, s. 89–133.
- Ilgiewicz Henryka. 2015. *Biblioteka Państwowa im. Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie (1912–1939) oraz towarzystwa ją popierające*, Warszawa.
- Jeszke Jaromir. 2012. *Homeopatia — doktryna kryzysów. Między przelomami w nauce i przemianami społecznymi*, Poznań.
- Jütte Robert. 2001. *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia*, Warszawa.
- Kaczkowski Antoni. 1884. *Terapia popularna homeopatyczna*, Warszawa.
- Korybut-Marciniak Maria. 2014. *Wilno–Nowogród–Petersburg–Warszawa. Życie carskiego urzędnika*, [w:] *Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XVII–XIX w.)*, red. I. Janicka, A. Kołodziejczyk, Olsztyn–Gdańsk, s. 113–124.
- Korybut-Marciniak Maria. 2014a. *Na służbie w Petersburgu — stolica carów w oczach Artura Dolińskiego*, „Echa Przeszłości”, t. XV, s. 109–126.
- Korybut-Marciniak Maria. 2015. *Stanisław i Artur Dolińscy — rosyjscy urzędnicy. Problem tożsamości Polaków w obcej służbie*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm, legalizm. „Dusza urzędnika” — ludzie i ich kariery*, red. A. Szmyt, Olsztyn, s. 123–142.

- Korybut-Marciniak Maria. 2016. *Kariery urzędnicze mieszkańców ziem litewsko-białoruskich w aparacie administracyjnym Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. VI, red. T. Bykowska, A. Górak, G. Smyk, Lublin, s. 365–409.
- Korybut-Marciniak Maria. 2017. *Modny urzędnik w Nowogrodzie i Petersburgu*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn, s. 147–162.
- Kotok Alexander. 1999. *The history of homeopathy in the Russian Empire until World War I, as compared with other European countries and the USA: similarities and discrepancies*, wersja on line: <http://www.homeoint.org/books4/kotok/2247.htm#2248> (dostęp 06.06.2018 r.).
- Kovaleva O.B. 2015. *Iz istorii gomeopatičeskich obščestv Sankt-Peterburga*, „Gomeopatiâ i fitoterapiâ”, nr 1.
- „Kraj”. 1905, nr 1–2.
- Lihtšangof Aleksandr Zinov'evič. 2012. *Rol' obščestv vračeŭ-gomeopatov i posledovatelej gomeopatii v razvitii gomeopatičeskoj medicyny v dorevolucionnoj Rossii*, „Istoriâ medicyny”, t. 3, nr 3.
- Orgelbrand Samuel. 1900. *Encyklopedia Powszechna*, t. VII, Warszawa.
- Otčet Pravleniâ. 1900. *Otčet Pravleniâ vilenskogo Obščestva posledovatelej gomeopatii po ustrojstvu i soderžaniû lečebnicy i apteki za 1899 g.*, Wilno.
- Otčet Pravleniâ. 1901. *Otčet Pravleniâ vilenskogo Obščestva posledovatelej gomeopatii po ustrojstvu i soderžaniû lečebnicy i soderžaniû lečebnicy i apteki za 1901 g.*, Wilno.
- Ówczesny [Uziębło Lucjan]. 1935. *Wróblewscy, ich prace i stosunki wileńskie*, „Słowo”, nr 180, s. 6.
- Pamâtnaâ kniżka. 1895. *Pamâtnaâ Kniżka Vilenskoj gubernii na 1895 g.*, Wilno.
- Pamâtnaâ kniżka. 1912. *Pamâtnaâ Kniżka Vilenskoj gubernii na 1912 g.*, Wilno.
- Patudin Aleksandr V., Mišenko Vladimir. 2015. *Letopis' rossijskoj gomeopatii (1824–1995)*, Moskva.
- Płonka-Syroka Bożena. 2001. *Recepcja homeopatii w polskiej myśli medycznej XIX-go stulecia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 46, nr 1, s. 7–27.
- Płonka-Syroka Bożena. 2007. *Niemiecka medycyna romantyczna*, Warszawa.
- Polnoe sobranie. 1833. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe*, t. VIII, nr 6447, St. Petersburg.
- Sas A. [Doliński Artur] 1884. *Očerki pätidesätiletnej deâtel'nosti S-Peterburgskoj central'noj gomeopatičeskoj apteki*, „Gomeopatičeskij vestnik”, R. 11, s. 240–243.
- Słownik geograficzny. 1880–1914. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich 1880–1914*, t. IX, Warszawa.
- Stocki Edward. 1964–1965. *Kaczkowski Antoni*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. XI, s. 370–371.
- Świątek Tadeusz Władysław, Chwiszczuk Rafał. 2010. *Warszawski ruch społecznikowski*, Warszawa, t. III, nr 3, s. 97–101.
- Ustav S-Peterburgskogo. 1881. *Ustav S-Peterburgskogo Obščestva Posledovatelej Gomeopatii*, St. Petersburg.
- Ustav Vilenskogo. 1899. *Ustav Vilenskogo obščestva posledovatelej gomeopatii*, Wilno.
- Zahorski Władysław. 1927. *Przewodnik po Wilnie*, wyd. 4, Wilno.

HOMEOPATHY IN THE LIFE OF THE TSARIST OFFICIAL
IGNACY ARTUR DOLIŃSKI

One of the social groups in the Russian Empire that in the 19th c. applied homeopathy as a method of alternative medicine were officials. The article shows how the doctrine of homeopathy was adopted in the milieu of the tsarist official Ignacy Artur Doliński (1831–1909), a Pole from the north-eastern provinces of the Empire. The adoption of the therapy is described from the perspective of an individual's experience, on the basis of Doliński's documents and letters. Doliński not only applied Hahnemann's method himself but also propagated it in Vilnius, where he lived having retired from civil service. In 1894 he founded the Vilnius Association of Homeopathy Followers, which worked until the First World War.

Translated by
Izabela Szymańska

RAIMO PULLAT, *Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia*, PAU, Kraków 2018, ss. 450, ryc. barwne i czarno-białe nlb, streszczenie niem.

Profesor Raimo Pullat urodził się w roku 1935. Niedawno obchodziliśmy Jego osiemdziesiątą rocznicę. Podsumowany wówczas dorobek Profesora budzi podziw. Obejmuje kilkadziesiąt książek oraz kilkaset artykułów dotyczących dziejów Estonii i szerzej — całego regionu bałtyckiego. Jest wśród nich wiele pozycji obcojęzycznych — w językach skandynawskich, francuskim, niemieckim, rosyjskim i całkiem sporo w polskim. Profesor jest żonaty z Polką, co przynajmniej po części tłumaczyć może jego szczególne zainteresowanie również naszą historią¹.

Raimo Pullat jest badaczem wciąż aktywnym i twórczym. Kolejnym tego dowodem jest prezentowana poniżej najnowsza książka, wydana w języku estońskim w roku 2016² i zaledwie w ciągu dwóch lat przetłumaczona i opublikowana po polsku. Dzięki temu praca o codzienności stolicy Estonii w wieku XVIII stała się dostępną dla szerokiego kręgu czytelników w naszym kraju. To bardzo szczęśliwe wydarzenie. Praca opublikowana w stulecie odzyskania niepodległości przez Polskę i Estonię stanowi bowiem bez wątpienia dzieło wyjątkowe, otwierające nowe perspektywy poznawcze na epokę Oświecenia, a jednocześnie podsumowujące trwające od dziesięcioleci wśród historyków dyskusje nad pojęciem tzw. „życia codziennego” i możliwościami jego analizy.

Najważniejszym spośród różnych źródeł wykorzystanych w pracy nad recenzowanym dziełem są inwentarze mienia. Na ich podstawie R. Pullat rekonstruuje standard i sposób życia ludzi zależne od epoki, od miejsca zamieszkania, płci, pozycji społecznej, zawodu. Przydatność spisów majątkowych została dostrzeżona przez historyków stosunkowo niedawno, dzięki istniejącej od czasów międzywojennych francuskiej szkole „Annales”. Jej zasługą jest zrozumienie potrzeby badania przeszłości nie tylko władców i możnych, ale też szarego człowieka, którego rola w kształtowaniu dziejów była wcześniej niedoceniana. Pullat, nawiązując do tradycji annalistów, uznał, że dla badania historii życia codziennego wielu grup społecznych, także tych najliczniejszych, często niepiśmiennych, cennym źródłem są pośmiertne inwentarze majątkowe, prezentujące także świat rzeczy, wśród których upływało życie ludzi „szarych”. Spisy ich ubrań, ozdób, mebli, narzędzi pracy, zapasów żywności pozwalają poznać ich mentalność, więzi rodzinne, charakter zajęć, sposoby spędzania wolnego czasu. Jak stwierdza Autor we „Wprowadzeniu” (s. 11–17), dzięki analizie takich przekazów możliwe jest odkrycie upodobań, poglądów, typowych zachowań różnych grup społecznych, a co za tym idzie — bardziej całościowe poznanie dawnej kultury, bez ograniczania się do wiązanych z kulturą wysoką kwestii duchowości czy estetyki. Dwa kolejne rozdziały (s. 19–56) są poświęcone kwestiom źródłoznawczym, w tym szczegółowym rozważaniu nad wykorzystaniem w historiografii wspomnianych wyżej inwentarzy. Rozdział następny, „Mieszkańcy” (s. 57–75), zawiera omówienie zaludnienia Tallina, kolejny zaś, „Dobrobyt i zdrowie” (s. 76–107), kwestii zdrowotności i higieny. Obszernie zostały przedstawione przestrzenie — miejska i podmiejska oraz zróżnicowanie społeczne mieszkańców różnych rejonów estońskiej stolicy (s. 108–145). Odrębny rozdział, „Rolniczy charakter sposobu życia” (s. 146–153), dotyczy relacji między miastem

¹ Szerzej o dorobku R. Pullata zob. Liibek T., Vseiov D. 2015.

² Omówienie zob. Klonder A. 2017.

a wsią, w tym zjawisk takich jak migracja estońskich chłopów do miasta oraz zajmowanie się przez mieszczan uprawą roli i hodowlą.

Ponad połowę książki zajmują rozważania nad życiem codziennym *sensu stricto*. W rozdziale „Kultura spożywania posiłków i napojów” (s. 153–205) Autor stara się określić specyfikę kuchni mieszkańców Tallina na tle różnych systemów kulinarnych osiemnastowiecznej Europy. Omawia produkty używane w kuchni estońskiej, upodobania smakowe, przepisy na sporządzanie potraw, wyposażenie kuchni i zastawę stołową, wreszcie zasady zachowania się przy stole. Rozdział „Ubiór obywateli miasta” (s. 206–233) powstał, prócz inwentarzy, także na podstawie ikonografii z epoki i zabytków muzealnych. Wzmacnia to barwność i sugestywność autorskich wywodów. Niestety, więcej tu informacji o strojach męskich niż kobiecych, co Autor chyba niesłusznie tłumaczy tym, że „spadkobierczyni płci żeńskiej zagarniały ubrania dla siebie” (s. 206). Wydaje się raczej, że mężczyźni również w XVIII w., podobnie jak np. w średniowieczu, wydawali na stroje i klejnoty więcej niż kobiety, gdyż mieli większe pod tym względem możliwości, ze względu na swoją pozycję w rodzinie.

Ogromnie interesujące są dwa kolejne rozdziały: „Meble i inne wyposażenie wnętrz” (s. 234–268) oraz — tematycznie z nim związany — „Łóżko i kultura spania” (s. 269–274). Według R. Pullata, wyposażenie domów zamożnych mieszkańców Tallina w XVIII stuleciu wzbogaciły coraz liczniejsze meble, produkowane coraz częściej na miejscu, ale także sprowadzane z zagranicy. Wśród nich najliczniejszą grupę stanowiły krzesła i stoły, skrzynie, kufry, kasety i szkatuły (niektóre znacznych rozmiarów), komody („dzieci epoki rokoka”, s. 240), wreszcie służące również do spania ławy. W XVIII w. coraz bardziej popularne stawały się też szafy, często przeszklone. W nich przechowywano i eksponowano ozdobne naczynia, np. fajanse z Delft, wazony, srebrne drobiazgi. Łóżka w zamożnych domach były ulokowane często w odrębnych sypialniach lub oddzielone od reszty pokoju zasłonami. Piętrzyły się w nich materace i puchowe pierzyny, na dzień przykrywane kapami.

Pokryte barwnymi tapetami ściany pomieszczeń bardziej reprezentacyjnych ozdabiałały obrazy i lustra. Po zmroku zapalano świece w ozdobnych lichtarzach. W XVIII stuleciu standardowym elementem w zamożnych domach były zegary ściennie, rzadziej stołowe lub szafkowe. U mieszczańskiej elity nie brakowało też cennych zegarków kieszonkowych.

Sporo miejsca w książce zajmuje przedstawienie stosunku tallińczyków do kultury. Rozdziały: „Zamiłowanie do sztuki” (s. 275–292), „Instrumenty muzyczne” (s. 293–305), „Zasoby piśmiennictwa” (s. 306–338) traktują m.in. o rozpowszechnieniu w mieszczańskich domach dzieł plastycznych, o muzykowaniu, księgozbiorach, korespondencji, pamiętnikarstwie.

Autor nie pomija też posiadanej przez mieszkańców miasta broni palnej i białej — rapierów, szabli itp. (s. 339–348) oraz środków transportu — wozów, bryczek, sań (s. 348–362). Wywody kończy rozdział „O luksusie” (s. 363–375), zawierający m.in. informacje o życiu towarzyskim, wyrafinowanych przyjęciach i balach, oraz autorskie „Podsumowanie” (s. 375–382).

Książki Raimo Pullata nie trzeba reklamować. Zainteresuje z pewnością nie tylko historyków profesjonalistów zajmujących się dziejami regionu bałtyckiego oraz epoką Oświecenia. Bez wątpienia przyciągnie też uwagę wielu pasjonatów historii, pragnących lepiej zrozumieć osiemnastowieczne dzieje Europy.

Maria Bogucka
(Warszawa)

BIBLIOGRAFIA

- Klonder A. 2017. *Maria Bogucka, Kultura sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2016, ss. 342, „Kw.HKM”, R. LXV, nr 2, s. 280–282.
- Liibek T., Vseviov D. 2015. *Jubileusz profesora Raimo Pullata*, „Kw.HKM”, R. LXIII, nr 2, s. 377–380.

DOMINIK KADZIK, *Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)*, Pragmateia, t. IX, Historia Iagiellonica, Kraków 2017, ss. 247.

Doktor Dominik Kadzik jest pracownikiem Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz współpracownikiem Zespołu do Badań nad Dworami i Elitami Władzy Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Recenzowana książka jego autorstwa poświęcona jest organizacji pobytu Marii Bawarskiej w Krakowie od 23 maja do 16 czerwca 1592 r., w czasie uroczystości weselnych króla Zygmunta III i jej córki Anny. Publikacja została wydana sumptem Wydziału Historycznego UJ.

Cele pracy zostały zakrojone bardzo ambitnie. Prezentacja wybranych elementów historii życia codziennego (s. 9) ma w zamyśle Autora uzupełnić lukę w polskiej historiografii — dać dokładny opis i analizę sposobu organizacji trzytygodniowej wizyty w Polsce teściowej monarchy i grona towarzyszących jej osób, potrzeb i wymogów niezbędnych do spełnienia oraz ponoszonych w związku z tym wydatków (s. 11). Podstawą źródłową rozważań są rachunki królewskie przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w Archiwum Skarbu Koronnego w Dziale I, pod sygnaturami 375–377.

Praca składa się z dwóch części. Pierwsza — „Organizacja wizyty Marii Bawarskiej”, omawia organizację (w rozdziale 1) oraz zaopatrzenie (w rozdziale 2) po przybyciu gości do Rzeczypospolitej. Autor w dwóch podrozdziałach (1.1 i 1.2) przedstawił osoby zaangażowane w przedsięwzięcie, zarówno dworzan i służbę, jak i ludzi spoza królewskiej świty. W czterech kolejnych podrozdziałach (od 2.1 do 2.4) omówił zakup potrzebnych z tej okazji artykułów.

Część druga publikacji — „Utrzymanie Marii Bawarskiej i gości weselnych” zawiera siedem rozdziałów, w których Autor analizuje kolejno: skład orszaku, zaopatrzenie stacji, utrzymanie dworu i służby królewskiej teściowej oraz zaopatrzenie kuchni posłów cesarskich — Jerzego Ludwika, landgraфа z Luchtenbergu i Andrzeja Jerina, biskupa wrocławskiego oraz gości — Jerzego III Sobäusa z Plamburga, biskupa lewanckiego i Jana II Hofmana, opata benedyktyńskiego z Admont. Ostatnie dwa rozdziały traktują o wydawaniu wina oraz wypłacaniu strawnego dla służby. Całość zamykają: Zakończenie, Bibliografia, Wykaz tabel i wykresów, Indeks osobowy i streszczenie w języku angielskim.

Uwzględnione źródła rachunkowe zaprezentowano w 49 tabelach oraz na jednym wykresie. Wydatki podsumowano w dobrze ilustrujących pracę tabelach nr 3 i 4 (s. 92–93), wykluczając te, które mogły się dublować. Jak zaznacza Autor, w badanych dokumentach często bowiem podawano koszty zbiorowe, bez wskazania, czy były one przeznaczone na utrzymanie Marii Bawarskiej, czy innych osób. Tabela 4 obejmuje sumariusz kosztów, lecz z powodu różnic w klasyfikacji ekspensów poszczególne sumy są różne (s. 95).

Rozliczenia zawierają precyzyjne dane o konkretnych zakupach, w tym na potrzeby kuchni arcyksiężnej i jej świty, czterech innych gości oraz ich służby, z podziałem na dni postne i dni mięsne. Na podstawie analizowanych archiwaliów wyróżniono rodzaje przekazywanych produktów — mięs, warzyw, tłuszczów, słodczy oraz trunków. Jedynie rachunki dotyczące warzyw są mniej dokładne, odnotowano bowiem tylko fakt ich dostarczenia i koszt dostawy, bez podania ilości (s. 140–144, 154–159).

Za godne uwagi należy uznać odejście w publikacji od omawiania ceremoniału dworskiego i skupienie się na faktycznych organizatorach wydarzenia. Podjęta próba identyfikacji dworzan i służby wyeksponowała rolę wielu drobnych dostawców, woźniców i służących. Skierowanie zainteresowania badawczego na zaplecze niepowszedniego wydarzenia jest zabiegiem interesującym oraz dobrze koresponduje ze spuścizną polskich badań nad życiem codziennym. Poza powiązaniem pracy z rodzimymi badaniami, Autor odwołuje się do pracy Fernanda Braudela¹, szkoda jednak, że w swoich rozważaniach szerzej nie wykorzystał literatury zagranicznej². Zaskakującym brakiem jest nieuwzględnienie książki Karla Vocelki z 1976 r., który poświęcił cały rozdział drodze Anny Habsburżanki i jej matki do Krakowa³.

Niewątpliwym atutem pracy jest zwrócenie uwagi na organizację uroczystości nie tylko przez przyzmat ludzi i pożywienia, ale również zakupów innych potrzebnych artykułów, takich jak garnki, świece, zaprzęgi, płótno, albo pożyczania zastaw stołowych. Te ostatnie najlepiej uzmysławiają jak dużym wyzwaniem logistycznym było przygotowanie uroczystości weselnych. Skala zamówień (s. 85) nie świadczyła jednak, jak twierdzi Autor, o brakach i problemach dworu, lecz o wielkości i randze tego wydarzenia, które miało być godne znacznego europejskiego monarchy.

Najwięcej wątpliwości wzbudza przeprowadzone przez D. Kadzika porównanie diety królewskich gości z pożywieniem mieszkańców Rzeczypospolitej — z ustaleniami głównie Andrzeja Wyczańskiego, Marii Boguckiej, Andrzeja Klondera, Andrzeja Karpińskiego, Magdaleny Bartkiewicz oraz Ireny Turnau (s. 163–176, 214–221). Sam Autor przestrzega przed wyciąganiem zbyt pochopnych wniosków ze względu na specyfikę uroczystości i niedostatki informacji źródłowych. Punktem wyjścia było dla niego założenie, że „takie samo jadło jak podwładni arcyksiężnej otrzymywali Polacy” (sic!) (s. 18–19). W efekcie porównano jedzenie dla królewskiej teściowej i towarzyszących jej osób z pożywieniem na polsko-litewskim dworze, dalej — członków pocztów zestawiono ze szlachtą Rzeczypospolitej, woźniców z chłopami i biednymi mieszczanami, a służących dworskich Marii z mieszkańcami ówczesnych polskich miast. Paralele miały na celu „wykazanie różnic między jadłospisami osób z kręgów dworskich oraz grup społecznych, z których się wywodzili”, lecz dały bardzo wąty obraz tych różnic (s. 162–176). Wydaje się, że porównanie oparto na zbyt luźnych powiązaniach oraz przeprowadzono bez uwzględnienia wyjątkowości opisywanych uroczystości.

Ze względu na okoliczności dostaw można zaproponować porównanie wymienionych spisów, zachowanych w Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt.: ASK), z wydatkami poniesionymi na utrzymanie obcych poselstw przebywających w tym czasie w Rzeczypospolitej. W dziale II ASK zachowały się chociażby rachunki utrzymania poselstwa Filipa III z 1601 r.⁴ Ambasador hiszpański, Lamoral I ks. de Ligne, przybył na sejm Rzeczypospolitej z Orderem Złotego Runa dla Zygmunta III. Zachowały się dane o aprowizacji kolejnych stacji w jego podróży do Warszawy i powrotnej oraz w trakcie pobytu w stolicy, w dniach od 14 lutego do 8 marca. Z rachunków wynika, że sposób podejmowania gościa wyglądał podobnie jak Marii Bawarskiej, chociaż zachowane zapisy nie są tak dokładne jak te, sporządzone na potrzeby przyjęcia królewskiej teściowej. Wydatki poniesione w związku z bytnością ambasadora w Warszawie podzielone zostały na dni, z rozróżnieniem na produkty mięsne, warzywne oraz zapasy do piwnicy. Dodatkowo w czasie pobytu posła na sejmie zarejestrowano sprawunki na potrzeby kuchni, w tym korzeni i słodczy, a także wydatki stajenne.

¹ Braudel F. 1992, s. 25–26; cytowane na stronach 7–8, 10.

² Brakuje odniesień do podstawowej literatury food history: http://www.foodbibliography.eu/index_fr.asp i periodyku <http://iehca.eu/en/publications/food-history>.

³ Vocelka K. 1976.

⁴ AGAD, ASK, dz. II, sygn. 15, k. 1–96; gdzie: k. 3–32v (rachunki kosztów przyprawienia i odprowadzenia z Warszawy), k. 33–73 (wydatki w Warszawie z podziałem na dni), k. 74–96 (inne wydatki).

Zestawienie zbliżonych przekazów umożliwiłoby podjęcie rozważań na temat: gdzie, jak i czy analogicznie organizowano wówczas aprowizację? Dodatkowo udałoby się zbadać zaplecze ówczesnych niecodziennych zdarzeń⁵.

Za cenne należy uznać potwierdzenie tezy przedstawianej dotąd w opracowaniach (s. 142), iż w końcu XVI w. spożycie jarzyn było wciąż marginalne i nawet w dni postne stanowiły one jedynie dodatek do ryb i innych potraw.

Niefortunne jest natomiast, moim zdaniem, sformułowanie zamieszczone na początku wstępu: „Dzisiaj nie zwracamy zbyt wielkiej uwagi na to, w co się ubieramy, co jemy czy jak się zachowujemy. Podobnie wyglądało to w przypadku ludzi kilkaset lat temu” (s. 7). Ocena rzeczywistości nam współczesnej nie leży w tematyce, ani zapewne w kompetencjach Autora. Natomiast opinia dotycząca przeszłości wydaje się niewiarygodna z powodu braku odniesień do obszernej literatury dotyczącej historii żywienia i ubioru.

Odbiór omawianej pracy utrudnia częste używanie wyłącznie tytułów przywoływanych osób, z pominięciem ich imion i nazwisk (np. biskup wrocławski, biskup lewancki). Niestety nie są to najbardziej rozpoznawalne godności, dlatego też warto by za każdym razem używać pełnych form. Poza tym w pracy pojawia się niekonsekwencja edytorska w używaniu imion wymienianych gości. Biskup wrocławski zapisany jest w spolszczeniu jako Andrzej Jerin, biskup lewancki figuruje jako Georg III Stobäus. Autor podjął się wyjaśnienia części staropolskich nazw artykułów żywnościowych, jednak nie uczynił tego w odniesieniu do ryb, pozostawiając czytelnikowi do odrobienia poszukiwania ichtiologiczne (s. 116, 151).

Prezentowana książka jest interesująca, choć niedopracowana, a koncepcja zbadania zaplecza niecodziennej uroczystości bardzo ciekawa. Wykorzystane źródło przedstawiono dokładnie i opatrzone szerokim komentarzem, co sprawia, że praca będzie przydatna dla badaczy czasów nowożytnych. Zarazem jednak sposób opracowania materiału wydaje się miejscami powierzchowny, a próba zestawienia uzyskanych na tej podstawie danych z innymi, dotyczącymi żywienia mieszkańców nowożytnej Rzeczypospolitej, okazała się nietrafna.

Magdalena Jakobowska
(Warszawa)

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego [dalej cyt.: AGAD, ASK], dz. II, sygn. 14–24.
- Braudel Ferdynand. 1992. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVII wiek*, t. 1: *Struktury codzienności. Możliwe i niemożliwe*, tłum. M. Ochab, P. Graff, Warszawa.
- Vocelka Karl. 1976. *Habsburgische Hochzeiten 1550–1600. Kulturgeschichtliche Studien zum maireristischen Repräsentationsfest*, Wien–Köln–Graz.

⁵ Jeszcze ciekawszy efekt mogłoby dać — jak sądzę — porównanie wydatków na pobyt Marii Bawarskiej z kosztami aprowizacji innych poselstw, zwłaszcza tatarskich i tureckich. Pełne zestawienie zachowanych rachunków (o różnej szczegółowości) umożliwiłoby uzupełnienie naszej wiedzy o podejmowaniu zagranicznych gości w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w., zob. AGAD, ASK, dz. II, sygn. 14–24.

Odpowiedź na recenzję Andrzeja Klondera zamieszczoną w „Kwartalniku HKM” (R. LXVI, 2018, nr 1)

Z uwagą oraz z dużą satysfakcją odnotowałam kolejną recenzję mojej książki zatytułowanej *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017 (PWN). Zarówno ta, jak i pozostałe, ukazujące się nie tylko w różnego rodzaju mediach, ale także na łamach znaczących czasopism naukowych, świadczą o ogromnym zainteresowaniu tego rodzaju tematyką. Wszystko to utwierdza mnie w przekonaniu, że jest to praca ważna i potrzebna, że wypełnia istotną lukę w dotychczasowych badaniach i że wreszcie zasadniczo odbiega od utrwalonego w literaturze schematu. Warto przy tym podkreślić, iż każda nowość budzi kontrowersje i prowokuje do polemiki.

W takim kontekście odczytałam recenzję pióra Andrzeja Klondera. Jej Autorowi z jednej strony chcę podziękować za pozytywną ocenę wyrażoną w konkluzji opublikowanej opinii, z drugiej zaś czuję się zobligowana do wyjaśnienia tych kwestii, które wzbudziły wątpliwości piszącego.

Przechodząc do meritum, w pierwszym rzędzie muszę zakwestionować takie sformułowania Recenzenta, z którymi w żadnym razie nie mogę się zgodzić. Należy do nich stwierdzenie, że zagadnienie szlacheckich wzorców osobowych to „temat dyskutowany w polskiej historii niemal od jej zarania jako dyscypliny naukowej, związany przy tym mocno z wielkim sporem o przyczyny upadku Rzeczypospolitej” (s.111). Być może Andrzej Klonder ma tu na myśli liczne rozważania na temat kondycji szlachty, prowadzone w kontekście kolejnych rozbiorów, ale one nie mają przecież nic wspólnego z ówczesnie lansowanymi standardami natury genealogicznej, osobowościowej, profesjonalnej czy społecznej. Te ostatnie — zgodnie z zaprezentowaną w książce koncepcją — stanowią komponenty postulowanego i akceptowanego, choć nie zawsze realizowanego, wzorca osobowego.

Tak rozumiane wzorce nigdy nie należały i nadal nie należą do głównego nurtu naukowych dociekań. Stosunkowo rzadko pojawiają się prace, które za przedmiot swoich badań biorą przeobrażenia dokonujące się na poziomie umysłowości, mentalności, skupione na aksjologicznych wyznacznikach postępowania jednostki, na teoretycznych drogowskazach, nakierowujących człowieka na właściwy cel i pobudzających do pożądanej aspiracji. Za takie nie można uznać wskazanych przez Recenzenta rozpraw, dotyczących szeroko rozumianych dziejów kultury czy obyczajów, co oczywiście nie umniejsza ich wartości. Do takich nie należy też *Szlachta polska i jej państwo* Jaremy Maciszewskiego. Wbrew bezpodstawnemu zarzutowi Recenzenta w żadnym razie nie została ona przeze mnie zapomniana. Zawiera przecież szereg ciągle aktualnych ustaleń. Jednak w kwestii wzorców osobowych zasadniczo odbiega od wyników moich badań, co być może należy położyć na karb czasów jej publikacji.

Czytając opinię A. Klondera mam wrażenie, że część zawartych w niej uwag została wywiedziona właśnie z książki Maciszewskiego. Tego rodzaju zbieżność widoczna jest w podawaniu w wątpliwość wynikających z moich ustaleń lansowanych wówczas standardów mędrzerskich, postulatów nowoczesności i postępu i przeciwstawianie ich — zdaniem Recenzenta — rzekomo typowym dla szlachty zacofaniu czy konserwatyzmowi. Wady te w XVII w. miały skutkować kryzysem gospodarki folwarcznej, w czasie którego „postępował upadek kultury

rolnej, pogarszały się jakość narzędzi, metody uprawy, malały plony” (s.113). Z tak postawioną tezę nie mogę się zgodzić. Przy tym ta niezgoda nie wynika ze stanu faktycznego, bo XVII stulecie to rzeczywiście okres regresu gospodarczego. Tyle tylko, że źródeł tego regresu nie można upatrywać w szlacheckim konserwatyzmie, a w sytuacji Rzeczypospolitej, szarpanej nieustannymi wojnami zewnętrznymi i wewnętrznymi. W czasie każdej wojny nie tylko „milczą muzy”, ale, co gorsze, giną ludzie, majątki popadają w ruinę, zostaje zachwiana płynność podatkowa, co skutkuje pustym skarbem. Jak obliczył Jerzy Topolski, zniszczenia, jakich w tym okresie doświadczyło polsko-litewskie państwo, były tak duże, że dopiero po upływie dwustu lat udało się powrócić do stanu wyjściowego¹. I to jest prawdziwa przyczyna ekonomicznego regresu Rzeczypospolitej i jej elit, a nie rzekome wady stanu szlacheckiego.

Kolejna kwestia, która wymaga komentarza, wiąże się wyrażonym przez Recenzenta poczuciem niedosytu, związanym z brakiem w *Homo nobilis* informacji na temat staropolskiego obyczaju, zasad funkcjonowania rodziny, opisów etykiety czy ubioru. W tym samym szeregu równie dobrze można by postawić postulat omówienia podstaw folwarcznej ekonomii, struktury urzędniczej i sejmowej, taktyki wojennej, praktyki dyplomatycznej i religijnej, bo przecież piszę o wzorcu gospodarza, urzędnika, posła, żołnierza, dyplomaty i chrześcijanina. Jednak zadośćuczynienie w tym względzie oczekiwaniom historyków kultury materialnej, ustroju, wojskowości czy religii wyklucza już tematyka określona w tytule. Wzorce i związane z nimi standardy dokonują się w sferze mentalnej. Są oderwane od konkretnego, który funkcjonuje tu wyłącznie w wymiarze aksjologiczno-symbolicznym i ten wymiar został w pełni uwzględniony. Co więcej, tego rodzaju sfera, w przeciwieństwie do powierzchownego charakteru mody czy polityki, urzeczywistnia się w najgłębszych pokładach dziejów. Stąd też, stosując terminologię Ferdynanda Braudela, cechuje się tzw. „długim trwaniem”. Nie jest więc możliwe, czego oczekuje Recenzent, uchwycenie różnic w kształcie wzorca szlacheckiego na przestrzeni XVI i XVII w., bo takie generalnie nie zachodziły. W tym okresie ten wzorec w zasadniczym kształcie nie ulega zmianie. Do takiego wniosku, wśród wielu innych, prowadzi analiza źródeł dokonana na stronach *Homo nobilis*, wyraźnie zresztą wyartykułowana.

W recenzji znalazły się także uwagi na temat doboru źródeł. Jak zauważył Andrzej Klonder, na przydatność staropolskich zwiercadeł w badaniach nad wzorcami osobowymi, co także zostało odnotowane w mojej książce, wskazywał już Janusz Tazbir². Tego rodzaju źródła zostały w rozprawie wykorzystane. Za istotne ich uzupełnienie uznałam rozmaite poradniki (rolnicze, dyplomatyczne), które wzbudziły wątpliwości Recenzenta. W przypadku *Homo nobilis* są one jednak w pełni uzasadnione. Przesądza o tym moja koncepcja struktury wzorców, która zawiera istotny dla nich komponent, dotąd nie dostrzegany, w postaci uwarunkowań profesjonalnych.

Profesjonalizm w oczywisty sposób wiąże się z profesją. Tak określiłam różne formy szlacheckiej aktywności na polu ekonomicznym, politycznym, urzędniczym, żołnierskim czy dyplomatycznym. W tym miejscu pozwolę sobie nie zgodzić się z sugestią Recenzenta, który termin profesja uważa za nieprzystający do ról podejmowanych przez szlachtę. Moje stanowisko w tej sprawie wyjaśniam zresztą w książce (s. 124). Mimo to czuję się zobligowana do ponownego wskazania na fakt, że po pierwsze, pojęcie profesji funkcjonowało w epoce staropolskiej, m.in. w twórczości Łukasza Górnickiego³, po drugie zaś, nawet patrząc z dzisiejszej perspektywy, przez profesjonalizm rozumiemy znanstwo i specjalizację. Takich cech oczekiwano wówczas od wzorców i wzorów osobowych.

¹ Topolski J. 1977, s. 64.

² Tazbir J. 1976, z. 4, s. 784–797.

³ Górnicki Ł. 1954, s. 49.

Przy tematyce szlacheckich profesji warto odnieść się jeszcze do wzorca dworzanina. Recenzent wskazuje tu — idąc tropem wcześniejszych ustaleń — że ten ostatni nie doczekał się „masowej akceptacji i realizacji” (s. 111). Nie wspominał o moim stanowisku w tej sprawie, które zostało w książce wyraźnie odnotowane (s. 187–188). Stąd też pozwolę sobie zaznaczyć, że taki wzorec funkcjonował, ale nie jako byt samoistny, lecz jako forma aneksu przypisanego do innych wzorców. Dworność bowiem to integralna część wzorca gospodarza, urzędnika, parlamentarzysty, żołnierza i dyplomaty. Bez tej cnoty żaden z wyżej wymienionych nie mógł wznieść się na wyżyny doskonałości.

Ostatnią kwestią, która wzbudziła wątpliwości Recenzenta, jest podnoszona przeze mnie konieczność przywrócenia należnego miejsca standardom postulowanym i akceptowanym przez staropolską szlachtę. Te standardy były na tyle godne pochwały i na tyle uniwersalne, że jeszcze dziś każdy świadomy obywatel mógłby się pod nimi spokojnie podpisać. Mimo to w świadomości powszechnej negatywny stereotyp szlachty zdecydowanie bierze górę nad rzetelną oceną jej wkładu do państwowej i narodowej aksjologii. Z pewnością nie dotyczy on części naukowców, w obronie których staje Andrzej Klonder. Takie postaci jak Henryk Samsonowicz, Janusz Tazbir, Stanisław Grzybowski, Janusz Ekes i wielu innych bronią się same poprzez swoje publikacje, ale obok nich funkcjonują przecież nieprzejednani krytycy szlacheckich dokonań. Co więcej, te głosy wydają się mieć większą siłę oddziaływania, skoro tak wyraźnie przekładały się na treści podręcznikowe, na wiedzę nauczycieli, a co za tym idzie, także ich uczniów. Oczywiście negatywny stereotyp szlachty jest zjawiskiem dużo bardziej złożonym i nie można wyczerpująco go omówić w tak krótkiej formie wypowiedzi. Sam temat jest jednak na tyle interesujący, że poświęciłam mu odrębny artykuł. Losy tego artykułu dokładnie odzwierciedlają zasygnalizowaną wyżej polaryzację stanowisk. Stąd też w jednym z redakcyjnych spotkań się z totalną krytyką recenzentów, w innych zaś zdobył najwyższe uznanie. W rezultacie tekst niedługo zostanie opublikowany, a ja zachęcam do lektury.

Kończąc jeszcze raz dziękuję Recenzentowi za wszystkie uwagi, a także za zainteresowanie moją książką. Pozwoliło mi to na wyjaśnienia i być może spowodowało rozwianie niektórych wątpliwości. Każda tego rodzaju opinia pobudza do naukowej dyskusji, do konfrontacji poglądów, a w ślad za tym do nowych wniosków, co jest przecież najwyższą wartością nauki.

Urszula Świdarska-Włodarczyk
(Zielona Góra)

BIBLIOGRAFIA

- Górnicki Łukasz. 1954. *Dworzanin polski*, oprac. R. Pollak, Wrocław.
- Tazbir Janusz. 1976. *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXXXIII, z. 4, s. 784–797.
- Topolski Jerzy. 1977. *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań.

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Ewa Wółkiewicz, The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa	3
Paweł Cembrzyński, The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe	17
Andrzej Klonder, A silver jug with a bowl — an attribute of the elite culture of the table in Early Modern Central Europe. Introductory remarks	41
Jacek Pielas, The furnishings and interior decoration of nobility manor houses in the voivodship of Sandomierz in the 17th and the 1st half of the 18th c.	55
Aleksandra Pasieta, The Old Market Square of Bydgoszcz in the light of iconographic and cartographic sources (from the 17th to the third quarter of the 19th c.)	73
Aleksander Jankowski, The restoration of wooden church architecture as conditioned by regulations of the partition time. Some remarks on the basis of sources from the Greater Poland province	93
Maria Korybut-Marciniak, Homeopathy in the life of the tsarist official Ignacy Artur Doliński	113

REVIEW ARTICLES AND REVIEWS

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMICS AND DISCUSSIONS

A reply to Andrzej Klonder's review published in <i>Kwartalnik HKM</i> (LXVI, 2018, no. 1) — Urszula Świdorska-Włodarczyk	131
---	-----

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Ewa Wółkiewicz, <i>The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa</i>	3
Paweł Cembrzyński, <i>The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe</i>	17
Andrzej Klonder, <i>Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarnej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej. Uwagi wstępne</i>	41
Jacek Pielas, <i>Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku</i>	55
Aleksandra Pasieła, <i>Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)</i>	73
Aleksander Jankowski, <i>Restauracja drewnianej architektury sakralnej w uwarunkowaniach prawnych doby zaborowej. Uwagi na podstawie zapisów źródłowych prowincji wielkopolskiej</i>	93
Maria Korybut-Marciniak, <i>Homeopatia w życiu codziennym urzędnika carskiego — Ignacego Artura Dolińskiego</i>	113

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMIKI I DYSKUSJE

Odpowiedź na recenzję Andrzeja Klondera zamieszczoną w „Kwartalniku HKM” (R. LXVI, 2018, nr 1) — Urszula Świdarska-Włodarczyk	131
---	-----